VAQİF SULTANLI

Ağır yolun yolçusu

VAQİF SULTANLI

1996
819

T3
C 92

Ağır yolun yolçusu

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti (portret-monoqrafiya)

65690

АРХИВ

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан ...
КИТАБ[illegible]

Bakı
Azərnəşr - 1996

64372

Т3(2А)+Ш5(2=Аз)

ББК 9(С42)
С 92

Elmi redaktoru: filologiya elmləri doktoru, professor ***Tofiq Hüseynoğlu***

Ön sözün müəllifi: Varşava universitetinin Şərq bölməsinin müəllimi, doktor ***İrfan Murad Yıldırım.***

Əsərə M.Y.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru ***Çingiz Hüseynov*** rə`y vermişdir.

С 92
Vaqif Sultanlı. Ağır yolun yolçusu (*portret-monoqrafiya*), Azərnəşr, Bakı 1996, 190 səhifə

Kitabda Azərbaycan dövlətinin banisi, milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu, xalqımızın ölümsüz lideri, böyük mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı, mühiti, ədəbi-bədii yaradıcılığı təhlil və tədqiq olunmuşdur.

$С \frac{0503020907}{M - 651(07) - 96}$ elansız   ББК 9(С42)
İSBN 5-552-01675-0

©Azərnəşr, 1996

Уғурлу ахтарышларын бәһрәси

Үч ил өнчә јазычы-әдәбијјатшүнас Вагиф Султанлынын "Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин әдәби дүнјасы" адлы чох дәјәрли китабыны охумуш, бу барәдә фикирләрими Азәрбајчан мәтбуатында дәрч етдирмишәм. Инди гаршымда мүәллифин бу саһәдәки ахтарышларынын даһа камил вә тәкмил нүсхәси дурур. "Агыр јолун јолчусу" адланан бу әсәр алты иллик кәркин јарадычылыг ахтарышларынын мәһсулудур.

1989-чу илдән Вагиф Султанлы илә әлагә сахлајырам. Онунла Түркијә, Азәрбајчан вә Полшада марагды, јаддагалан күнләримиз олуб. М.Ә.Рәсулзадә ирсинә ејни дәрәчәдә марагымыз исә бизи даһа да јахынлашдырыб (мән Түркијәдә Ә.Ј.Акпинар вә Сәбаһәддин Чагынла бирликдә М.Ә.Рәсулзадәнин әсәрләри күллијјатыны нәшрә һазырлајыр, В.Султанлы исә онун һәјаты вә әдәби фәалијјәти мөвзусунда докторлуг диссертасијасы јазырды).

Гәтијјәтлә демәк олар ки, Вагиф бәјин ахтарышлары уғурла нәтичәләнмиш, өз бәһрәсини вермишдир.

Мүәллиф Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслыгында индијәдәк хүсуси араштырма мөвзусуна чеврилмәјән бир мәсәләдән - бөјүк өндәр М.Ә.Рәсулзадәнин әдәби-бәдии јарадычылыгындан бәһс етмиш вә сијаси хадим кими бу шәхсијјәтин јарадычылыгынын аз мә`лум олан тәрәфләрини үзә чыхармышдыр.

В.Султанлы М.Ә.Рәсулзадә ирсинин тәдгигини (һәм Азәрбајчанда, һәм дә Азәрбајчанын һүдудлары кәнарында) чидди ардычыллыгла изләмиш, ән мүһүм әсәрләрә мүнасибәтини билдирмишдир.

Китабда М.Ә.Рәсулзадәнин һәјаты вә мүһити ајрыча бөлмәдә тәдгиг олунмушдур. Араштырычы онун јетишдији XX јүзилин башлангычындакы сосиал-сијаси вә әдәби-мәдәни мүһитин мәнзәрәсини чанландырмышдыр. Бу бөлүмдә Мәһәммәд Әмин бәј бир тәрәфдән сијаси, дикәр јөндән исә әдәби шәхсијјәт кими заманын фонунда тәгдим олунмушдур. Араштырмада ајрыча бөјүк өндәрин мүһачирәт, о чүмләдән Иран, Түркијә вә Авропа һәјатына кениш јер верилмишдир.

Билиндији кими, М.Ә.Рәсулзадә бәдии јарадычылыга еркән башламыш ...

өмрүнүн сонуна гәдәр әдәби-елми ахтарышларыны бу вә ја башга сәпкидә давам етдирмишдир. О, сијасәт аләми илә ән сых бағлы олдуғу илләрдә белә әдәби јарадычылыг дүнјасындан ајрылмамышдыр. Тәдгигатчы бу факта хүсуси диггәт јетирмиш вә әдибин јарадычылығыны әдәбијјат вә сијасәт контекстиндә дәјәрләндирмишдир.

Монографијада М.Ә.Рәсулзадәнин ше`рләри, нәсри, драматуржијасы вә тәрчүмәләри һаггында әтрафлы шәкилдә данышылмышдыр. Мүәллифин ајры-ајры жанрларда гәләмә алдығы әсәрләрин бир тәрәфдән идеја-мәзмуну, о бири тәрәфдән исә бәдии-естетик тәрәфләри тәһлилә чәкилмишдир. Лакин тәдгигатчы Мәһәммәд Әмин бәјин бәдии јарадычылығыны тәһлил едәркән бир факта диггәт јетирмишдир ки, бу да онун үчүн бәдиилик анлајышындан даһа чох, мәзмун-мүндәричә аспектинин апарычы олмасыдыр.

Тәдгигатда М.Ә.Рәсулзадәнин әдәби-тәнгиди фәалијјәти хүсуси јер тутур. Монографијанын һәчм е`тибары илә ән тутумлу бөлмәси дә мәһз онун јарадычылығынын бу јөнүмүнә һәср олунмушдур. Мүәллиф бөјүк сијаси хадимин милли мәдәнијјәт консепсијасыны, әдәбијјат вә сијасәт мәсәләсинә даир бахышларыны ачыгламыш, онун фолклоршүнаслыг, классик вә чағдаш әдәбијјатла бағлы арашдырмаларыны чидди тәһлил етмишдир.

Вагиф Султанлынын "Ағыр јолун јолчусу" китабынын рәсулзадәшүнаслығын өјрәнилмәсиндә мүһүм аддымлардан бири олачағына шүбһә јохдур. Мүәллифин бир чох һалларда илк дәфә тәдгигата чәкилән мәнбәләрә әсасындан јазмыш олдуғу бу әсәр Азәрбајчан әдәбијјатынын аг сәһифәләринин өјрәнилмәсиндә чидди гајнаглардан биридир.

Мүәллиф тәдгигатыны портрет-монографија кими тәгдим едир. Бу, М.Ә.Рәсулзадәнин һамымыза өрнәк ола биләчәк ибрәтамиз биографијасынын гә зәнкин јарадычылыг дүнјасынын созүн елми-нәзәри мүстәвисиндә чәкилмиш портрети анламында дүшүнүлмәлидир.

Әсәрин јазылышы үчүн кәрәкли мәнбә вә гајнагларын әлдә едилмәсиндә азачыг да олса, әмәјим олдуғу үчүн өзүмү хошбәхт сајырам, мүәллифә јени-јени јарадычылыг ахтарышлары арзулајырам.

Доктор
Ирфан Мурад Јылдырым,
Варшава,
31 декабр 1995.

Өн сөз јеринә

Империја идеолокијасынын мә`нәвијјатымыза вурдуғу ән бөјүк зәрбәләрдән бири сијаси һәјатымыздакы тәбәгәләшмәнин елмә, мәдәнијјәтә вә әдәбијјата тәтбиг олунмасы, мә`нәви дәјәрләримизин идеоложи зәминдә саф-чүрүк едилмәси, нәтичә е`тибары илә милли оланларын инкар вә јасаг олунмасы, адларынын үстүнә һәр һансы јолла көлкә салынмасы, унутдурулмасыдыр. Белә дүшүнүлмүш сијасәтин нәтичәси кими, узун илләр әдәби-мәдәни һәјатымызын һәгиги мәнзәрәси халгдан кизләдилмиш, јахуд мүхтәлиф тәһрифләрә мә`руз гојулараг биртәрәфли тәблиғ вә тәгдим олунмушдур. Азәрбајчанын истиглалијјәт јолуна гәдәм гојмасы тарихимизин өјрәнилмәмиш тәрәфләринә ишыг тутдуғу кими, әдәбијјатымызын вә мәдәнијјәтимизин адлары-имзалары јасаг олунмуш шәхсијјәтләринин үзә чыхарылмасына, әсәрләринин јенидән нәшр олунуб јајылмасына имкан јаратмышдыр. Сон илләрдә милли мәдәнијјәтимизин Әлибәј Һүсејнзадә, Әһмәд Ағаоғлу, Мирзәбала Мәммәдзадә, Әлимәрдан Топчубашов, Чејһун Һачыбәјли, Әһмәд Чәфәроғлу, Әбдүлваһаб Јурдсевәр вә башга апарычы шәхсијјәтләринә марағын күчләнмәси мәһз бунунла бағлыдыр. Белә шәхсијјәтләрдән бирини - милли дөвләтимизин баниси, халгымызын өлүмсүз лидери, бөјүк сијаси хадим, мүтәфәккир, јазычы, публисист вә алим Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин адынын бәрпа олунмасы, һәјат вә јарадычылығынын јени тәфәккүр ишығында арашдырылмасы, заманын вә мәканын һүдудларыны аләјан көрүшләринин чөзүлмәси чағдаш елми-нәзәри фикрин гаршысында дуран ән актуал вәзифәләрдән биридир. Чүнки бу бөјүк тарихи шәхсијјәтин өјрәнилмәси јалныз ичтимаи-сијаси вә мәдәни-мә`нәви һәјатымызын аг сәһифәләрини долдурмаға хидмәт етмәјәчәк, ејни заманда, елмимизин милли мәфкурә ишығында јенидән гәдгиги вә тәһлилининдә өрнәк ролуну ојнајачагдыр.

Мүрәккәб вә кешмәкешли бир һәјат јолу кечмиш олан М.Ә.Рәсулзадә сон дәрәчә зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир. Һәјатынын еркән чағларындан халгынын азадлығы уғрунда мүбаризә мејданына атылмасы әдибин јарадычылығына сијаси чалар вә мәзмун кәтирмиш вә о, әдәбијјатын һансы жанрына мүрачиәт едир-етсин, бундан узаглаша билмәмишдир.

Азәрбајчан истиглал мүбаризәсинин идеоложи вә апарычы шәхсијјәти кими М.Ә.Рәсулзадә милли дөвләт гуручулуғунда јахындан иштирак етмиш, халгымыз үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едән бу глобал тарихи һәрәкатын башында дурмуш вә кәләчәк нәсилләрә бөјүк бир сијаси мәктәб тәчрүбәси

гојуб кетмишдир. Азәрбајҹан ҹүмһуријјәтинин девриләмәсиндән сонра мүһаҹирәтә кетмәјә мәҹбур олан әдиб өзүнүн сијаси вә әдәби фәалијјәтини Түркијә вә Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә давам етдирмишдир. Беләликлә, о, бир тәрәфдән дүнјаја сәпәләнмиш Азәрбајҹан мүһаҹирәтинин ваһид сијаси тәшкилатда бирләшмәсинә наил олмуш, гаршы тәрәфдән халгымызын тарихи, мәдәнијјәти, әдәбијјаты илә бағлы мүхтәлиф сәпкили тәдгигатларын јазылмасы вә нәшри илә вәтәндә башламыш олдуғу истиглал мүҹадиләсини јени бир мәҹраја јөнәлтмишдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин јарадыҹылыг ирсинин арашдырылмасы көстәрир ки, истәр вәтәндә, истәрсә дә мүһаҹирәтдә онун фәалијјәтиндә иҹтимаи-сијаси вә әдәби-бәдии мәгамлар гајнајыб-гарышмыш, бири дикәрини тамамламышдыр. Она көрә дә әдибин јарадыҹылығынын әдәби-бәдии гисми мәһз бу јөндән тәһлил едилиб арашдырылмалыдыр.

М.Ә.Рәсулзадә шәхсијјәтинә гајыдыш јалныз кечмишимизин гаранлыг гатларынын өјрәнилмәси мә`насында дејил, һәмчинин әлдә едилмиш бугүнкү истиглалијјәтимизин горунмасы вә јашадылмасы бахымындан да әһәмијјәтлидир. Лакин тарихи шәхсијјәт кими М.Ә.Рәсулзадәнин халга гајтарылмасы онун фәалијјәтинин апарыҹы бир голу олан әдәби јарадыҹылығыны өјрәнмәдән мүмкүн дејилдир. Чүнки әдәбијјат онун чохчәһәтли фәалијјәтинин мүһүм вә әһәмијјәтли бир хәттини тәшкил едир вә бу хәтт арашдырылмадыгча М.Ә.Рәсулзадә феномени бүтүн јөнләри вә маһијјәтилә дәрк олуна билмәз.

М.Ә.Рәсулзадәнин әдәби-тәнгиди вә әдәбијјатшүнаслыг ирсинин өјрәнилмәси дөврүн әдәби мәнзәрәсинин бүтөвлүјүнү тә`мин етмәк, милли мәдәнијјәтимизә мүнасибәтдә биртәрәфлилијә сон гојмаг бахымындан әһәмијјәт кәсб етмәкдән әлавә, бир дә она көрә зәрури вә ваҹибдир ки, әдибин јазыларында һәллини тапан проблемләр бу күн дә актуаллығыны горујуб сахламагдадыр. Бунларын ичәрисиндә онун әдәбијјат тарихи консепсијасыны, мә`нәви ирсимизин милли мәфкурә ишығында арашдырылмасы, әдәбијјат вә сијасәт, сәнәткар вә ҹәмијјәт проблемләри илә бағлы мөвгејини вә с. мисал көстәрмәк олар. Башга сөзлә, М.Ә.Рәсулзадә ирси чағдаш әдәби-нәзәри фикир үчүн елми-методоложи аспекти илә әһәмијјәтли вә актуалдыр.

М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајҹан мүһаҹирәт әдәбијјатынын апарыҹы мүәллифләриндән олдуғу үчүндүр ки, онун јарадыҹылығынын өјрәнилмәси бу әдәбијјатын башлыҹа проблем вә тәмајүлләринин һәзулмәси вә дәјәрләндирилмәси бахымындан да әһәмијјәтә маликдир.

Бунлардан әлавә, һәјат вә мүбаризә јолу јарадыҹылығы гәдәр өрнәк сајылаҹы бир шәхсијјәт олдуғу үчүндүр ки, мәнбәләр вә сәнәдләр әсасында

онун елми биографијасынын һазырланыб үзә чыхарылмасына бөјүк зәрурәт вардыр.

Билиндији кими, Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығында М.Ә.Рәсулзадәнин һәјаты вә јарадыҹылығы илә бағлы ајры-ајры тәдгигатлар апарылса да, индијәдәк бу мөвзу ҹидди, системли вә монографик шәкилдә арашдырылмамышдыр. Бу тәдгигатларда исә әдибин биографијасынын башлыҹа мәгамларынын вә јарадыҹылыг јолунун үмуми ҹизкиләринин ишыгландырылмасы истигамәтиндә мүәјјән аддымлар атылса да, бир нечә мәгалә истисна олунмагла онун әдәби фәалијјәтинә тохунулмамышдыр. Бу мә`нада монографијада әдибин һәјаты вә јарадыҹылыг јолу илк дәфә олараг мүстәгил тәһлил објектинә чеврилмишдир.

Милли әдәбијјатшүнаслығымызда илк дәфә олараг бу тәдгигат ишиндә М.Ә.Рәсулзадәнин елми биографијасы бүтөв шәкилдә тәгдим олунмуш, һәјатынын, јарадыҹылығынын, гаранлыг мәгамлары мәнбәләрә сөјкәниләрәк ишыгландырылмышдыр. Әдибин јарадыҹылығынын индијәдәк аз өјрәнилмиш мүһаҹирәт дөвру дә өзүнүн кениш елми тәһлилини тапмышдыр. Бөјүк сијаси хадимин бәдии әсәрләринин, тәрҹүмәләринин, классик вә мүасир әдәбијјатымыза һәср олунмуш тәдгигатларынын тәһлили, әдәби-нәзәри вә културоложи көрүшләринин арашдырылмасы да тәдгигатын елми јенилијини шәртләндирән амилләрдәндир.

Китабда М.Ә.Рәсулзадәнин һәјаты вә әдәби јарадыҹылығыны әкс етдирән ән мүһүм мәнбә вә гајнаглара иснад олунмуш, бир чох архив сәнәдләри тәдгигата чәкилмишдир. Гејд олунмалыдыр ки, М.Ә.Рәсулзадәнин әдәби јарадыҹылығы онун һәјаты вә иҹтимаи идеаллары илә әлагәли шәкилдә арашдырылмышдыр ки, бу да бөјүк сијаси хадимин бир шәхсијјәт кими һәртәрәфли дәрк олунмасына имкан вермишдир.

Монографијада М.Ә.Рәсулзадәнин јарадыҹылығы Азәрбајҹан әдәбијјаты вә әдәбијјатшүнаслығы контекстиндә тәгдим олунмуш, јазыларынын Ә.Һүсејнзадә, Ә.Ағаоғлу, Ә.Ҹәфәроғлу, Ј.В.Чәмәнзәминли, Ф.Көчәрли вә башга тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларын фәалијјәтилә бағлы мүштәрәк мәгамларына диггәт јетирилмиш, мәдәнијјәт, фолклор, классик әдәбијјат, әдәби-нәзәри проблемләрә һәср олунмуш тәдгигатларында исә мөвзу илә бағлы дүнја әдәбијјатшүнасларынын фикир вә мүлаһизәләри дә аналожи тәһлилә чәкилмишдир.

Тәдгигатын әсас предмети М.Ә.Рәсулзадәнин биографијасы илә бағлы арашдырмалар, онун бәдии, публисистик, әдәби-тәнгиди вә әдәбијјатшүнаслыг әсәрләри, билаваситә әдәбијјатшүнаслыгла бағлы олмајан јазыларында мәдәнијјәт, әдәбијјат вә милли әдәби ирсимизин нәзәри проблемләри һаг-

гында мүлаһизәләридир. Бөјүк мүтәфәккирин әсәрләри күлл һалында нәшр олунмадығы үчүн онун јарадычылыға башладығы 1903-чү илдән тутмуш та өлүмүнә гәдәрки дөврүн мәтбуаты - "Шәрги-Рус", "Һәјат", "Фүјузат", "Иршад", "Тәрәгги", "Тәкамүл", "Игбал", "Шәлалә", "Дирилик", "Ачыг сөз", "Азәрбајчан" (Бакы), "Ирани-ноу" (Теһран), "Түрк јурду", "Јени Гафгазја", "Одлу јурд", "Азәри түрк", "Билдириш", "Азәрбајчан јурд билкиси" (Истанбул), "Истиглал", "Гуртулуш" (Берлин), "Гафгаз" (Парис), "Азәрбајчан" (Анкара) вә с. диггәтлә арашдырылмышдыр. Бүтүн бунлардан әлавә, әдибин әсәрләринин нәшри еһтимал олунан рус, түрк вә Avropa өлкәләри мәтбуаты нәзәрдән кечирилмишдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин вәтәндә вә мүһачирәтдә ана дилиндә јазмыш олдуғу әсәрләрилә јанашы, Азәрбајчаны вә онун зәнкин мәдәнијјәтини тәблиғ мәгсәдилә мүхтәлиф дилләрдә нәшр етдирдији китаблары да мөвзу илә бағлы көздән кечирилмиш, арашдырылмыш, бу вә ја дикәр дәрәчәдә тәдгигата чәлб олунмушдур.

Әдибин билаваситә һәјат вә јарадычылығынын бәһс олундуғу түрк вә дүнја дилләриндә нәшр олунмуш рисалә вә монографијалар, гәзет вә журнал мәгаләләри, хатирәләр, некрологлар, бәдии әсәрләр, һабелә енсиклопедик тәдгигатлар диггәтлә арашдырылмышдыр.

Мәһәммәд Әмин бәјин анадан олмасынын 70 иллик јубилеји мүнасибәтилә досту вә мәсләкдашы С.Ч.Крымәрин мәктубунда белә бир мәгам вар: "Бир күн һәјатынызы јазачаг бахтлы бир түрк кәнчи, јахуд да шәхсијјәтинизи чанландырачаг бир түрк сәнәткары, өмрүнүзүн һәр дөврүнү гаврајыб анладығча "нә мутлу мәнә ки, бу јашамаға дәјәр сәһифәләри чанландырырам", - дејә севинәчәкдир". Мәнә елә кәлир ки, әлинә гәләм алыб бу саһәдә кичичик дә олса бир иш көрмүш һәр бир кәс бу хошбәхтлијин севинчини јашамаја билмәз. Бөјүк мүтәфәккирин өмрүнүн "јашамаға дәјәр сәһифәләрини чанландырмагда" вә бу арашдырманын арсаја-әрсәјә кәлмәсиндә мәнә јахындан көмәк етмиш Измир Екеј университетинин мүәллими доктор Әли Јавуз Акпинара, Варшава университетинин Шәрг бөлмәсинин мүәллими доктор Ирфан Мурад Јылдырыма, Чәнуби Азәрбајчан алими Рәһим Рәисинјаја, јазычы-әдәбијјатшүнас Чинкиз Һүсејнова, М.Ә.Рәсулзадә адына Бакы Довләт Университетинин Мүасир Азәрбајчан әдәбијјаты кафедрасынын профессор-мүәллим һеј'әтинә дәрин севки вә миннәтдарлығымы билдирирәм.

I ФӘСИЛ

М.Ә.Рәсулзадә елми-нәзәри фикирдә

М.Ә.Рәсулзадә һаггында илк фикир XX јүзиллијин әвәлләринә, онун сијаси мүбаризәләр мејданына атылдығы илк илләрә тәсадүф едир. Һәмин дөврдән башлајараг мәтбуатда мүнтәзәм олараг онун әдәби-елми јарадычылығы, ичтимаи- сијаси фәалијјәти, мүһәррирлији, һәјаты, мәфкурә вә дүнјакөрүшү илә бағлы јазылар дәрч олунмаға башламышдыр. Бу бөјүк тәфәккүр вә инанч саһибинин сијаси тәлатүмләр ичәрисиндә кечән өмрүнүн отуз илдән артыг бир дөврү (һәм дә ән мәһсулдар дөврү) мүһачирәтә тәсадүф етдијиндән һәјат вә јарадычылығы һаггында тәдгигатлар да дүнја мәтбуатына сәпәләнмишдир. Она көрә дә елми ајдынлыг үчүн М.Ә.Рәсулзадә ирсинин Азәрбајчанда вә харичдә тәдгиги ајры-ајрылыгда арашдырылмалыдыр.

Азәрбајчанда М.Ә.Рәсулзадә ирсинин тәдгигини шәрти олараг бир нечә мәрһәләјә ајырмаг олар:

а) 1920-чи илә гәдәрки дөвр;

б) 1920-чи илдән 80-чи илләрин орталарына гәдәрки дөвр;

в) М.Ә.Рәсулзадә ирсинә јенидән гајыдыш дөврү (80 илләрин орталарындан сонракы дөвр).

Гејд етмәк лазымдыр ки, әкәр 1920-чи илә гәдәр М.Ә.Рәсулзадә һаггында објектив фикир сөјләнилмиш, онун истәр әдәби, истәрсә дә ичтимаи-сијаси фәалијјәти аз-чох дәрәчәдә ишыгландырылмышса, 1920-чи илдән, јә'ни чүмһуријјәтин деврилишиндән 80-чи илләрин сонларына кими М.Ә.Рәсулзадә совет сијаси режиминин ән гәддар дүшмәни кими гејд-шәртсиз инкар олунмушдур. Јалныз империјанын дағылмасыјла башлајан милли дирчәлиш руһу М.Ә.Рәсулзадә ирсинә јенидән објективчәсинә, милли тәфәккүр ишығында гајытмаг мејли ојатмыш, јетмиш илдән артыг бир дөврдә доғма халгы үчүн јасаг олунмуш әсәрләринин үзә чыхарылмасына шәраит јаратмышдыр.

Бир чәһәт дә сәчијјәвидир ки, М.Ә.Рәсулзадә һаггында јазылан тәдгигатларда бөјүк мүтәфәккирин ичтимаи-сијаси көрүшләри кениш тәһлил едилмиш, лакин әдәби-бәдии вә елми јарадычылығына бир елә диггәт верилмәмишдир. Бу иса нәтичә е'тибары илә онун әдәби шәхсијјәт кими дәјәрләндирилмәсинә вә јарадычылығынын мүһүм бир голунун көлкәдә галмасына сәбәб олмушдур.

Ән нәһајәт гејд олунмалыдыр ки, М.Ә.Рәсулзадә һаггында фикир сөјләјәнләр, һәјат вә јарадычылыг јолуну араşдыранлар чох олдуғу үчүн онларын һәр бири үзәриндә кениш дајанмаг имканынын мәһдудлуғундан мәсәләни ичмал шәклиндә гојмаг, араşдырмалары саф-чүрүк етмәк мәгсәдә мувафигдир.

М.Ә.Рәсулзадә һаггында илк мәгалә "Гаранлыгда ишыглар" пјесинин тамашасыјла бағлы "Театрчы" имзасы илә "Иттифаг" гәзетиндә дәрч едилмишдир[1]. Бундан үч күн сонра јенә һәмин тамаша илә бағлы "Битәрәф" имзасы илә "Тәрәгги" гәзетиндә икинчи бир мәгалә чап олунмушдур.[2] Һәр ики мәгаләдә әдибин "Гаранлыгда ишыглар" пјеси кениш тәһлил олунмушдур. Мә`лумдур ки, М.Ә.Рәсулзадәнин ады чәкилән пјеси бизә кәлиб чатмамышдыр. Белә ки, мәгалә мүәллифләри әсәрин идеја руһундан дејил, заһири, формал хүсусијјәтләриндән чыхыш етсәләр дә, тамаша һаггында мүәјјән мүсбәт тәсәввүр јарада билмишләр. Она көрә дә бу јазыларын әһәмијјәти јалныз М.Ә.Рәсулзадә һаггында илк тәдгигатлар олмасында дејил, јени заманда әдибин итиб-батмыш олан илк пјеси һаггында мүәјјән мә`лумат ролуну ојнамасындадыр (бу мәгаләләрә сонракы фәсилләрдә тәкрар гајыдылачагдыр).

М.Ә.Рәсулзадә һаггында илк фикир сөјләјән сәнәткарлардан бири Ј.В.Чәмәнзәминли олмушдур. Онун "Биз кимик вә истәдијимиз нәдир?" китабы, "Милләт" гәзетиндә дәрч етдирдији "Азәрбајчан вә азәрбајчанлылар", "Азәрбајчан" гәзетиндә чап олунмуш "Харичи сијасәтимиз", "Милли вә мәдәни ишләримиз" силсилә мәгаләләри бу вә ја дикәр шәкилдә М.Ә.Рәсулзадәнин рәһбәрлик етдији "Мүсават" партијасынын програм вә мәрамнамәсинин шәрһи вә ајдынлашдырылмасы истигамәтиндә јазылмышдыр. Гејд олунмалыдыр ки, "Мүсават" партијасынын Кијев ше`бәсинин әсасы Ј.В.Чәмәнзәминли тәрәфиндән гојулмушду. Һәмин партијанын 1917-чи илин 26-31 октјабрында Бакыда кечирилән I гурултајында "Азәрбајчана мухтаријјәт" шүары ирәли сүрүлмүш вә елә һәмин илдәчә Јусиф Вәзирин "Азәрбајчан мухтаријјәти" китабы нәшр олунмушдур.

Мүәллифин "Тарихи, чоғрафи вә игтисади Азәрбајчан" китабы исә М.Ә.Рәсулзадәјә итһаф олунмушдур. О, бөјүк сијаси лидерә мүнасибәтини "Әзиз јолдашымыз вә бөјүк мүршүдимиз Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәјә севки илә итһаф едирәм" сөзләриндә сәмимијјәтлә е`тираф етмишдир[3]

Үмумијјәтлә, Ј.В.Чәмәнзәминли 1923-чү илә гәдәр М.Ә.Рәсулзадә һаггында јалныз хош сөзләр сөјләмишдир. Лакин Түркијәдә вә Франсада кечирдији ағыр мүһачирәт һәјатынын доғурдуғу мә`нәви бөһран вә күскүнлүк фиргәнин ајры-ајры үзвләри, о чүмләдән М.Ә.Рәсулзадә илә фикир ихтилафына кәтириб чыхармыш вә Ј.В.Чәмәнзәминли "Мүсават"ын сыраларыны тәрк етмәли олмушдур. Ј.В.Чәмәнзәминлинин "Мүсават"ын сыраларындан узаглашмасы илә бағлы Мәһәммәд Әмин бәјин редактору олдуғу "Јени Гафгазја" журналынын "Мүсаватчы" имзасы илә (Бу имзанын М.Ә.Рәсулзадәјә мәхсус олуб-олмадығыны гәти сөјләмәкдә чәтинлик чәкирик) дәрч етдији "Шәрәфсиз бир агибәт" адлы тәнгиди јазыја[1] о, "Мүсаватчы"ја чаваб" адлы мәгаләси илә чаваб вермиш, һәмин мәгалә "Коммунист" гәзетинин 23-24 октјабр 1925-чи ил тарихли нөмрәләриндә чап олунмушдур[2].

Үмумијјәтлә, Ј.В.Чәмәнзәминли 1923-чү илә гәдәр М.Ә.Рәсулзадә һаггында јалныз хош сөзләр сөјләмишдир. Лакин Түркијәдә вә Франсада кечирдији ағыр мүһачирәт һәјатынын доғурдуғу мә`нәви бөһран вә күскүнлүк фиргәнин ајры-ајры үзвләри, о чүмләдән М.Ә.Рәсулзадә илә фикир ихтилафына кәтириб чыхармыш вә Ј.В.Чәмәнзәминли "Мүсават"ын сыраларыны тәрк етмәли олмушдур. Ј.В.Чәмәнзәминлинин "Мүсават"ын сыраларындан узаглашмасы илә бағлы Мәһәммәд Әмин бәјин редактору олдуғу "Јени Гафгазја" журналынын "Мүсаватчы" имзасы илә (Бу имзанын М.Ә.Рәсулзадәјә мәхсус олуб-олмадығыны гәти сөјләмәкдә чәтинлик чәкирик) дәрч етдији "Шәрәфсиз бир агибәт" адлы тәнгиди јазыја[3] о, "Мүсаватчы"ја чаваб" адлы мәгаләси илә чаваб вермиш, һәмин мәгалә "Коммунист" гәзетинин 23-24 октјабр 1925-чи ил тарихли нөмрәләриндә чап олунмушдур[4].

Азәрбајчанын бөјүк мүтәфәккирләриндән бири - Әлибәј Һүсејнзадә илә М.Ә.Рәсулзадәнин мүнасибәтләри бә`зи тәдгигатларда тәһлил објектинә чеврилсә дә[5], өјрәнилмәмиш галмышдыр. Белә ки, бири дөврүн ән бөјүк сијаси, о бири әдәби лидери олан бу ики шәхсијјәтин мүнасибәтләринин ајдынлашдырылмасы биографик факт олмагдан әлавә, милли дүшүнчә тарихимизин өјрәнилмәсиндә дә мүәјјән әһәмијјәтә маликдир. Гејд олунмалыдыр ки, Ә.Һүсејнзадә мүһәррир кими М.Ә.Рәсулзадәнин илк гәләм тәчрүбәләринә һәссаслыг көстәрмиш, редактору олдуғу "Фүјузат" журналында она кениш јер вермишдир. Сонралар, 1911-1913-чү илләрдә Истанбулда "Түрк очағы"

1. "Иттифаг", 7 декабр 1908
2. "Тәрәгги", 10 декабр 1908
3. Ј.В.Чәмәнзәминли. Тарихи, чоғрафи вә игтисади Азәрбајчан, Истанбул, 1921

1. "Yeni Kafkasya , 1 aqustos 1925, sayı 21
2. Ј.В.Чәмәнзәминли. Әсәрләри, III ч., Бакы, Елм, 1977, сәһ. 185-192
3. "Yeni Kafkasya , 1 aqustos 1925, sayı 21
4. Ј.В.Чәмәнзәминли. Әсәрләри, III ч., Бакы, Елм, 1977, сәһ. 185-192
5. Р.Мирзәјев. Әлибәј Һүсејнзадәнин әдәби-тәнгиди көрүшләри. Филол.елм.нам.алимлик дәрәчәси алмаг үчүн тәгд. олунмуш диссертасија, Низами ад. Әдәбијјат Институтунун китабханасы, Б., 1992, с. 18-19

ләрнәјиндә биркә чалышан бу ики шәхсијјәт даһа да јахынлашмышлар. Вәтәнә дөнән М.Ә.Рәсулзадәнин 1915-чи илдән нәшр етмәјә башладығы "Ачыг сөз" гәзети Ә.Һүсејнзадәнин "түркләшмәк, исламлашмаг, мүасирләшмәк" тезисини гәбул етмишдир. 1923-чү илдә ики иллик Москва һәјатындан сонра М.Ә.Рәсулзадәнин Түркијәјә јенидән мүһачирәти онлары тәкрар көрүшдүрмүшдүр. Ә.Һүсејнзадә 1923-чү илдә М.Ә.Рәсулзадәнин Истанбулда нәшр олунан "Азәрбајҹан ҹүмһуријјәти" әсәринә "Бир муталиә" адлы өн сөз јазмышдыр. Һәмин јазыда "Сиз Азәрбајҹанын өн бөһранлы заманларында фәал бир мүҹаһид сифәтилә чалышдыныз", - дејә М.Ә.Рәсулзадәнин сијаси фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирән Әли бәј әсәр һаггында да мүсбәт фикирләр сөјләјир: "...Әсәриниз һадисаты вәләв вәһидүлчаниб бир завирәји-рә`јәтдән көрүјор фәрз едилсә белә мәтбуатымыза пәк гијмәтли бир һәдијјә олмагдыр. Чүнки мөвзуји-вәзијјәти игтисадијјә вә сијасијјәси илә аләмшүмул бир әһәмијјәти һаиз олан Бакынын, Азәрбајҹанын вә долајысы илә бүтүн түркләјүн мүгәддәс вә мүәззәз истиглалы, истигбалы мәсәләләринә гәмас едијор"[1].

Әсрин ики бөјүк сијаси хадими - Н.Нәриманов вә М.Ә.Рәсулзадә мөвзусу да араштырылмамыш галдығындан јалныз ики шәхсијјәтин әлагә вә мүнасибәтләри дејил, чағдаш тарихимизин бир чох зиддијјәтләри ачылмамышдыр. 1994-чү илдә "Һүммәт" тәшкилатынын јарадылмасында биркә фәалијјәт көстәрән, сијаси говғаларын башланғычында ејни мәтбуат органларындан ничат уман (Н.Нәриманов бир мүддәт "Иршад" вә "Һәјат" гәзетләри редаксијасында чалышмышдыр) бу ики сијаси шәхсијјәтин чох кечмәдән јоллары һачаланмыш вә һеч бир заман говушмамышдыр.

Әдаләт наминә гејд едилмәлидир ки, Н.Нәриманов вә М.Ә.Рәсулзадәнин сијаси әгидә ајрылығы онларын бир-бириләринин фәалијјәтләриндәки мүсбәт чаларлары көрмәјә мане олмамышдыр. Белә ки, М.Ә.Рәсулзадә сијаси мәсәләләрдә барышмаз мөвгедә дајандығы Н.Нәримановун "Баһадыр вә Сона" романына ајрыча мәгалә һәср етмиш, 1928-чи илдә Истанбулда нәшр етдирдији "Гафгазја түркләри" әсәриндә исә ону "Һәјати вә тарихи пјесләр јазан" бир сәнәткар кими тәгдир етмишдир. О да көстәрилмәлидир ки, Н.Нәриманов јазыларында чох заман М.Ә.Рәсулзадәнин адыны чәкмәмиш, "мүсават фиргәси", "мүсават башчылары" ифадәләрини ишләтмишдир.

Н.Нәриманов тәһсилини Русијада алмышды, М.Ә.Рәсулзадәнин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында исә Түркијә мүһити тә`сирсиз галмамышды. Онларын һәјат вә мүбаризә јолларынын мүәјјәнләшмәсиндә бу амилләрин дә

1. Бах. М.Ә.Рәсулзадә. Азәрбајҹан ҹүмһуријјәти. Бакы, Елм, 1990. сәһ.7.

ролу инкар едилмәмәлидир. Сөз јох ки, Н.Нәриманов М.Ә.Рәсулзадәнин апардығы милли истиглал мүбаризәсинин маһијјәтини јахшы дәрк едир вә өзү дә бу јолу тутуб кедирди. Лакин истиглалијјәтә апаран јолларын һәдсиз мүхтәлифлији онлары јахынлашдыра, бирләшдирә билмирди. Н.Нәримановун 1919-чу илдә јаздығы "Гафгазијаја биз нә кими шуарла кедирик" мәгаләси, јенә һәмин илдә гәләмә алараг Һәштәрхандан Бакыја, Азәрбајҹан ҹүмһуријјәти рәиси Нәсиббәј Јусифбәјова көндәрдији мәктубу мәсәләнин ајдынлашдырылмасы бахымындан әһәмијјәт кәсб едир. Мүәллиф биринчи мәгаләсиндә јазырды: "Загафгазија мүсәлманларынын... һәр дүрлү бәлаја дүчар олмасынын әсл доғру сәбәби - чүрүк әсаслар үзрә гурулмуш "Түрк әдәми-мәркәзијјәт фиргәси "Мүсават" иди. Бу фиргәнин башчылары Русија ингилабынын руһуну анламамышлар ды"[1].

Һәмин мәгаләсиндә "Һүммәт" тәшкилаты илә "Мүсават" фиргәсини мүгајисә едән Н.Нәриманов үстүнлүјү биринчијә верир, өз сијаси әлејһдарларыны Түркијәјә мејл көстәрмәкдә, милләтчиликдә, Русија ингилабына биканәликдә, синфи фәрги көрмәмәкдә иттиһам едир вә онлар һаггында фикирләрини белә јекунлашдырыр: "Дашнакларын мүтәәссиб милләтчилији ермәни милләтинин әсасыны поздуғу кими "Мүсават" да бүгүн Загафгазија мүсәлманларынын әсасларыны пуч етмишдир"[2].

Тарих чох кечмәдән Н.Нәримановун алдандығыны сүбута јетирди. Милли истиглалијјәтин вә Азәрбајҹан дөвләтчилијинин итирилмәси баһасына баша кәлән бу алданышдан дәрин мә`нәви бөһран кечирән бөјүк сијаси хадим И.З.Сталинә, В.И.Ленинә вә оғлу Нәҹәфә јаздығы тарихи мәктубларында өмрүнү һәср етдији болшевизмин саһвләрини е`тираф етди[3] вә аз сонра әгидә јолдашларынын әлилә гәтлә јетирилди.

Азәрбајҹанда совет һакимијјәти илләриндә М.Ә.Рәсулзадә һаггында јазылан тәдгигатлар, сөјләнән фикирләр бир гајда олараг антимилли, инкарчы руһда, гејри-објектив маһијјәтдәдир (әслиндә тәдгигатчылыг руһундан узаг олан бу јазылардан јалныз библиографик әһәмијјәт дашыдығы үчүн бәһс едилмишдир). Лакин гејд олунмалыдыр ки, тәхминән ијирминчи илләрин орталарына гәдәр М.Ә.Рәсулзадә һаггында нисбәтән мүлајим данышылыр, о бир шәхсијјәт кими гәти инкар олунмур. Буну һәр шејдән әввәл онунла изаһ етмәк олар ки, Азәрбајҹанда һакимијјәти јени әлә алмыш гүввәләр бу халгын мә`нәвијјатында М.Ә.Рәсулзадәнин јерини билирдиләр, дикәр тәрәфдән исә

1. Нәриман Нәриманов. Мәгалә вә мәктублары, Бакы, Јени түрк әлифба комитәси нәшријјаты. 1925, сәһ. 36
2. Јенә орада. сәһ. 40
3. Нәриман Нәриманов. Учгарларда ингилабымызын тарихинә даир. Бакы, Азәрнәшр, 19..

бир-биринин ардынча баш верән кәскин сијаси дәјишикликләр әдәби-мәдәни вә ичтимаи-сијаси мүһитдә дә думанлы бир мәнзәрә јаратмышды. Бундан әлавә, һакимијјәти әлә алан гүввәләрин өз мөвгеләрини мөһкәмләндирмәк истигамәтиндә чалышмалары сәбәбијлә дә идеоложи-мә`нәви фикир саһибләринә гаршы кәскин вә гәти һүчумлара кечилмәмишди. Бу јазыларын ичәрисиндә Бакы Дөвләт Университетинин илк редактору, профессор В.И.Разумовскинин "Бакы шәһәриндә университетин әсасынын гојулмасы" адлы хатирә мәгаләси гејд олунмалыдыр. Азәрбајчанда университетин ачылышында бөјүк сијаси хадимин әзмкарлығыны диггәт мәркәзиндә сахлајан мүәллиф јазыр: "М.Ә.Рәсулзадәнин сајәсиндә, онун күчлү маарифчилик көмәји илә "Мүсават" партијасында университетин ачыг вә кизли дүшмәнләри партијанын гәрарына табе олмаға мәчбур олмушдулар[1]

Тәнгидчи Әли Назимин 1924-чү илдә јаздығы "Әдәбијјатмы? Халгмы?" мәгаләсиндә дә гејд-шәртлә олса белә М.Ә.Рәсулзадәнин јарадычылығынын мүсбәт кејфијјәтләри һаггында данышылмышдыр.

Он ил сонра артыг бејни јашадығы чәмијјәтин һаким марксизм-ленинизм идеолокијасы илә зәһәрләнмиш олан тәнгидчинин әсәрләриндә әввәлки мөвгејинә бәнзәмәјән мулаһизәләрлә растлашырыг. Мисал үчүн тәнгидчинин "Фирдовси вә јарадычылығы" адлы мәгаләсинә нәзәр салаг: "Азәрбајчан пролетарияты тәрәфиндән Апрел ингилабы илә Һудуд харичинә атылан мүсаватчылар да "әсримизин Сәјавушу" адыны тахынараг белә һәрәкәт етдиләр. Фирдовсидән огурладыгларь күнаһсыз Сәјавуш маскасыны тахараг, мүсаватын бәднам рәһбәрләри дә өзләрини вә өз түфејли синифләрини мәзлум мәләк кими көстәрмәјә чалышдылар. Марксын дедији кими, "дағын сичан доғмасы" гәбилиндән Сәјавуш палтарындакы бу Иудушкалар, ајна габағында Сәјавуш тракизми позасыны алмаға чалышаркән, еlә зәнн едирдиләр ки, әмәкчи күтләләр онлары танымајачаг вә салланан хәјанәт гулагларыны көрмәјәчәкләр. Лакин әмәкчиләр бу "классизм" маскасыны тез јыртдылар, мүсаватын Сәјавуш шәкилләри илә бәзәнмиш идеоложи-сијаси дүканынын бүтүн ўфунәтли вә чүрүк малларыны заһирә чыхартдылар[2].

Бунунла үрәји сојумајан Әли Назим фикирләрини давам етдирәрәк Азәрбајчан үчүн өмрүнү фәда едәнләрә саттын, хәјанәткар, баггал демәкдән белә чәкинмир: "Маркс - тарих ики дәфә тәкрар олунар - демишдир. Бир дәфә тракедија, икинчи дәфә исә фарс кими. Мүсаватын Фирдовси гәһрәманларынын драматизмини бировуз етмәси күлүнч фарс иди. Маарифи, мәтбуаты, мәктәбләри, әдәбијјаты, инчәсәнәтләри һәтта рус чаризминә нисбәтән белә

1. "Известия Бакинского Государственного Университета", 1922, № 2.
2. Әли Назим. Фирдовси вә јарадычылығы. "Ингилаб вә мәдәнијјәт", 1934, № 9-10

сүкута вә учурума сүрүкләјән, әмәкчиләрин азадлығыны бејнәлхалг малијјә капиталына сатаң Топчубашовларын, Рәсулзадәләрин, Хојскиләрин гәһрәман палтарына кирмәләри һәгигәтән ән бөјүк бир фарс дејилдими? Инди белә һүдуд харичиндә фашистләрин ганады алтына сығынан бу "вәтән" баггалларынын Фирдовси гәһрәманлары илә нә әлагәси ола биләрди?[1].

Гејд етмәк лазымдыр ки, М.Ә.Рәсулзадәнин адынын вә әсәрләринин бәһс олундуғу бу дөврүн тәдгигатлары әсасән онун идеја әлејһдарлары тәрәфиндән гәләмә алындығындан чидди тәһлил вә араштырычылыгдан даһа чох кор-коранә инкарчылыг руһундадыр. Бу тәдгигатлар ичәрисиндә М.Д.Һүсејновун "Мүсават" партијасы кечмишдә вә инди" әсәри информасија тутумуна көрә сечилир[2]. Тәдгигатда "Мүсават" партијасынын вә башда М.Ә.Рәсулзадә олмагла онун лидерләринин фәалијјәти кәскин тәнгид олунмушдур. Лакин мүәллифин тәнгид үчүн кәтирдији дәлилләр вә аргументләр кәсәрсиз, инандырычы олмадығы, һәмчинин китаба партијанын програм сәнәдләри әлавә едилдији үчүн бу әсәр мүәјјән мә`лумат мәнбәји кими әһәмијјәт дашыјыр.

Ијирминчи илләрин сонларындан е`тибарән сосиалист тоталитаризми күчләнмәјә доғру мејл етмиш, һәмин дөврләрдән даһа кәскин шәкилдә сәрбәст дүшүнчәјә, азадфикирлилијә мүгавимәт көстәрилмәјә башланылмышдыр. Бу дөвр һәмчинин бүтүн мә`нәви аләмдә һәр чүр плүрализм тәзаһүрүнүн тамамилә инкар олундуғу дөврдүр (Вә тәбии ки, бу илләрдә М.Ә.Рәсулзадә һаггында мүсбәт бир фикир сөјләнилә билмәзди). Вә бүтүн бу идеолокијанын ичәриси кими сосиалист реализми адландырылан ејбәчәр бир үсул ортаја чыхды. Лакин бу илләрдә М.Ә.Рәсулзадә ирсинә мүнасибәтдә там инкарчы олмајан мејлләр дә мөвчуддур ки, бу да тәбии ки, һәлә марксист методолокијанын, марксист әдәбијјатшүнаслығын там формалашмамасы илә бағлыдыр. Белә ки, бу дөврүн бир чох јазыларында М.Ә.Рәсулзадәјә гаршы гәти инкарчылыг руһу бәсләнилсә дә, фактик олараг онун мүтәрәгги идејаларынын там инкарына чәһд едилмир.

Отузунчу илләрин орталарына гәдәр мәтбуатымызда М.Ә.Рәсулзадәнин адына тәсадүф олунса да, һәмин дөврдән башлајараг милли дирчәлиш тарихимизин формалашмасы дөврү вә бу дөврүн әсас идеологлары, илк нөвбәдә исә М.Ә.Рәсулзадә бир шәхсијјәт кими Азәрбајчан халгынын јаддашындан чыхарылмаға, унутдурулмаға чалышылмышдыр. Бу илләрин јазыларында М.Ә.Рәсулзадә вә кечмишин бир чох идеологлары биләрәкдән "буржуа", "милләтчи", "мүсаватчы" дамғалары илә гәти рәдд олунмуш, әсасы олмајан иттиһамлара мә`руз галмышлар. Ичтимаи-сијаси вә әдәби-елми

1. Әли Назим. Фирдовси вә јарадычылығы. "Ингилаб вә мәдәнијјәт", 1934, № 9-10
2. М.Д.Гусейнов. Партия "Мусават" в прошлом и настоящем, Тифлис, "Закнига", 1927

тәдгигатларда М.Ә. Рәсулзадәнин ады ја чәкилмәмиш, јахуд да мәнфилијә чәкилмишдир. Мәһз халгын јалдашындан топарылыб чыхарылмаг истәнилдијиндәндир ки, отузунчу илләрин орталарындан башлајараг ајры-ајры јазыларда М.Ә.Рәсулзадәнин шәхсијјәти арха плана кечирилмиш, онун һаггында данышыларкән “мүсават”, “мүсаватчылыг” анлајышларындан бәһс олунмушдур.

Мили әдәбијјатымыза “Мәктубати-Шејда бәј”, “Кәлиниләр һәмајили” кими санбаллы әсәрләр бәхш едән С.М.Гәнизадәнин М.Ә.Рәсулзадә һаггындакы тәнәатләри мәһз бу бахымдан тәәссүф доғурур. Онун 1935-чи илдә јаздығы, лакин сағлығында чап етдирмәдији “XIX әсрин ахыр илләриндә маариф вә әдәбијјата даир хатиратым” әсәриндә М.Ә.Рәсулзадә, онун силаһдашлары һаггында иронија илә данышылыр, һәтта шәхсијјәти илә бағлы јазычы гәләминә јарашмајан тәһгирамиз сөзләр белә ишләдилмәкдән чәкинилмир[1].

М.Ә.Рәсулзадәнин һәјат вә фәалијјәти Азәрбајчана көндәрилмиш рус емиссарларынын әсәрләриндә, һабелә Гафгазда большевизм тарихинә һәср олунмуш арашдырмаларда да тәдгигат објектинә чеврилмишдир [2]. Әлбәттә, бу арашдырмалар објектив һәгигәтдән узаг олдуғу вә фактлара мә`лум идеоложи призмадан јанашылдығы үчүн һәр шеј биртәрәфли тәсвир олунмуш, тарих биләрәкдән сахталашдырылмышдыр. Лакин һәр шеј гара чаларларла тәсвир олунса белә, М.Ә.Рәсулзадәнин сијаси мүчадилә вә мүбаризәсинин һәгиги мәнзәрәсини тәсәввүр етмәк үчүн бу тәдгигатлара мүрачиәт олунмасы вачибдир.

Архив сәнәдләри көстәрир ки, Совет тарихшүнаслығында М.Ә.Рәсулзадә һаггында јазылан “тәдгигатлар” ваһид мәркәздән дөвләт сәвијјәсиндә әлагәләндирилмиш вә истигамәтләндирилмишдир. Азәрбајчан Республикасы Сијаси Партијалар вә Ичтимаи Һәрәкатлар Мәркәзи Тарих Архивиндә сахланан 1923-чү илә аид бир сәнәд бу фикри сөјләмәјә әсас верир. М.Ә.Рәсулзадәнин Түркијәдә чап олунмуш “Азәрбајчан Чүмһуријјәти” (1922) әсәри мүнасибәтилә И.В.Сталинин Азәрбајчан КП рәһбәрләринә көндәрдији, диггәт мәркәзиндән кәнарда галан, индијәдәк елми тәдгигата чәлб олунмамыш бу мәктуба диггәт јетирилмәсинә еһтијач вардыр:

---

1. С.М.Гәнизадә. Кәлиниләр һәмајили, Бакы, Јазычы, 1986, сәһ. 208-213
2. Бах: А. Раевский. Английская интервенция и мусаватское правительства, Баку, 1927; Јенә онун. Партия Мусават и ее контр-революционная работа, Азгиз, Баку, 1929;
Я. Ратгаузер.Революция и гражданская война в Баку, част I, 1927; Јенә онун. Шура Азәрбајчаны угрунда мүбаризә, Бакы, 1929; А. Стеклов. Армия Мусаватского Азербайджана, Баку, 1928; С. Бельский и А. Манвелов. Революция 1917 года в Азербайджане, Баку, 1927; С. Т. Аркомед. Материалы по истории отпадения Закавказья от России, Тифлис, 1931; С. Е. Сеф. Борьба за Октябрь в Закавказьи. Тифлис, 1932;
А. Г. Караев. Из недавнего прошлого, Баку, 1926; Т. Гусейнов. Октябрь в Азербайджане, Баку, 1927; М. Кулиев. Враги Октября в Азербайджане, Баку, 1927.

“Рәсулзадәнин мүртәче брошүрасы мүнасибәтилә Јолдаш Мүсабәјова, Мирзәјана, Ахундова, Кирова вә Орахелашвилијә мәсләһәтим.

Рәсулзадәнин әлејһинә чаваб брошурасынын үмуми руһу һүчум характерли олмалы, даһа доғрусу һеч бир һалда өзүнү тәмизә чыхармаја вә мүдафиә олунмаға јол верилмәмәлидир. Әксинә ашағыдакылара көрә күнаһландыраг она һүчум олунмалыдыр:

1. *Дөнүклүкдә* (о әввәлчә большевик иди);

2. *Түркијә халгынын мәнафејинә хәјанәтдә* (О вә онун партијасы - мүсаватчылар - Түркијә халгына көмәјә кедән Гызыл Ордунун Азәрбајчана дахил олмасынын әлејһинә чыхырды);

3. *Азәрбајчан халгынын мәнафејинә хәјанәтдә* (О вә онун партијасы Азәрбајчан кәндлиләринин бәјләрин зүлмүндән там азад олунмасы әлејһинә чыхырды);

4. *Шәрг халгларынын мәнафејинә хәјанәтдә* (О вә онун партијасы Шәрг азадлыг һәрәкатынын дајағы вә бајрагдары олан совет республикаларынын пролетарияты әлејһинә, мүстәмләкә вә асылы өлкәләрин гәддар дүшмәни Инкилтәрә гаршысында гуjруг булајырдылар);

5. *Мүсават агалығы дөврүндә ермәни-татар гыргынынын тәшкилиндә* (бурадача ону Азәрбајчан Пуришкевичи адландырмалы);

6. *Шамхор таланынын тәшкилиндә* (бурадача ону Азәрбајчанын таланчысы адландырмалы).

Бирбаша демәк лазымдыр ки, Рәсулзадә “Мүсаватдан сонра халг мәдәнијјәти тәнәззүлә уғрајыб” - гәнаәтилә Азәрбајчан пролетарияты вә интеллиќенсијасына јалан сөјләјир (фактлар вә рәгәмләр кәтирмәли, мүгајисәли тактика сечмәли).

Бирбаша көстәрмәк лазымдыр ки, Рәсулзадә керидә галмыш, чаһил, орта әср утопистидир; о, садәчә бир факты баша дүшмүр ки, дүнја совет республикалары вә империалист дөвләтләри кими ики әсас чәбһәјә бөлүнмүшдүр. Мәзлум халглар ја о, ја да бу чәбһәдә дајанмалыдыр: ја совет республикаларынын тәрәфиндә империализмә гаршы, ја да империализмин тәрәфиндә совет республикаларына гаршы. Ким ки, үчүнчү мөвге тутмаға чан атыр, о ја империализмин хејринә јалан ифадәләрлә мөвчуд олмајан вә һәјата кечирилмәси мүмкүн олмајан бу мөвге илә мәзлум халглара олан хәјанәтини пәрдәләјир, ја да јаланчы кимјакәрдир, чаһил вә фанатик диндардыр, хырда вә авантурист милләтчидир. Јалныз илијинәчән идиот оланлар тәсдиг едә биләрләр ки, буржуа Русијасы дөврүндә Түркијә, Иран, Азәрбајчан вә б. өлкәләр азад олмушдур. Јалныз илијинәчән идиот оланлар унуда биләрләр ки, буржуа Русијасы јалныз Инкилтәрә вә дикәр империалист дөвләтләри илә иттифагда Түркијә вә Иранын торпаглары һесабына кенишләнмишди (вә кенишләнәчәк иди) вә с. вә и.а.

65690
М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

Дүшүнүрәм ки, әкәр бүтүн бу (вә бу типли) тезисләрдән брошүранын тәртибиндә истифадә едиләрсә, о тамамилә гәнаәтбәхш олачагдыр.

Сәмимијјәтлә И.Сталин
16 сентјабр 1923".[1]

Шүбһәсиз ки, мәктубда М.Ә.Рәсулзадәнин вә Мусават партијасынын [illegible] Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин үнванына сөјләнән бөһтанларын үзәриндә хүсуси дајанмаға еһтијач јохдур. Чүнки бу барәдә ајры-ајры [illegible]ларда кифајәт гәдәр данышылмышдыр. Мәктубла бағлы диггәти чәкән ән мүһүм чәһәт ондан ибарәтдир ки, о, садәчә М.Ә.Рәсулзадә әлејһинә бир брошүранын дејил, үмумијјәтлә, 20-30-чу вә даһа сонракы онилликләрдә совет тарихшүнаслығында М.Ә.Рәсулзадә, Мусават партијасы вә Азәрбајчан Чүмһуријјәти әлејһинә јазылан чилд-чилд чызмагараларын "идеја гајнағы" олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан ичтимаи-сијаси фикри-[illegible] М.Д.Һүсејнов, Ә.Гарајев, Ә.Назим, Т.Һүсејнов, М.Гулијев, Р.Ахундов, [illegible] М.Әфәндијев вә б. нүмајәндәләринин, һабелә Азәрбајчана көндәрилмиш рус емиссарларынын (А.Рајевски, Ј.Ратһаузер, А.Стеклов, С.Т.Аркомед, [illegible].Е.Сеф вә б.) әсәрләри бу фикри сөјләмәјә там әсас верир. И.В.Сталинин мәктубу адлары чәкилән вә чәкилмәјән мүәллифләрин әсәрләринин нә үчүн бир-биринә бу гәдәр бәнзәдијини ашкара чыхарыр.

Көркәмли рус шәргшүнаслары В.В.Бартолд, Ј.Е.Бертелс, В.А.Гордлевски бу вә ја дикәр мүнасибәтлә М.Ә.Рәсулзадәјә иснад етмиш, јарадычылығындан бәһрәләнмиш, һаггында фикир сөјләмишләр.

В.В.Бартолд "Китаби-Дәдә Горгуд" дастанынын рус дилинә тәрчүмәси заманы бир сыра анлашылмајан сөзләрин изаһы илә бағлы М.Ә.Рәсулзадәјә мүрачиәт етмишдир. Чох күман ки, онларын көрүшү М.Ә.Рәсулзадәнин Москвада јашадығы илләрә тәсадүф едир. Бунунла әлагәдар олараг В.В.Бартолд тәрчүмәнин нәшринә јаздығы шәрһдә ики дәфә М.Ә.Рәсулзадәнин адыны чәкмиш, она истинадән бир јердә "бој" сөзүнүн "мәдһијјә" (хвалебная песня) мә`насында ишләдилдијини, башга јердә исә дастандакы "үч өпүб, бир дишләмәк" ифадәсинин Азәрбајчан халг маһныларында һәлә дә јашадығыны көстәрмишдир[2]

Ј.Е.Бертелс Низами Кәнчәвинин јарадычылығына һәср етдији монографијасында шаирин әсәрләринин тәдгиги тарихи илә бағлы М.Ә.Рәсулзадәнин "Азәрбајчан шаири Низами" әсәринин адыны чәкмиш вә белә бир гејд

1. Письмо товарища Сталина по поводу реакционной брошюры Мамед Эмин Расулзаде, СПИҺМДА, фонд 456, сиј. 14, сах.ваһ. 96 а
2. Книга моего деда Коркута. Перевод академика В.В.Бартольда, Изв-во Акад. Наук СССР, Москва Ленинград, 1962, стр. 261, 267.

вермишдир: "1954-чү илдә Түркијәдә Низами һаггында монографија нәшр олунмушдур: M.E.Rasulzade. Böyük Azerbaycan şairi Nizami, İstanbul, 1954. Бу тәдгигат Ј.Е.Бертелс тәрәфиндән әввәлләр ашкара чыхарылмыш чохлу фактик мә`луматлары тәкрар едир. Тәәссүф ки, онун мүәллифинин сијаси мәфкурәси әсәрин аз-чох елми мәзијјәтләринин дә үстүндән гәләм чәкир"[1].

Лакин әсәрин адынын, нәшр олундуғу јерин вә нәшр тарихинин јанлыш көстәрилмәси белә бир фикри сөјләмәјә әсас верир ки, Ј.Е.Бертелс бу факты китаба дахил едәркән әслиндә әсәрлә таныш олмамыш, јалныз белә бир тәдгигат һаггында мә`лумат әлдә етмишдир. Јохса бөјүк шәргшүнас "Азәрбајчан шаири Низами"ни "Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами", Анкараны Истанбул, 1951-чи или исә 1954-чү ил кими көстәрмәзди. Әсәрин өзүнә кәлдикдә исә, јухарыдакы гејдләрә бахмајараг Ј.Е.Бертелс онун әһәмијјәтини, низамишүнаслыгдакы мөвгејини билмәмиш дејилди. Мәрһум алимимиз профессор Аббас Заманов хатырлајыр ки, Ј.Е.Бертелс Бакыда оларкән сөһбәт заманы Мәһәммәд Әмин бәјин "Азәрбајчан шаири Низами" монографијасыны хатырлады вә деди ки, низамишүнаслыгда о әсәрлә мугајисә олуначаг икинчи бир тәдгигат танымыр.

Академик В.А.Гордлевски (1876-1956) "Толстој Түркијәдә" адлы мәгаләсиндә М.Ә.Рәсулзадәнин Л.Н.Толстојдан тәрчүмә едәрәк Түркијәдә чап етдирдији нүмунәләрә мүнасибәтини билдирмишдир.[2] (Бу барәдә сонракы фәсилләрдә әдибин тәрччүмә јарадычылығындан данышыларкән әтрафлы бәһс олуначагдыр) Бу факт бир тәрәфдән М.Ә.Рәсулзадәнин тәрчүмәсинин Түркијә әдәби мүһитиндә јајылдығыны, о бири тәрәфдән исә онун бир әдәбијјатшүнас кими В.А.Гордлевски илә әлагә вә мүнасибәтләрини көстәрир.

Көркәмли татар јазычысы вә маарифчиси Һәлимчан Ибраһимовун 1924-чү илдә Москвада татарча вә русча чап олунмуш "Гара мајаклар, јахуд ағ әдәбијјатлар" адлы әсәриндә Зәки Вәлиди, Сәдри Магсуди, Муса Бигијев, Ајаз Исһаги кими милләтпәрвәр татар зијалылары илә јанашы, М.Ә.Рәсулзадә дә тәнгид едилмиш, онун Истанбулда бурахылмыш "Азәрбајчан Чүмһуријјәти" әсәри "пантүркист" руһлу тәдгигат кими гијмәтләндирилмиш, ејни заманда редактору олдуғу "Јени Гафгазја" журналы әксингилаби, "милләтчи" маһијјәтинә көрә иттиһам олунмушдур.[3] Бөһтан вә ифтираларла долу олан бу әсәр М.Ә.Рәсулзадәнин мүһачирәтдәки фәалијјәтинин јалныз Азәрбајчан-

1. Е.Э.Бертельс. Низами и Физули, Изд-во восточной литературы, Москва, 1962, стр. 21
2. В.А.Гордлевский. Избранные сочинения в 4-х томах, II том, Изд-во восточной литературы, Москва, 1961, стр.441
3. Һалимжан Ибраһимов. Кара маяклар. яки ак әдәбиятлар, Москва, 1924

да дејил, совет империјасынын дикәр ҹүмһуријјәтләриндә дә изләнилдијини вә арашдырылдығыны көстәрмәкдәдир.

Азәрбајҹанын көркәмли јазычы, зијалы вә маарифчиләриндән олан Абдулла Шаигин 1953-ҹү илләрдә гәләмә алдығы "Хатирәләрим" әсәриндә М.Ә.Рәсулзадә, онун әгидә вә мүбаризә јолдашлары, үмумән ҹүмһуријјәт илләри гара, думанлы бојаларла верилмишдир[1].

1966-чы илдә нәшр олунмуш "Азәрбајҹан совет әдәбијјаты" дәрслијиндә М.Ә.Рәсулзадәнин ады чәкилмәдән "Мүсават агалығы дөврү" ифадәси алтында бир нөв онун фәалијјәтинә "гијмәт верилир". Дәрсликдә јалныз марксист руһлу мәтбуатын ады чәкилир, әсл милли-демократик тәмајүллү мәтбуатын үзәриндән исә сүкутла кечилир[2]. Чох тәәссүф ки, һәмин әсәрин тәкмилләшдирилмиш, јенидән ишләнмиш нәшриндә дә бу сәһв тәкрар олунмушдур[3].

Камал Талыбзадәнин "XX әср Азәрбајҹан әдәби тәнгиди (1966) вә һәмин тәдгигатын тәкмилләшдирилмиш варианты олан "Азәрбајҹан әдәби тәнгидинин тарихи" монографиг әсәриндә әсрин әввәлләриндә әдәби тәнгиддән бәһс олунаркән С.Шаумјан, С.Спандарјан кими милли мә`нәвијјатымыза дәхли олмајанлара јер верилдији һалда, Мәһәммәд Әмин бәјин адынын үмуми ичмаларда белә чәкилмәси лазым билинмәмишдир.[4]

Сон илләрин мараглы арашдырмаларындан бири - 1984-чү илдә чап олунмуш, Азәрбајҹанын көркәмли тәнгидчиләринин јарадычылығындан бәһс едән "Фикрин карваны" китабында Мәһәммәд Әмин бәј кими көркәмли тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасын јарадычылығынын јер алмамасы да тәәссүф доғурур [5].

Болшевизм һәрәкаты илә бағлы бир чох тәсадүфи адлара өз сәһифәләриндә јер ајыран "Бөјүк Совет Енсиклопедијасы" М.Ә.Рәсулзадә кими тарихи шәхсијјәти тәгдим етмәји мәгсәдәујғун билмәмишдир. Енсиклопедијанын тарихчи Ч.Б.Гулијевин имзасы илә чап етдији "Мүсават" адлы очеркдә исә М.Ә.Рәсулзадә башда олмагла Азәрбајҹан милли һәрәкатынын лидерләринин үнванына бөһтанлар јағдырылмышдыр[6].

Он чилдлик "Азәрбајҹан Совет Енсиклопедијасы"нын 1984-чү илдә нәшр едилмиш VIII чилдиндә М.Ә.Рәсулзадәнин шәклинин белә верилмәси лазым билинмәмиш, Азәрбајҹан тарихинин бу әвәзсиз шә[...]ијјәти садәчә "публисист, милли буржуа идеологу" кими тәгдим еди[...]ди. әдәби-тәнгиди вә

1. Абдулла Шаиг. Хатирәләрим. Көнчлик, Бакы, 1973, сәһ. [...]-319.
2. Азәрбајҹан совет әдәбијјаты. Бакы, Мaариф, 1966, сәһ. 7-3[...]
3. Азәрбајҹан совет әдәбијјаты, Бакы, Мaариф, 1958, сәһ. 6-16
4. К. Талыбзадә. Азәрбајҹан әдәби тәнгидинин тарихи, Маариф, Бакы, 1984
5. Фикрин карваны, Бакы, Јазычы, 1984
6. Большая Советская Энциклопедия. Игизд. Москва, Изд-во "Советская Энциклопедия", 1974, стр. 128-129

публисист мәгаләләриндә пантүркист, панисламист идејалар јајдығы, пролетар ингилабына вә бејнәлмиләлчилијинә душмән олдуғу, антисовет фәалијјәти јолуну тутдуғу гејд олунмушдур[1]. Мәгалә мүәллифинин М.Ә.Рәсулзадәнин һәјат вә јарадычылыг јолуну өјрәнмәк үчүн төвсијә етдији әдәбијјатын бәситлији дә тәәссүф доғурур[2].

Бу типли үзәнираг тарихчиләрин әсәрләриндә Азәрбајҹанын јахын тарихинә мүнасибәти сәчијјәләндирән Ҹәмил Һәсәновун белә бир фикри илә разылашмамаг олмур ки, онларын һәмин дөврә мүрачиәти "...елми арашдырмалар нөгтеји- нәзәриндән дејил, јалныз мәһдуд сијаси мүлаһизәләрлә бағлы олмушдур[3]".

Һазырда М.Ә.Рәсулзадәни бүтүн јөнләрилә Азәрбајҹан халгынын мә`нәвијјатына гајтармаг үчүн илк новбәдә онун там күллијјатыны нәшр етмәкдән башламаг лазымдыр. Ән әввәл она көрә ки, бу күн гәзет вә журналларын М.Ә.Рәсулзадә ирсинә мүрачиәти истәр сијаси, истәрсә дә әдәби-елми көрүшләри һаггында долғун тәсәввүрүн јаранмасына хидмәт етмир. Шүбһәсиз ки, М.Ә.Рәсулзадәнин әсәрләри күллијјатыны нәшрә һазырламаг кими чәтин вә мәс`ул бир ишә киришән профессор Ш.Һүсејновун бу саһәдәки фәалијјәти тәгдирәлајигдир. Лакин сон дәрәчә ағыр олан бу ишин дөвләт сәвијјәсиндә апарылмамасы тәәссүф доғурур вә белә давам едәрсә, әдибин әсәрләри күлијјатынын јахын кәләчәкдә ортаја чыхарылаҹағына үмид бәсләмәк әбәсдир.

Сон илләрдә М.Ә.Рәсулзадә ирсинә вә шәхсијјәтинә марағын күчләнмәси дөври мәтбуатын онун адына мүрачиәтиндән ашкар дујулмагдадыр. Лакин чох тәәссүф ки, М.Ә.Рәсулзадә илә бағлы дәрч олунан јазылар, әсәрләринә јазылан тәдгигатларын сәвијјәси һәмишә гәнаәтбәхш олмур. Нәтичә е`тибары илә јазыланлар әксәр һалларда бири-бирини тәкрарчылыгдан үзаға кедә билмир, онларда чиддијјәт, арашдырычылыг, ахтарыш дујулмур, мә`лум фактлар садаланыр. Бу јазыларда шәрһ, тәһлил, классик ирсин мүасир тәфәккүр ишығында гијмәтләндирилмәси вә дәјәрләндирилмәси јох дәрәчәсиндәдир. Белә јазыларын јеканә үстүнлүјү кечмиш әдәби-елми стрестипләри, ән`әнәви өлчү, ме`јар вә галибләри учуруб дағытмасындадыр.

Јазыларын бир гисми шаблон, риторик сәчијјә дашыдығындан чидди тәдгигатчылыг руһундан узагдыр. Бә`зән елми мәзмун дашымајан, зәиф,

1. Азәрбајҹан Совет Енсиклопедијасы, 10 чилддә, III чилд, Бакы, АСЕ нәшријјаты, 1984, сәһ. 17
2. Азәрбајҹан тарихи, үч чилддә, II, III чилдләр, Бакы, Елм, 1964, 1973; Ф.Кочәрли. Марксизм-ленинизм вә Азәрбајҹанда демократик ичтимаи фикир, Бакы, Азәрнәшр, 1976; В.Сведлов. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, Ч. I, Азернешр, Баку, 1962; Дж.Кулиев. Борьба коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку, Азернешр, 1970.
3. Ҹәмил Һәсәнов. Азәрбајҹан бејнәлхалг мүнасибәтләр системиндә. 1918-1920-чи илләр. Бакы, Азәрнәшр, 1993, сәһ. 11

бајағы руһлу мәгалә мүәллифләри индики мәтбуат боллуғундан мәһарәтлә бәһрәләнирләр ки, бу исә М.Ә.Рәсулзадә ирсини олдуғу кими мәнимсәмәјә вә ја мәнимсәтмәјә маннечилик төрәдир.

Бүтүн бунлар ордан доғур ки, М.Ә.Рәсулзадәнин зәнкин әдәби-елми ирси вә кешмәкешли һәјат јолу бир чох һалларда өзфәалијјәт шәклиндә арашдырылмаға чәһд едилир вә елми сәриштәсиндән асылы олмајараг бу ишлә аз гала һәр кәс мәшғул олур. Буна көрә дә биләрәкдән бу дөврдә М.Ә.Рәсулзадә һаггында јазыланлара гејд-шәртлә јанашмыш, јалныз дәјәринә көрә аз-чох әһәмијјәтли һесаб етдикләримизи тәдгигата чәкмишик.

Азәрбајҹан ҹүмһуријјәтинин тарихи вә онун ајры-ајры лидерләринин һәјат вә фәалијјәти һаггында ардычыл тәдгигат апаран Мөвсүм Әлијевин М.Ә.Рәсулзадә һаггында арашдырмалары мараг доғурур. Илк дәфә мәһз онун 1988-ҹи илдә “Одлар јурду” гәзетиндә дәрҹ етдирдији мәгаләси узун илләрдән бәри Азәрбајҹан елми вә ичтимаи-сијаси фикрини бүрүјән бузу гырмыш, М.Ә.Рәсулзадәнин кимлији, кечмиши, тарихи унудурулмуш халгымыза чатдырылмышдыр.

Һәмин јазынын ардынҹа “Азәрбајҹан” журналында вә “Одлар јурду” гәзетиндә мүәллиф бу мөвзуја јенидән гајытмыш, илк тәдгигатыны бир гәдәр дә дәринләшдирмишдир[1]. Илк мәнбәләрә вә архив сәнәдләринә сөјкәндији үчүндүр ки, М.Әлијевин арашдырмалары бөјүк мүтәфәккирин биографијасынын бәрпа олунмасында, сијаси мүбаризәсинин вә јарадычылығынын өјрәнилмәмиш ҹәһәтләринин ашкара чыхарылмасында хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Әлбәттә, М.Әлијевин М.Ә.Рәсулзадә ирсини өјрәнәнләр үчүн проспект сәчијјәси дашыјан сон дәрәҹә әһәмијјәтли арашдырмаларында мүәјјән сәһв вә хәталара да тәсадүф олунур. Мәсәлән, о, М.Ә.Рәсулзадәнин “Иране-Аһат” гәзетинә редакторлуг етдијини јазыр. Әслиндә исә әдибин тәрҹүмеји-һалы илә бағлы һеч бир мәнбәдә онун белә бир гәзетә редакторлуг етмәси көстәрилмир. Јенә адлары чәкилән мәгаләләрдә мүәллифин Ҹәнуби Азәрбајҹан халгынын һәјатындан бәһс едән “Бир хан” адлы һекајәсинин олдуғу гејд едилир. Әслиндә исә бу һекајә “Бәбир хан” адланыр, мөвзусу исә Ҹәнуби Азәрбајҹан халгынын һәјатындан дејил, Иран тарихиндән алынмышдыр. Тәдгигатчынын М.Ә.Рәсулзадәнин “Аҹы бир һәјат” адлы повестинин олмасы илә бағлы гәнаәтләри дә һәгигәтәујғун дејилдир.

Кәнҹ алим Нәсиб Нәсибзадәнин тарихимизин 1918-1920-ҹи илләри илә бағлы арашдырмаларында[2] вә бу арашдырмаларын јекуну кими ортаја чыхартдығы “Азәрбајҹан Демократик Республикасы” китабында дөврүн сијаси

---

1. М.Әлијев. Мәммәд Әмин Рәсулзадә, “Азәрбајҹан”, 1989, № 10; Мәммәд Әмин Рәсулзадә, “Одлар јурду”, ијун, 1990, 11/466
2. Нәсиб Нәсибзадә. Азәрбајҹан ордусу, “Әдәбијјат вә инҹәсәнәт”, 15 декабр 1989; Азәрбајҹан парламенти, “Әдәбијјат вә инҹәсәнәт”, 12 јанвар 1990; Азәрбајҹан һөкумәти, “Әдәбијјат вә инҹәсәнәт”, 4 мај 1990

мәнзәрәси фонунда бөјүк дөвләт хадиминин ичтимаи-сијаси фәалијјәтинин конкрет дөврү тәһлил олунмушдур[1]. Өзүнәгәдәрки тәдгигатлардан фактлара мүнасибәтин јенилији, информасија боллуғу, дәгиг елми гајнаглара сөјкәнмәси илә сечилән бу әсәр М.Ә.Рәсулзадәнин милли дөвләт гуручулуғу саһәсиндәки хидмәтләрини өјрәнмәк бахымындан хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Сон илләрдә тарихчи алимләрдән Ҹ.Һәсәновун “Ағ ләкәләрин гара көлкәси”, “Азәрбајҹан бејнәлхалг мүнасибәтләр системиндә. 1918-1920-ҹи илләр”, А.Балајевин “1917-1920-ҹи илләрдә Азәрбајҹан милли-демократик һәрәкаты”, А.Атакишијевин “Бакы Дөвләт Университетинин тарихи”, Б.Нәҹәфовун “Азәрбајҹан Демократик Республикасы”, Ваһид Чырагзадәнин “Истиглал јолларында” китабларында, һабелә о дөврүн ҹанлы шаһиди С.Ибраһимовун ајры-ајры мәгаләләриндә милли тарихимизин бу вә ја дикәр проблеми илә бағлы олараг М.Ә.Рәсулзадәнин ичтимаи-сијаси мүбаризәси һаггында данышылмышдыр[2].

Әдибин ајры-ајры тарихи шәхсијјәтләрлә әлагә вә мүнасибәтләринин өјрәнилмәси бахымындан Әбүлфәз Рәһимовун “Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин Сејид Һәсән Тәгизадәјә мәктубу” адлы мәгаләси диггәти ҹәлб едир. Мәгаләдә мүхтәлиф мәсләк вә әгидә саһибләри олан бу ики сијасәт хадиминин арасында достлуг мүнасибәтләринә тохунулмушдур[3].

Профессор Шамил Гурбановун “Бәдии сөзүн күҹү илә”, “Мүбаризә јолларында”, “Әсрин мә`ҹүзәли диктатору” вә башга мәгаләләриндә, һабелә “Ҹәмаләддин Әфгани вә түрк дүнјасы” адлы монографијасында Мәһәммәд Әмин бәјин јарадычылыг јолу тәһлил вә тәдгиг олунмушдур. Әввәлки ики мәгалә вә ады чәкилән монографија М.Ә.Рәсулзадәнин бәдии әсәрләринин арашдырылмасына, сонунҹу мәгалә исә долајысы илә “Сталинлә ихтилал хатирәләри” әсәринин тәһлилинә һәср олунмушдур. Һәмин тәдгигатларда бөјүк мүтәфәккирин бәдии јарадычылығынын тәдгиг олундуғу мәгамлар бу саһәдәки бошлуғу долдурмаг истигамәтиндә атылмыш аддым кими әһәмијјәтлидир[4].

---

1. Нәсиб Нәсибзадә. Азәрбајҹан Демократик Республикасы, Бакы, Елм, 1990
2. Ҹәмил Һәсәнов. “Ағ ләкә”ләрин гара көлкәси, Бакы, Кәнҹлик, 1991; Јенә онун. Азәрбајҹан бејнәлхалг мүнасибәтләр системиндә. 1918-1920-ҹи илләр, Азәрнәшр, Бакы, 1993; Айдын Балаев. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг.,Баку, Элм, 1990; А.Атакишијев. Бакы Дөвләт Университетинин тарихи, Бакы, Азәрбајҹан Университети нәшријјаты, 1989; Бәхтијар Нәҹәфов. Азәрбајҹан Демократик Республикасы, Бакы, Билик, 1992; Ваһид Чырагзадә. Истиглал јолларында, Азәрнәшр, Бакы, 1992; С.Ибраһимов. М.Ә.Рәсулзадә вә Азәрбајҹан милли шурасы, “Азәрбајҹанын сәси”, № 4, феврал, 1992
3. Әбүлфәз Рәһимов. Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин Сејид Һәсән Тәгизадәјә мәктубу, “Тарих, фәлсәфә, һүгуг”, 1989, № 2, сәһ. 106-114
4. Шамил Гурбанов. Бәдии сөзүн күҹү илә, “Әдәбијјат гәзети”, 24 јанвар 1992; Мүбаризә јолларында, “Әдәбијјат гәзети”, 27 март 1992; Әсрин мә`ҹүзәли диктатору, “Азадлыг”, 6 март 1992; Ҹәмаләддин Әфгани вә түрк дүнјасы, Бакы, Азәрнәшр, 199[illegible]

Профессор Муса Мусајевин "Мәммәд Әмин Рәсулзадә Лаһычда" адлы јазысында бөјүк мүтәфәккирин һәјатынын Лаһыч дөврүндән бәһс олунур[1]. Лакин елми мә`хәзләрә дејил, ајры-ајры адамларын хатирә вә шәхси мүлаһизәләринә әсасландығы үчүн јазыда јанлыш, субјектив мәгамлар мөвчуддур.

М.Ә.Рәсулзадә һагтында сон илләрдә јазылан әсәрләрдән бири дә кәнч публисист Нәсиман Јагублунун "Азәрбајчанын көркәмли адамлары" серијасы илә нәшр етдирдији "Мәммәд Әмин Рәсулзадә" адлы тәдгигатыдыр.[2] Бөјүк дөвләт хадиминин һәјат вә мүбаризәсини Азәрбајчан охучуларына чатдырмаг кими хош нијјәтлә јазылмыш бу арашдырмада чох тәссүф ки, мүәјјән сәһвләрә вә јанлышлыглара јол верилмиш, онун биографијасынын вә јарадычылығынын бир чох мәгамлары тәһлилә чәлб олунмамышдыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин өмүр салнамәсини бүтөвлүкдә әкс етдирмәк иддиасы күдән мүәллиф әслиндә онун һәјатынын Иран дөврү үзәриндән демәк олар ки, сүкутла кечмиш, Авропа вә Түркијә һәјатыны сөнүк әкс етдирмиш, һәчм хатиринә әсәри системсиз материал вә фактларла јүкләмишдир. Белә ки, әсәрдә М.Ә.Рәсулзадәнин биографијасы илә әлагәси олмајан сајсыз-һесабсыз тәбрик вә матәм телеграмлары, сәфәр тәәссүраты, һашијәләр вә с. верилмишдир ки, бу әслиндә арашдырмада һеч бир мәгсәдә хидмәт етмир. Бундан әлавә, Мәһәммәд Әмин бөјин мүһачирәтдә нәшр етдирдији гәзет вә журналларын мәзмуну, идеја истигамәтиндән бәһс олунмаг әвәзинә, мүхтәлиф тәфригәләр верилмәклә кифајәтләнилмәси дә арашдырманын нөгсанларындандыр. Материала дәриндән бәләд олмадығы үчүндүр ки, мүәллиф сијаси һадисәләрин чанлы мәнзәрәсини верә билмәмиш, В.И.Ленин, И.В.Сталин, Н.Нәриманов вә башгалары һагтында садәловһ мүһакимәләр јүрүтмүшдүр. Белә мәс`ул мөвзуја мүрачиәт едән мүәллиф чох тәәссүф ки, нә республикамызда, нә дә харичдә мөвчуд олан архив сәнәдләриндән истифадә етмишдир. Мәһз илк мәнбәләрә сөјкәнмәдији үчүндүр ки, кәнч тәдгигатчы М.Ә.Рәсулзадә јарадычылығыны арашдыран алимләрин бә`зи сәһвләрини тәкрар етмәли олмушдур.

Журналист Һачы Һачыјевин "Истиглалын әзаблы јолу" адлы кичик һәчмли китабында Азәрбајчан чүмһуријјәтинин тарихи илә бағлы М.Ә.Рәсулзадәнин сијаси мүбаризә јолу публисистик шәкилдә әкс етдирилмишдир. Лакин мүәллифин гејд етдији кими, бу әсәр Америка тарихчиси Фируз Казымзадәнин "Загафгазија уғрунда мүбаризә (1917-1921)" китабына истинадән јазылдығындан һәмин тәдгигатын тәфсириндән башга бир шеј дејилдир[3].

1. М.Мусајев. Мәммәд Әмин Рәсулзадә Лаһычда, "Бакы" гәзети, 10-12 декабр 1991
2. Нәсиман Јагублу. Мәммәд Әмин Рәсулзадә, Кәнчлик, Бакы, 1991

Азәрбајчан мүһачирәти вә Азәрбајчан мүһачирәт әдәбијјаты илә бағлы арашдырмаларда да М.Ә.Рәсулзадәнин һәјат вә јарадычылығы тәдгиг олунмушдур. Бу мә`нада Ә.М Гарајевин "Азәрбајчан мүһачирәти 1920-1930-чу илләрдә" адлы намизәдлик диссертасијасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир[1]. Азәрбајчан мүһачирәтинин кениш миғјаслы фәалијјәтинин културоложи аспектләрини әсас тәдгигат објекти кими сечән мүәллиф мәсәләјә фәлсәфи бахымдан јанашмыш, бу да она үмумиләшдирмәләр апармаға имкан вермишдир. Азәрбајчан мүһачирләри арасында Мәһәммәд Әмин бөјә даһа чох әһәмијјәт јетирән тәдгигатчы онун "Әсәримизин Сијавушу", "Азәрбајчан чүмһуријјәти" әсәрләрини нисбәтән әһатәли шәкилдә тәһлил етмиш, бу әсәрләрин идеја-мәзмун хүсусијјәтләрини, жанр өзүнәмәхсуслуғуну ашкарламаға чалышмышдыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин "Азәрбајчан шаири Низами" монографијасы да әдәби тәнгидин диггәтиндән јајынмамышдыр[2]: Лакин бу әсәрә һәср олунмуш тәдгигатларда да бә`зи гејри-професионаллыгдан доған јанлышлыглара тәсадүф олунмагдадыр. Мәсәлән, Зәкулла Бајрамлы адлы бир мүәллифин М.Ә.Рәсулзадәнин "Азәрбајчан шаири Низами" монографијасына һәср еләдији мәгаләсиндә әсәр бүтөвлүкдә низамишүнаслығын наилијјәти кими тәгдир олунса да, бу фикрин әксинә олараг сөзкәлиши онун "професионал әдәбијјатшүнас - алим олмадығы", монографијанын "тәләм-тәләсик, бир гәләм фырлатмагла јарадылдығы" иддиа едилир.[3]

М.Ә.Рәсулзадә ирсинин харичдә тәдгигинә кәлдикдә исә онун јарандығы әразиләрин хәјалы һүдудлары олдугча кенишдир. Дүнјанын ајры-ајры өлкәләриндә Гафгаз вә Азәрбајчан тарихи, Русија мүсәлманларынын сијаси мүчадиләси, түркчүлүк, туранчылыг, совет халгларынын истиглалијјәт уғрунда мүбаризәси, һабелә II дүнја мүһарибәсиндә Русија мәһкуму милләтләринин азадлыг һәрәкаты илә бағлы тәдгигатларда М.Ә.Рәсулзадәнин ичтимаи-сијаси фәалијјәти аз-чох дәрәчәдә ишыгландырылмышдыр. Бунларын ичәрисиндә М.Б. Мәммәдзадәнин, Һ.Бајкарәнын, Ә.Чәфәроғлунун, К.Одәрин, Ә.Гарачанын, Ә.Јурдсевәрин, П.Ф.Мүһленин, Т.Свјатиховскинин, С.Зенковскинин, Ф.Казымзадәнин, С.Һ.Тәгизадәнин, Ф.Адәмијјәтин, Ф. Коһәнин, М.Мәликзадәнин, Ј.Аријәнпурун, М.Тәрбијәтин, Р.Рәиснијанын вә б. тәдгигатлары елми дәринлијинә көрә даһа чох диггәти чәкир.

7. Һачы Һачыјев. Истиглалын әзаблы јолу, Бакы, Азәрбајчан журналистләр иттифагы, 1991
1. А.М.Караев. Азербайджанская эмиграции 1920-1930 гг. (Культурологический аспект деятельности). Дисс. на соис. уч ст. канд. философских наук. Москва. 1991
2. Азадә Рүстәмзадә. "Азәрбајчан шаири Низами" әсәри, "Һәјат", 19 мај 1992; Зәкулла Бајрамлы. М.Ә.Рәсулзадә: "Азәрбајчан шаири Низами", "Азадлыг", 17-19 нојабр 1994
3. Зәкулла Бајрамлы. М.Ә.Рәсулзадә: "Азәрбајчан шаири Низами", "Азадлыг" 19 нојабр 1994

Харичдә түрк, инкилис, франсыз, алман, полјак, фарс, рус вә б. дилләрдә мејдана чыхан бу арашдырмалар јазылыш тәрзинә, хронолокијасына вә информасија тутумуна көрә мүхтәлиф шәкилдә тәсниф олуна биләрләр. Тәдгигата ајдынлыг қәтирмәк наминә бөјүк шәртиликләрлә бунлары дөрд гисмә ајырмаг олар: Биринчи гисмә дахил олан әсәрләрдә Азәрбајчан Чүмһуријјәти вә "Мүсават" партијасынын тарихи илә бағлы М.Ә.Рәсулзадәнин һәјаты, ичтимаи-сијаси фәалијјәти һаггында данышылыр. Икинчи гисмә фиргәдахили чәкишмәләр вә билаваситә М.Ә.Рәсулзадә илә шәхси интригалардан доған гәрәзли јазылар дахилдир. Үчүнчү гисм јубилеј, хатирә вә некролог јазыларыдыр. М.Ә.Рәсулзадә һаггында тәдгигатларын сонунчу гисмини исә онун нәшр олунмуш китабларына јазылмыш мүгәддимәләр тәшкил едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тәдгигатын бу бөлмәсиндә М.Ә.Рәсулзадәнин һәјаты вә јарадычылығы илә бағлы олан ән мүһүм мәнбә вә материаллара иснад олунмушдур. Әлбәттә, бу мәнбәләрин һамысынын там гәрәзсиз олдуғуну иддиа етмәк објективликдән узаг оларды. Лакин совет әдәбијјатшүнаслығы вә тарихшүнаслығындан фәргли олараг харичи алимләрин тәдгигатларында фактларын билә-биләрәкдән сахталашдырылмасына, ајры-ајры дөвләтләрин вә сијаси тәмајүлләрин тәләбинә вә тә`сиринә көрә әјилмә, һәгигәтдән сапма мејлләринә аз тәсадүф олунур. О да дејилмәлидир ки, бу тәдгигатлар үмумиликдә фактлара набәләдликдән доған јанлышлыглардан, тарихи тәһрифләрдән дә хали дејилдир. Лакин бу јазылардакы расионал мүлаһизә вә мүһакимәләр олдугча күчлүдүр. Вә шүбһәсиз ки, харичдә нәшр олунан тәдгигат әсәрләри нәзәрә алынмадан Мәһәммәд Әмин бәјин һәјаты, јарадычылыг јолу вә ичтимаи-сијаси фәалијјәти һаггында чанлы, долғун тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүн дејилдир.

Азәрбајчан мүһачирәтинин әсас лидерләриндән бири олан М.Б.Мәммәдзадәнин ајры-ајры мәгаләләриндә (М.Б.Мәммәдзадәнин Азәрбајчанда вә мүхтәлиф мүһачирәт мәтбуатында тәхмини һесабламалара көрә ики минә гәдәр мәгаләси дәрч олунмушдур), "Азәрбајчан мисаги-миллиси" вә "Милли Азәрбајчан һәрәкаты" әсәрләриндә бөјүк сијаси лидерин фәалијјәти диггәт мәркәзиндә дајанмышдыр[1]. Сијаси мүбаризә мејданына ејни вахтда атылдығы вә мүһачирәтдә өмрүнүн сонуна гәдәр Азәрбајчан истиглал мүчадиләсини биркә давам етдирдији М.Ә.Рәсулзадәнин өлүмүндән сонра "Мүсават" партијасына рәһбәрлик едән М.Б.Мәммәдзадә иштиракчысы олдуғу һадисәләри гәләмә алдығы үчүндүр ки, онун тәдгигатлары елми дәјәринә көрә мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәкдәдир. Хүсусилә "Мүсават" партијасынын тари-

1. M.B Mehmetzade. Azerbaycan Misaki-Millisi, İstanbul, 1927; Yenə onun: Milli Azerbaycan hareketi, Ankara, 1991

хиндән бәһс едән "Милли Азәрбајчан Һәрәкаты" әсәри М.Ә.Рәсулзадәнин мүбаризә вә мүчадиләсинин, сијаси көрүшләринин өјрәнилмәси, биографијасынын вә шәхсијјәтинин бир чох чаларларынын үзә чыхарылмасы бахымындан сәчијјәвидир. "Мүсават" партијасынын 1936-чы илдә Варшавада чағырылан гурултајынын тапшырығы илә јазылан бу әсәр јарандығы күндән та 1938-чи илә гәдәр фиргәнин тарихини әкс етдирмиш, һәмчинин онун сыраларында чалышанларын хидмәтини доғру-дүрүст мүәјјәнләшдирә билмишдир. "Мүсават" партијасынын Азәрбајчаны истиглалијјәтә апаран јеканә бир партијаја чеврилмәсиндә М.Ә.Рәсулзадәнин хидмәтләрини тәфсилаты илә әкс етдирән мүәллиф партијанын мүһачирәтдәки фәалијјәтинин дә онун ады илә бағлы олдуғу гәнаәтиндә дајанмагла М.Ә.Рәсулзадәнин апардығы мүбаризәнин долғун мәнзәрәсини чанландыра билмишдир: "Рәсулзадә Мәһәммәд Әмин бәј харичә чыхынчаја гәдәр Азәрбајчан истиглал дөврүнүн кечичи вә тәсадүфи бир һадисә олдуғу гәнаәтинә һәр јердә тәсадүф олунурду. Онун ачдығы саваш иди ки, бүтүн дүнјаны Азәрбајчандан јенидән бәһс етмәјә мәчбур етди"[1].

"Милли Азәрбајчан һәрәкаты" тәдгигатында Мәһәммәд Әмин бәјин әсәрләри һаггында јазан ајры-ајры алимләрә вә онун идеја әлејһдарларына да мүнасибәт билдирилмишдир.

Мәшһур Түркијә әдәбијјатшүнасы, професор Мәһәммәд Фуад Көпрүлүзадә дә М.Ә.Рәсулзадәнин јарадычылығына мүрачиәт етмиш, онун "Азәрбајчан чүмһуријјәти" әсәри һаггында мәгалә јазмышдыр. Әсәри кениш тәһлил едән мүәллиф онун Түркијә әдәби-мәдәни вә ичтимаи-сијаси фикриндә рәғбәт вә һејранлыгла гаршыландығыны көстәрмиш вә мәгаләсини бу сөзләрлә битирмишдир: "Чох сәлаһијјатдар, чох севимли бир гәләмин мәһсулу олан бу гијмәтли сәһифәләри диггәт вә ибрәтлә охумасыны миллијјәтпәрвәр кәнчлијә төвсијә едәркән даһа Түркчүлүјүн "мәчнунанә хәјал" зәнн олундуғу вә Түркчүләрин аһат ханәсини кечә билмәдији заманларда бөјүк мәфкүрә уғрунда бәрабәр чалышдығымыз бу әски вә мүәззәз доста тәбрик вә тәшәккүрләримизи әрз етмәк лүзумуну дујуруг"[2]

Вјана Университетинин профессору Доктор Крајелич Вјанада алманча дәрч олунан "Дојч естррајхише тагес тсајтунг" гәзетиндә М.Ә.Рәсулзадәнин "Азәрбајчан чүмһуријјәти" әсәринә бөјүк бир мәгалә һәср етмиш вә әсәри "...јени Гафгаз тарихинин ән көзәл вә ән мүһүм мә`хәзләриндән бири" кими сәчијјәләндирмишдир[3].

Үмумијјәтлә, гејд олунмалыдыр ки, нәшр олундуғу дөврдә ичтимаи-сијаси мүһитдә әкс-сәда доғурмуш олан "Азәрбајчан чүмһуријјәти" әсәрилә бағлы

1. M.B Mehmetzade. Milli Azerbaycan hareketi, Ankara, 1991, s. 168
2. "Yeni Mecmua", sayı 10 (76), 15 Mayıs 1923.
3. "Deutsch Österreichische Tages Zeitung", 9 Mart 1924

Түркијәнин бир чох гәзетләри јазылар дәрч етмиш вә ону мүсбәт бир һадисә кими гијмәтләндирмишләр[1].

Түркијә истиглал һәрбинин команданларындан олан Казым Гарабәкирин күндәлик сәпкисиндә јазмыш олдуғу мәшһур "Истиглал һәрбимиз" адлы тәдгигатында јери кәлдикчә бу вә ја дикәр мәсәлә илә бағлы М.Ә.Рәсулзадә һагтында данышылмышдыр[2].

Харичдә М.Ә.Рәсулзадә вә онун мәсләкдашлары һагтында јазылан әсәрләр ичәрисиндә гәрәзлиләри, бөһтан вә ифтира мәгсәди дашыјанлары да вардыр. Нағы Шејхзаманлы (Кејгурун), Шәфибәј Рүстәмбәјли, Шәрафәддин Ерәл вә башга мүәллифләрин гәләминдән чыхмыш олан бу типли әсәрләр саj вә самбалына көрә диггәти чәкмәсә дә, Мәһәммәд Әмин бәјин мүбаризә јолунун һансы чәтинлик вә манеәләрдән кечдијини ајдынлашдырмаг бахымындан онларын да хатырланмасына еһтијач вардыр.

Нағы Шејхзаманлынын "Биз вә онлар" китабында М.Ә.Рәсулзадә башда олмагла бүтөвлүкдә мүсаватчыларын фәалијјәти кәскин шәкилдә тәнгид олунмушдур[3]. Шәфибәј Рүстәмбәјлинин ејни нијјәтлә јазылмыш олан "Јыхылан бүтләр" вә "Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин фәч"и сукуту" әсәрләриндә исә М.Ә.Рәсулзадәнин шәхсијјәти һагтында тәһгирамиз ифадәләр ишләдилмәкдән белә чәкинилмәмишдир[4].

Әслән дағыстанлы олан Түркијә тарихчиси Шәрафәддин Ерәлин "Азәрбајчан политикачыларынын јанлышлары" тәдгигаты јухарыда адлары чәкилән әсәрләр кими М.Ә.Рәсулзадә вә үмумән Азәрбајчан чүмһуријјәтини тәнгид вә инкарчылыг руһунда јазылмышдыр. Бүтөвлүкдә түркчүлүјә гаршы чеврилмиш олан бу тәдгигатда Азәрбајчанын илк түрк чүмһуријјәти вә ислам аләминдә илк республика олдуғуна белә е`тираз едилир[5]. Чидди аргументләрә сөјкәнмәдән М.Ә.Рәсулзадәнин сијаси фәалијјәтини мәнфи руһда сәчијјәләндирмәјә чалышан тәдгигатчынын биртәрәфли мөвгеји тәссүф доғурур. Мәсәлән, тәдгигатчы 1920-чи илин апрелиндә рус гошунларынын һеч бир мүгавимәтә раст кәлмәдән Азәрбајчанын ичәриләринә доғру ирәлиләмәсини М.Ә.Рәсулзадә башда олмагла Азәрбајчан сијасәтчиләринин сәһвләри вә јанлышлыглары һесаб едир. Лакин чүмһуријјәт тарихимизин сијаси мәнзәрәси һагтында аз-чох тәсәввүрү оланлар билир ки, о дөврдә Азәрбајчанын

1. Бах: "Tanin" , 4 Nisan 1339; "Akşam" , 23 Nisan 1339. "Ikdam" , 17 Mayıs 1339; "Emel" , 27 Eylül 1339
2. Kazım Karabekir. İstiklal harbimiz, İstanbul, 1988
3. Naki Şehzamanlı. Biz ve onlar, Milli mecmua matbaasi, 1934
4. Ş.Rustembeyli. Yıkılan Putlar, İstanbul, 1933; Yenə onun: M.E.Resulzadenin feci sükutu, İstanbul, 1935
5. Şerafettin Erel. Azerbaycan politikaçılarının yanlışları, İstanbul, 1968, s. 46

Гызыл Ордуја мүгавимәт көстәрмәси әбәс иди. Бу ән азы өлкәнин јени бир гырғына сәһнә едилмәси демәк иди. Чүнки мә`лум апрел һадисәләри заманы Бакыда вә өлкәнин шималында орду һиссәләри јох иди. Орду олсајды белә, кәнч Азәрбајчан дөвләтинин Гызыл Орду гаршысында дуруш кәтирмәси гејри-мүмкүн иди. Буну јахшы дәрк едән М.Ә.Рәсулзадә вә милли һөкумәтин дикәр нүмајәндәләри мәчбуријјәт гаршысында вурушдан ваз кечмәји, һакимијјәти динч јолла коммунистләрә тәһвил вермәји гәрара алмышдылар.

Чох тәәссүф ки, елми арашдырычылыгдан узаг, мәһдуд сијаси дүшүнчәнин мәһсулу, јалныз шәхси гәрәзчилик күдән бу типли "тәдгигатлар" (әслиндә бунларын тәдгигат адландырылмасы да доғру дејилдир) Азәрбајчан чүмһуријјәтинин јарадылмасында М.Ә.Рәсулзадә илә биркә фәалијјәт көстәрмиш, ејни јолун јолчусу олан шәхсләр вә Азәрбајчанла бағлы мүәллифләр тәрәфиндән гәләмә алынмышдыр. Лакин һансы мәгсәдлә јазылдығы ајдын олан бу әсәрләр бөјүк сијаси хадимин чәтин вә кешмәкешли мүбаризә јолунун үмуми мәнзәрәсинә көлкә сала билмир. Фикир вә мүлаһизәләрин сәвијјә вә истигамәтиндән ајыг вә шүурлу охучу бу мүәллифләрин һансы мәнбәләрдән гајнагландығыны дәрһал һисс едә билир.

Марагдыдыр ки, Мәһәммәд Әмин бәј һагтында белә инкарчы мөвгедә дајанан мүәллифләрин бә`зиләри сонралар өз сәһвләрини анламыш вә нәшр етдирдикләри әсәрләриндә оппонентләрини "Азәрбајчан истиглал мүчадиләсинин бөјүк лидери" кими тәгдим етмишләр[1].

Азәрбајчан мүһачирәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән олан Әбдүлвәһаб Јурдсеверин Азәрбајчан истиглал мүчадиләси илә бағлы арашдырмаларында вә "Әмин бәј һагтында бә`зи хатирәләр" адлы хатирә јазысында М.Ә.Рәсулзадәнин һәјаты вә фәалијјәти тәдгиг олунмушдур. Хүсусилә ады чәкилән арашдырма М.Ә.Рәсулзадә биографијасынын бир чох гаранлыг мәгамларынын үзә чыхарылмасы бахымындан әһәмијјәт кәсб етмәкдәдир[2].

Профессор Әһмәд Чәфәроғлунун тәдгигатларында да јери кәлдикчә М.Ә.Рәсулзадәнин јарадычылыг ирсинә мүрачиәт олунмушдур. О, редактору олдуғу "Азәрбајчан јурд билкиси" мәчмуәсинин сәһифәләриндә М.Ә.Рәсулзадәнин јазыларына јер вермиш, ајры-ајры мәгаләләриндә, һабелә "Азәрбајчан", "Азәрбајчан әдәбијјаты" вә башга тәдгигатларында онун һәјаты, мүчадиләси, јарадычылығы илә бағлы мүәјјән фикирләр сөјләмишдир[3]. Ә.Чәфәроғлу М.Ә.Рәсулзадәнин шәхсијјәтинә вердији јүксәк гијмәти онун

1. Haki Keykurun. Dertleşme, İstanbul, 1963; Yenə onun: Azerbaycan İstiklal Mücadilesi Hatıraları. İstanbul, 1964
2. A.Vahap Yurtsever. Emin Bey Hakkında Bazı Hatiralar, "Azerbaycan", yıl 33, sayı 250, 1984
3. Ahmet Caferoğlu. Azerbaycan, İstanbul, 1940; Yenə onun: Azerbaycan Edebiyatı, "Türk dünyası edebiyatı", I, 1991

вәфаты мүнасибәтилә 1 март 1955-чи ил тарихдә истанбулда Азәрбајчан күлтүр дәрнәјинин һазырладығы хатирә мәрасиминдә сөјләдији нитгиндә ачыгламышдыр: "...Мәрһум Рәсулзадә Мәһәммәд Әмин бәј бөјүк өвлад јетишдирмәкдә һеч дә гысыр олмајан Азәрбајчан елминин ән бөјүк ингилабчы вә мүчаһид бир өвладыдыр. О, Түрк елләринин истиглал вә ренессансыјла Азәрбајчан истиглалы вә интибаһыны бир тутараг XIX әсрин орталарына доғру мәдәни милләтләр сәвијјәсинә јетишмәк үчүн бүтүн васитәләрә сарылан, габил оланы јапан вә нәһајәт "Азәри вәтәндашлығыны" бир милләт сәвијјәсинә чыхармаға мә`мур, милли азәри хамырындан јоғрулмуш милли хадимләримизин ән веримлиси, ән гүввәтлиси вә ән орижиналы иди"[1].

Гејд олунмалыдыр ки, Ә.Чәфәроғлунун јазыларында М.Ә.Рәсулзадәнин јарадычылығыјла бағлы мүәјјән сәһв вә јанлышлыглара да јол верилмишдир. Белә ки, онун "Азәрбајчан әдәбијјаты" адлы монографик тәдгигатынын "Гејдләр" бөлмәсиндә М.Ә.Рәсулзадәнин Бакыда 1908-чи илдә "Накәһан бәла" вә 1909-чу илдә "Ишыглар" адлы китабларынын нәшр олундуғу көстәрилмишдир[2]. Әслиндә исә "Накәһан бәла" 1907-чи илдә "Тәкамүл" гәзетиндә дәрч олунмушдур. Мүәллифин "Ишыглар" ады илә тәгдим етдији драм әсәринин ады исә "Гаранлыгда ишыглар"дыр вә бу әсәр нәшр олунмамыш, әлјазмасы әсасында 1908-чи илин декабрында Бакыда тамашаја гојулмушдур.

Бир вахт Шимали Гафгаз чүмһуријјәтинин парламент рәиси вә малијјә назири олмуш, сонракы талеји Түркијәдә мүһачирәтдә кечән Вассан-Кәрај Чабағынын "Гафгаз-рус мүчадиләси" адлы мараглы тәдгигатында араштырылан проблемин ишығында Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә сијаси шәхсијјәт олараг рәғбәтлә анылмышдыр[3].

Башга бир тәдгигатчы - Иһсан Илгарын "Русијада биринчи мүсәлман конгреси" адлы ири һәчмли араштырмасында исә М.Ә.Рәсулзадәнин 1917-чи илин 1-11 мајында Москвада кечирилән Русија мүсәлманларынын гурултајындакы фәалијјәти өз әксини тапмышдыр"[4].

М.Ә.Рәсулзадәнин јарадычылыг јолу Азәрбајчанын мүһачир алимләриндән Һүсејн Бајкаранын әсәрләриндә дә тәдгиг олунмушдур. Белә ки, мүәллифин "Азәрбајчан истиглал мүчадиләси тарихи" китабынын ајрыча бир бөлмәси Мәһәммәд Әмин бәјин һәјаты вә шәхсијјәтинә һәср олунмушдур[5]. Һ.Бајкара М.Ә.Рәсулзадәнин һәјат вә мүбаризә јолунун әсрин әввәлләриндән 1920-чи

1. "Azerbaycan", sayı 12 (36), mart, 1955, s. 32
2. Ahmet Caferoğlu. Azerbaycan edebiyatı. Türk dünyası edebiyatı, i, 1991
3. Wassan Giray Cabağı. Kafkaz-Rus mücadilesi, İstanbul, 1967
4. İhsan İlgar. Rusyada Birinci Müslüman Kongresi, İstanbul, 1988
5. Hüseyn Baykara. Azerbaycan İstiklal Mücadilesi Tarihi, İstanbul, 1975, s. 209-212

илә гәдәрки дөврү үзәриндә даһа чох дајанмыш вә әсас диггәтини бөјүк сијаси хадимин журналистлик фәалијјәти, И.В.Сталинлә мүнасибәтләринә јөнәлтмишдир. Лакин әсәрдән ашкар һисс олунур ки, тәдгигатчынын Мәһәммәд Әмин бәјин әдәби вә ичтимаи-сијаси фәалијјәти һаггында кифајәт гәдәр мә`луматы олмадығындан о бир чох мәсәләләрин үзәриндән сүкутла кечмишдир.

Бөјүк мүтәфәккирин јарадычылыг ирсинин араштырычылары сырасында Фејзи Акүзүмүн дә ады гејд олунмалыдыр[1]. Онун мүхтәлиф илләрдә јазмыш олдуғу мәгаләләриндә вә "М.Әмин Рәсулзадәјә көрә чешидли чәбһәләријлә Азәрбајчан истиглал мүчадиләси" китабында бөјүк сијаси хадимин әдәби-елми вә ичтимаи фәалијјәти араштырылмышдыр. Мүәллиф ады чәкилән тәдгигатында орижинал бир форма сечмиш, М.Ә.Рәсулзадәнин биографијасы фонунда онун сијаси дүнјакөрүшүнүн тәкамүлүнү изләмиш, јарадычылығынын ана хәтләрини габартмаға чалышмышдыр.

Азәрбајчан мүһачирләриндән Кәрим Одәрин тәдгигатларында М.Ә.Рәсулзадә јарадычылығы диггәт мәркәзиндә олмушдур. Онун "Азәрбајчан" адлы елми-публисистик әсәриндә тарихи һадисәләрин тәсвири фонунда Мәһәммәд Әмин бәј һаггында да мараглы мүлаһизәләр сөјләнилмишдир[2]. Мүәллифин М.Ә.Рәсулзадәнин өлүмү мүнасибәтилә јаздығы "Өрнәк лидер Рәсулзадә" адлы јазысы да азадлыг мүчаһидинин һәјаты, фәалијјәти вә шәхсијјәтинин ана хәтләрини дујмаг вә дујдурмаг бахымындан әһәмијјәтлидир[3].

Анкарада нәшр олунан "Азәрбајчан" дәркисинин баш редактору, танынмыш публисист вә тарихчи Әһмәд Гарачанын "Азәрбајчанын јахын тарихинә гыса бир бахыш" адлы араштырмасында М.Ә.Рәсулзадәнин һәјат вә фәалијјәти лазыми јер алмышдыр[4]. Мүәллиф "Мүсават" партијасынын илк програмындан тутмуш онун 1936-чы илдә Варшавада кечирилән гурултајына гәдәрки фәалијјәтини, М.Ә.Рәсулзадәнин милли дөвләтимизин јарадылмасы уғрунда апардығы мүбаризәсини, һәјатынын мүһачирәт дөврүнү гыса, јығчам шәкилдә әкс етдирмишдир. Азәрбајчанын Шимали вә Чәнубунда кедән милли-азадлыг һәрәкатыны јығчам шәкилдә әлагәләндирән бу тәдгигат М.Ә.Рәсулзадәнин биографијасынын бир сыра сәчијјәви чизкиләрини ајдынлашдырмаг бахымындан әһәмијјәтлидир. Мүәллифин "Азәрбајчан" дәркисиндә чап етдирдији "Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәјә көрә Кәнчәли Низами вә түркчүлүк" адлы мәгаләсиндә исә "Азәрбајчан шаири Низами" монографија-

1. Feyzi Aküzüm. M.Emin Resulzadeye göre çeşidli cepheleriyle Azerbaycan İstiklal mücadilesi, Ankara, 1977; Yenə onun: Resulzade ile Beş Yıl. "Azerbaycan", yıl 33, sayı 250, 1984
2. Kerim Oder. Azerbaycan, İstanbul, 1982
3. Kerim Oder. Örnek lider Resulzade. "Azerbaycan", sayı 12 (36), mart, 1955
4. Ahmet Karaca. Azerbaycanın yakın tarihine kısa bir bakış, Ankara, 1982

јасы идеоложи зәминдә тәһлил олунмушдур[1]. Бунлардан әлавә, онун "Азәрбајҹан милли гуртулуш һәрәкатынын мүһаҹирәт һәјатындакы доруг нөгтәләри" адлы јазысында 1920-1940-чы илләрдә Азәрбајҹан мүһаҹирәтинин сијаси мүбаризәси фонунда М.Ә.Рәсулзадә феномени дәјәрләндирилмишдир[2].

Бафга бир түрк тәдгигатчысынын - Надир Дөвләтин "Русија түркләринин милли мүҹадилә тарихи (1905-1917)" адлы тәдгигатында М.Ә.Рәсулзадәнин апардығы сијаси мүбаризәнин характери инҹәләнмиш, онун түрк дүнјасынын азадлыг мүҹадиләсиндә ојнадығы ролу сәҹијјәләндирилмишдир[3].

М.Ә.Рәсулзадәнин тәдгигатчылары сырасында түрк алими Таһир Сүнбүлү дә гејд етмәк лазымдыр. О, бөјүк сијаси хадимин фәалијјәтини Азәрбајҹан тарихинин ҹүмһуријјәтдән әввәлки вә ҹүмһуријјәт дөврүнүн тәдгигинә һәср олунан "Азәрбајҹан досјасы" әсәриндә арашдырмышдыр. О јанлыш олараг М.Ә.Рәсулзадәнин "Ирани-Азад" гәзетини чыхардығыны гејд едир[4].

Алман алими Патрик Мүһленин II дүнја мүһарибәсиндә Алманијадакы совет милли легионларынын мүбаризә тарихиндән бәһс едән "Фашист хачы илә Гызыл улдуз арасында" әсәриндә М.Ә.Рәсулзадәнин фәалијјәтинин тәдгигатчылара аз мә`лум олан тәрәфләринә тохунулур[5]. Әсрин әvvәлләриндән - мүһаҹирәт һәрәкатынын башладығы дөврдән тутмуш мүһарибәдән сонракы илләрә гәдәр бөјүк бир мәрһәләни әһатә едән тәдгигатда дәгиг елми мәнбәләр вә архив сәнәдләри әсасында, һадисәләрин үмуми инкишафы фонунда М.Ә.Рсулзадәнин мүһаҹирәтдәки фәалијјәти, о ҹүмләдән Гафгаз конфедерасијасынын јарадылмасындакы хүсуси ролу, Азәрбајҹан легионунун тәшкил едилмәсиндә Фәтәлибәјли-Дүдәкински илә биркә мүбаризәси, Һитлер Алманијасы илә данышыглары, мүһәррирлик фәалијјәти, фиргәдахили чәкишмәләр вә Азәрбајҹан мүһаҹирәтинин гүтбләшмәси вә с. мәсәләләр өз әксини тапмышдыр. Бу әсәр М.Ә.Рәсулзадә биографијасынын Авропа дөврүнүн бир чох тәфсилатларыны үзә чыхармаг нөгтеји-нәзәриндән јүксәк дәјәр дашымагдадыр.

Көркәмли инкилис алими Серге Зенковскинин "Русијада пантүркизм вә мүсәлманлыг" адлы мараглы тәдгигатында М.Ә.Рәсулзадәнин һәјаты вә сијаси көрүшләри илә бағлы мүәјјән мүддәаларла гаршылашырыг. М.Ә.Рәсулзадә һаггында данышаркән онун һәјатынын 1918-1920-чи илләр дөврү илә кифајәтләнән дикәр мүәллифләрдән фәргли олараг С.Зенковски бөјүк мүҹаһидин һәјатынын мүһаҹирәт дөврүнү дә изләмиш, бу исә тәдгигатын

1. Ahmet Karaca. Mehmet Emin Resulzadeye göre Genceli Nizami ve türklük, "Azerbaycan" , sayı 279, mayıs- haziran, 1991, s. 29-32
2. Ahmet Karaca. Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketinin mühaceret hayatındaki doruk noktaları, "Azerbaycan" , kasım- aralık, 1991
3. Nadir Devlet. Rusiya Türklerinin milli mücadele tarihi (1905 1917), Ankara, 1985
4. Bax: Tahir Sünbül. Azerbaycan Dosyası, Ankara, 1990, s 42
5. Ratrik von zur Mühlen. Zwischen Hakenkreuz und Sowyetstern. Der Nationalismus der Sowyetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg, Düsseldorf, 1971

елми тутумуну хејли артырмышдыр. С.Зенковскинин фикринҹә, М.Ә.Рәсулзадә дини көрүшләриндә иранлы идеолист Ҹәмәләддин Әфганинин панисламист көрүшләринин тә`сири алтында олса да, онун сијаси фәалијјәти үчүн милләт даһа әсас олмушдур[1].

М.Ә.Рәсулзадә шәхсијјәти јалныз Түркијә вә Авропа алимләринин дејил, ејни заманда Америка алимләринин дә диггәтини ҹәлб етмишдир. Һәлә 50-ҹи илләрдә әслән Ҹәнуби Азәрбајҹандан олан Фируз Казымзадәнин "Загафгазија угрунда мүбаризә (1917-1921)" адлы тәдгигатында дөврүн сијаси һадисәләри фонунда М.Ә.Рәсулзадәнин һәјат вә фәалијјәти ишыгландырылмышдыр[2].

Сон дөврләрдә исә мәшһур азәрбајҹаншүнас, миллијјәтҹә полјак олан Америка алими, профессор Тадеуш Свјатиховски "Рус Азәрбајҹаны (1906-1920)" адлы тәдгигатында ејни мөвгедән бу бөјүк тарихи шәхсијјәтин өмүр јолу изләнилмишдир[3]. Биринҹи рус ингилабындан тутмуш Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәтинин деврилмәсинә гәдәр - милли дирчәлиш тарихимизин он беш иллик бир мәрһәләсини әһатә едән бу әсәрдә М.Ә.Рәсулзадәнин башчылыг етдији "Мүсават" партијасынын јаранмасы, формалашмасы, мүбаризәси, күтләләрин руһуну әлә алма сәбәбләри әһатәли шәкилдә тәһлил олунмушдур ки, бу да нәтиҹә е`тибары илә бөјүк дөвләт хадиминин ән чәтин, ән мүрәккәб фәалијјәт дөврүнүн сәҹијјәләндирилмәси демәкдир. Лакин тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан халгынын милли- азадлыг мүбаризәсинин тарихи илә бағлы сон илләрдә хариҹдә чап олунмуш ән монументал тәдгигатлардан бири олан "Рус Азәрбајҹаны (1905-1920)" китабы профессор С.С.Әлијаровун "Т.Свјатиховски вә онун китабы һаггында" мәгаләси[4] истисна олунмагла нәинки өз һәгиги гијмәтини алмады, һәтта бә`зи тәдгигатларда совет сијаси режиминин әввәлки дөврүндә олдуғу кими корноранә рәдд едилди[5].

Мараглыдыр ки, Ираг әдәби-елми фикриндә дә М.Ә.Рәсулзадә шәхсијјәтинә мараг көстәрилмиш, кәркүк түркләринин нәшр етдији "Гардашлыг" мәҹмуәсиндә онун һәјат вә јарадыҹылыг јолуна һәср олунмуш мәгалә верилмишдир[6].

М.Ә.Рәсулзадәнин һәјаты, шәхсијјәти вә јарадыҹылығы илә бағлы Иранда бир чох мараглы тәдгигатлар јазылмышдыр. Һәлә 1911-ҹи илдә Теһраны тәрк етдикдән сонра "Ирани-ноу" гәзети нөвбәти сајда тәрҹүмеји-һалыны дәрҹ

1 Serqe A.Zenkovki. Rusyada Pantürkizm ve Müslümanlık, İstanbul, 1983, s. 235
2. Kazemzadeh F., The Struggle for Transcaucasia 1917-1921, New York George. Ronald, Oxford Philosophical Library, 1951
3. Tadeuz Swietochowski: Russian Azerbaijan 1905-1920. The Shaping of National Identity in .. Muslim Community, Cambridge University Rress, 1985
4 "Азәрбајҹан" журналы, 1989, № 11
5. Советский Азербайджан: мифы и дествительность. Баку. Элм 1987
6. Mehmet Hurşit Dakuklu. Mehmet Emin Resulzade, "Kardaşlık , sayı 9, yıl 4, ocak, 1965

едәрәк онун һаггында Иран охучуларына кениш мә`лумат вермишдир[1]. Сонракы илләрдә Иран мәтбуат тарихи, мәшрутә һәрәкаты, ајры-ајры көркәмли сијаси хадимләрин һәјаты илә баглы тәдгигатларда М.Ә.Рәсулзадәнин һәјаты, ичтимаи-сијаси фәалијјәти вә јарадычылыгы араштырма објектинә чеврилмишдир. Онун тәдгигатчылары сырасында Мәликүшшүәра Баһар, Әдбүлһүсејн Нәваи, Мәһәммәд Сәдр Һашими, М.Тәрбијәт, Сејид Һәсән Тәгизадә, Фирудин Адәмијјәт, Меһди Мәлихзадә, Јәһја Аријәнпур, Ирәч Әфшар, Рәһим Рәиснија, Мәнсурә Иттиһадијјә (Низаммафи), Гоел Коһән, Чавад Һеј`әт кими көркәмли алим, јазычы вә ичтимаи хадимләрин адлары-имзалары дајаныр.

Көркәмли сијаси хадим, мәшһур шаир, јазычы вә әдәбијјатшүнас Мәликүшшүәра Баһар ики чилдлик "Иран сијаси партијаларынын мухтәсәр тарихи" әсәриндә "Иран Демократ фиргәси"нин фәалијјәтиндән данышаркән онун јарадычыларындан бири кими М.Ә.Рәсулзадәнин адыны чәкмиш вә рәсмини дәрч етмишдир[2].

Иран тарихчиси, миллијјәтчә фарс олан Әбдүлһүсејн Нәваи 1948-чи илдә гәләмә алдыгы "Һејдәр Әмиоглу вә Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә" адлы тәдгигатында М.Ә.Рәсулзадәнин тәрҹүмеји-һалыны вермиш, онун шәхсијјәтини чанландырмага чалышмышдыр. М.Ә.Рәсулзадәнин Иранын ојанышында мүһүм хидмәт көстәрдијини гејд едән мүәллиф онун шәхсијјәт вә характеринин әсас мәгамларыны - камиллијини, инсафлы олдугуну, јалан данышмадыгыны, һәр шеји өлчүб бичдијини, мәнтиглә һәрәкәт етдијини, тәмкинлилијини, дөнмәз әгидә вә сабит иман саһиби олдугуну гејд едир. Јазынын сонунда верилмиш гејддән мә`лум олур ки, мәгалә С.Һ.Тәгизадәнин тәклифи, тәшәббүсү вә сөјләдији фактлар әсасында јазылмышдыр[3].

Мәһәммәд Сәдр Һашиминин дөрд чилдлик "Иран гәзет вә журналларынын тарихи" әсәринин I чилдиндә "Ирани-ноу" гәзети тәһлил олунмуш, онун редактору М.Ә.Рәсулзадәнин тәрҹүмеји-һалы верилмишдир[4]. М.Ә.Рәсулзадәни мәшрутә һәрәкатынын фәал үзвләриндән бири, Иранда демократик һәрәкатын бәргәрар олунмасында мүһүм хидмәт көстәрән шәхсијјәт кими тәгдим едән мүәллиф онун мүһәрририлијини јүксәк гијмәтләндирмиш, "Ирани-ноу" гәзетини Иран вә Русија истибдад режимини кәскин, сәрт тәнгидинә көрә тәгдир етмишдир.

Көркәмли шәргшүнас, профессор Е.Браун вә М.Тәрбијәтин үч чилдлик "Мәшрутә дөврү Иран әдәбијјаты вә мәтбуаты тарихи" әсәринин II чилдиндә

1. "Ирани-ноу", № 55, 31 чемадијүл-әввәл 1329/30 мај 1911
2. Мәликүшшүәра Баһар. Тарихи мухтәсәри әһзаби-сијасији Иран, ики чилддә, I ч., Теһран 1323/ 1944, сәһ. 42; II ч., Теһран, 1363/1984, сәһ. 13
3. Әбдүлһүсејн Нәваи. Һејдәр Әмиоглу вә Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә, "Јадикар" журналы, 1327/1948, № 1-2, сәһ. 67
4. Мәһәммәд Сәдр Һашими. Тарихи-чәранд вә мәчәллати Иран, 4 чилддә, I ч., Теһран, 1327/1948, сәһ. 345-348

"Ирани-ноу" гәзети тәһлил олунмуш, онун фәалијјәт истигамәтләри ачыгланмыш, һабелә М.Ә.Рәсулзадәнин гыса, јыгчам биографијасы верилмишдир[1]. Үмумијјәтлә, гејд олунмалыдыр ки, Иран әдәби-елми фикриндә Мәһәммәд Әмин бәјин тәрҹүмеји-һалы вә "Ирани-ноу" гәзети илә баглы бир чох фактлар вә мулаһизәләр әсасән бу тәдгигатдан рәвач тапмышдыр.

Иранын көркәмли сијаси хадими вә дипломаты С.Һ.Тәгизадәнин јазыларында М.Ә.Рәсулзадәнин ады һөрмәтлә јад едилмишдир. Мә`лум олдугу кими С.Һ.Тәгизадә М.Ә.Рәсулзадә илә дост олмуш, Иран Демократ фиргәсинин јарадылмасында бирҝә чалышмыш, 1911-1913-чү илләрдә Истанбулда бир мәнзилдә јашамышлар. Сонралар тале јолларыны ајырса да, бу, онларын мүнасибәтләринин сәмимијјәтинә көлкә сала билмәмишдир.

С.Һ.Тәгизадә хатирәләриндә М.Ә.Рәсулзадәнин тәрҹүмеји-һалыны кениш тәсвир етмиш, онун һәјатынын Иран, Түркијә, Русија вә Авропа дөврү илә баглы бир сыра марагլы фактлар сөјләмишдир. Бу јазылар Мәһәммәд Әмин бәјин бир инсан кими характеринин вә шәхсијјәтинин өзүнәмәхсус тәрәфләрини ашкарламаг бахымындан да әһәмијјәтлидир. Мүәллифин М.Ә.Рәсулзадәнин шәхсијјәтини характеризә едәрәк "О, азәрбајчанлыларын пејғәмбәри иди"[2] гәнаәтинә ҝәлмәси бөјүк мүтәфәккирә вердији дәјәри вә гијмәти көстәрмәкдәдир.

Хатирәләрдә мүәјјән сәһв вә јанлышлыглара да тәсадүф едилир. Белә ки, С.Һ.Тәгизадә Азәрбајчан чүмһуријјәти девриләндикдән сонра М.Ә.Рәсулзадәнин Лаһыча дејил, сәһвән Дагыстана гачдыгыны гејд едир[3]. Бундан әлавә, мүәллиф И.З.Сталинин бөјүк сијаси лидери Бајыл һәбсханасындан азад етдирмәси сәһнәсини дә һәгигәтәујгун тәсвир етмәмишдир. Лакин бунунла бәрабәр С.Һ.Тәгизадәнин јазыларында Мәһәммәд Әмин бәјин һәјат вә мүбаризә јолунун өјрәнилмәси вә араштырылмасы үчүн олдугча гијмәтли фикирләр вардыр.

Хатирәләриндән ајдын олур ки, С.Һ.Тәгизадә достунун өлүм хәбәрини Һиндистанда алмыш вә бундан бәрк мүтәәссир олараг "Сухән" журналында хатирә-некролог дәрч етдирмишдир[4].

Иранын мәшһур тарихчи алими Фирудин Адәмијјәт "Иран мәшрутә һәрәкатында сосиал-демократ фикри" адлы тәдгигатында М.Ә.Рәсулзадәнин һәјат вә јарадычылыгына кениш јер вермишдир. Китабын "Рәсулзадә сосиал-

1. Е.Браун, М.Тәрбијәт. Тарихи-мәтбуат вә әдәбијјати Иран дәр дөврејн мәшрутијәт (фарс дилинә тәрҹүмә), 3 чилддә, II ч., Теһран, 1337/1958, сәһ. 249-252
2. Зиндәки гуфаин. Хатирати-Сејјид Һәсән Тәгизадә, Тәртиб едәни Ирәч Әфшар, Теһран. 1368/1989, сәһ. 355
3. Јенә орада, сәһ. 352
4. "Сухән" журналы, 1955, № 4

демократија мүтәфәккири" адлы икинчи фәсли бүтөвлүкдә бөјүк сијаси лидерин јарадычылығына һәср олунмушдур[1]. Марағлыдыр ки, Иран мәшрутә һәрәкатында рол ојнамыш мүхтәлиф сијаси партијаларын фәалијјәтиндән данышан тәдгигатчы сосиал-демократијадан бәһс едәркән јалныз Мәһәммәд Әмин бәји шәхсијјәт кими тәгдим едир. Мүәллифин башлыча олараг үч әсәрини ("Ихтилалчы сосиализмин ифласы вә демократијанын кәләчәји", "Сосиализмин сејри" вә "Русијада сијаси вәзијјәт") тәһлил етмәји гаршысына мәгсәд гојмуш Ф.Адәмијјәт тәдгигатын сонунда "Тәнгиди-фиргеји е`тидалијјун"ун дә үзәриндә дајанмышдыр.

Фирудин Адәмијјәтин тәдгигатында М.Ә.Рәсулзадә Иран Демократ партијасынын әсас нәзәријјәчиси кими тәгдим олунмушдур. Онун фикринчә, партијанын мәрамнамәсинин мүгәддимәси Мәһәммәд Әмин бәјин гәләминдән чыхмышдыр[2]. Мүәллиф М.Ә.Рәсулзадәнин "Тәнгиди-фиргеји- е`тидалијјун әсәрини тәһлил едәрәк белә гәнаәтә кәлмишдир ки, бу тәдгигат Иранын әсрин әввәлләриндәки сијаси мәнзәрәсини әкс етдирмәк бахымындан мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Гејд олунмалыдыр ки, Ф.Адәмијјәтин тәдгигатында М.Ә.Рәсулзадәнин биографијасы, онун һәјатынын Иран дөврү, Иран Демократ фиргәсиндәки вә "Ирани-ноу" гәзетиндәки фәалијјәти һаггында олдугча гијмәтли фикирләр вә фактлар вардыр. Тәдгигатда мүәјјән јанлышлыглара да раст кәлинир. Мәсәлән, тәдгигатчы Мәһәммәд Әмин бәјин өлүм тарихини ики јердә сәһвән 1954-чү ил кими гејд етмишдир[3].

Башга бир Иран тарихчиси Меһди Мәликзадәнин "Иран мәшрутә ингилабы тарихи" әсәриндә Иран Демократ фиргәсинин фәалијјәти тәһлил едиләркән М.Ә.Рәсулзадә һәмин фиргәнин әсасыны гојанлардан бири кими сәчијјәләндирилмишдир[4].

Иранын көркәмли әдәбијјатшүнасларындан олан Јәһја Аријәнпурун "Сәбадан Нимајәдәк" тәдгигатында М.Ә.Рәсулзадәнин гыса биографијасы, Иран Демократ фиргәсиндәки вә "Ирани-ноу" гәзетиндәки фәалијјәти өз әксини тапмышдыр. Һәлә Бакыда икән Иран азадфикирлиләри илә М.Ә.Рәсулзадәнин әлагә сахладығыны гејд едән мүәллиф ону "Иран Демократ фиргәсинин рүкнләриндән бири" кими гијмәтләндирмишдир[5]. Әдәбијјатшүнас "Ирани-

1. Фирудин Адәмијјәт. Фекри-демокрасији ичтимаи дәр неһзәти-мәшрутијјәти Иран, Теһран, 1354/1975, сәһ. 155-283
2. Јенә орада, сәһ. 281.
3. Јенә орада, сәһ. 96 вә 166
4. Меһди Мәликзадә. Тарихи-ингилаби-мәшрутијјәти Иран, 7 чилддә, VI чилд, Теһран (тарихсиз), сәһ. 208
5. Јәһја Аријәнпур. Әз Сәба та Нима, Теһран, 2 чилддә, II чилд, 1351/1972, сәһ. 109.

ноу"ну тәһлил едәркән белә бир детал үзәриндә дајанмышдыр ки, гәзет сијаси ојунларын маһијјәтини дүзкүн ачдығындан Иран мәчлисинин нүмајәндәләри мүбаһисәли мәсәләләрин һәллиндә дәфәләрлә она иснад етмишләр[1].

Тәдгигатда мүәјјән сәһвләрә дә јол верилмишдир. Бу сәһвләр әсасән М.Ә.Рәсулзадәнин биографијасы илә бағлыдыр. Белә ки, тәдгигатчы Мәһәммәд Әмин бәјин Истанбулдан Бакыја дөнүшүнү јанлыш олараг Октјабр ингилабындан сонракы дөврлә бағлајыр вә Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин деврилмәсиндән сонра онун Дағыстанда кизләндијини иддиа едир[2].

Танынмыш Иран тарихчиси вә әдәбијјатшүнасы Рәһим Рәиснијанын "Һејдәр Әмиоғлу туфанлардан кечәркән" адлы чидди монографик тәдгигатында М.Ә.Рәсулзадәнин һәјаты, әдәби вә публисистик јарадычылығы өз тәһлилини тапмышдыр. Бөјүк сијаси хадимин Ирандакы фәалијјәтини диггәт мәркәзиндә сахлајан мүәллиф "Ирани-ноу" гәзетинин тәһлилинә кениш јер вермиш, ондан нүмунәләр кәтирмишдир. Тәдгигатда ејни заманда Мәһәммәд Әмин бәјин Теһраны тәрк етдикдән сонра "Ирани-ноу"да дәрч олунмуш јазылары һаггында да данышылмышдыр[3].

Мәнсурә Иттиһадијјәнин (Низаммафи) "Мәшрутә сијаси фиргәләринин тәшәккүлү вә инкишафы" адлы арашдырмасында Иран Демократ фиргәси фонунда М.Ә.Рәсулзадәнин һәјат вә јарадычылығына мүәјјән јер верилмиш, онун "Тәнгиди- фиргеји-е`тидалијјун" әсәри тәһлил олунмушдур. Тәдгигатчынын фикринчә, Иран Демократ фиргәсинин нәзәријјәчиси вә онун сијаси хәттини јеридән әсас шәхсијјәт М.Ә.Рәсулзадә олмуш, һәтта фиргәнин мәрамнамәсини дә о јазмышдыр[4].

М.Иттиһадијјә Ирандакы мүһачирәт илләриндә Мәһәммәд Әмин бәјин марксист дүнјакөрүшүнә малик олдуғуну, "Ирани-ноу" сәһифәләриндә сосиалист идејалары јајдығыны көстәрир, һәтта ону Ленинлә мүгајисә едир[5]. Тәдгигатчынын М.Ә.Рәсулзадәнин имзасы илә Бакыдан Теһрана халгы мәшрутә һәрәкатына чәлб етмәји тәблиғ едән мәктублар кәлдијини гејд етмәси дә марағлы дәлилдир. Лакин чох тәәссүфләр ки, мүәллиф өзүндән әввәлки тәдгигатчыларын сәһвләрини тәкрар етмиш, бә`зи мүлаһизәләриндә елми мәнбәләрә иснад етмәмиш, јанлыш олараг "Мүсават"ы панисламист партија кими дәјәрләндирмишдир.

Башга бир тәдгигатда - миллијјәтчә јәһуди олан Иран тарихчиси Гоел Коһәнин "Иран мәтбуатынын сензура тарихи" адлы әсәриндә "Ирани-ноу"

1. Јәһја Аријәнпур. Әз Сәба та Нима, Теһран, 2 чилддә, II чилд. 1351/1972, сәһ. 110
2. Јенә орада, сәһ. 109-110
3. Рәһим Рәиснија. Һејдәр Әмиоғлу дәр гозәр әз туфанһа. Теһран. 1360/1981
4. Мәнсурә Иттиһадијјә (Низаммафи). Пејдајеш вә тәһәввули-әһзаби-сијасији- мәшрутијјәт Теһран, 1361/1982, сәһ.200
5. Јенә орада, сәһ. 204

гәзети тәһлил олунмушдур. Мүәллиф гәзети Иранда Авропа сәпкисиндә нәшр олунан илк мәтбуат органы кими сәчијјәләндирәрәк бу ишдә Мәһәммәд Әмин бәјин хүсуси ролуну гејд етмишдир. Онун фикринчә, М.Ә.Рәсулзадә гәзетин сәһифәләриндә дәрҹ олунмуш јазылары илә Иран сијаси һәјатына бир ајдынлыг кәтирмиш, мәтбуатда гуручу рәгабәти күчләндирмишдир[1]. Араштырычы гәзетдән мүхтәлиф өрнәк вә нүмунәләр вермәклә онун мәзмуну вә идеја истигамәти һаггында ҹанлы тәсәввүр јаратмыш, ејни заманда М.Ә.Рәсулзадәнин Теһраны тәркетмә сәбәбләрини инҹәләјән деталлар үзәриндә дајанмышдыр.

"Ирәҹ Әфшарын "Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәдән Тәгизадәјә үч мәктуб" адлы тәдгигаты да ики бөјүк хадимин биографијасынын, әлагә вә мүнасибәтләринин мүәјјән мәгамларыны ачыгламаг бахымындан әһәмијјәтлидир[2].

М.Ә.Рәсулзадәнин Иран тәдгигатчылары сырасында јорулмаз ичтимаи хадим. "Варлыг" журналынын редактору Ҹавад Һеј`әтин дә ады чәкилмәлидир. Онун "Һәким Низаминин әсәрләриндә түркҹә кәлмәләр, мәфһумлар вә мәсәләләр" адлы мәгаләсиндә әдибин "Азәрбајҹан шаири Низами" монографијасына иснад олунмуш вә онун ады һөрмәтлә јад едилмишдир[3].

М.Ә.Рәсулзадәнин өлүмү мүнасибәтилә Авропа, Түркијә вә Иран мәтбуатында бир чох јазылар дәрҹ олунмушдур. Некролог, хатирә, биографиг мә`лумат сәчијјәси дашыјан бу јазылар да онун һәјат вә јарадыҹылығынын өјрәнилмәсиндә мүәјјән әһәмијјәт кәсб етмәкдәдир. Анкарада дәрҹ олунан "Азәрбајҹан" дәркиси өзүнүн 1955-ҹи ил март тарихли сајыны бүтүнлүклә бөјүк сијаси лидерин өлүмүнә һәср етмишдир. Дәркинин һәмин сајында Кәрим Одәрин "Өрнәк лидер Рәсулзадә", Әһмәд Гараҹанын "Азәрбајҹан бөјүк бир идеологуну гејб етди", Кәрим Јаҹылынын "Бөјүк мүҹаһид", Әбдулваһаб Јурдсеврин "Әмин бәј һаггында бә`зи хатирәләр", Рәһим Зејналоғлунун "Бөјүк устад хатирәси", Рәҹәб Ајханын "Бир түрк мүҹаһидинин пешиндән", Гурбан Битәрин "Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин ҹәназә төрәни" вә б. јазылар чап едилмишдир[4].

Гејд олунмалыдыр ки, М.Ә.Рәсулзадәнин өлүмүнә Түркијәдә чыхан нүфузлу гәзет вә журналларын һеч бири биканә галмамышдыр. Белә ки, "Түрк јурду" дәркиси Һәмдуллаһ Сүбһи Танрыөверин "Рәсулзадә Мәһәммәд Әмин", "Ҹүмһуријјәт" гәзети Һәсән Әли Јүҹәлин "Рәсулзадә", "Торпаг" дәркиси Абдулла Тајмасын "Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә", "Дүнја" гәзети "Азәрбајҹан гуртулуш давасынын әләмдары Рәсулзадәнин өлүмү бөјүк тәәссүр јаратды", "Һакимијјәт" гәзети исә "Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә" јазыла-

1. Гоел Коһән. Тарихи сансор дәр мәтбуати Иран, Теһран, 1362/1983 сәһ. 537
2. "Ајәндә" журналы, 1988, № 1-2
3. Бах: Вижонамеји-"Фируги-азади" 5е мүнасибәти һәшт сәдә понҹаһумин сали тәвәллүди Һәким Низамији Ҝәнҹәви, Тәбриз, 1370/1991 (мәгаләләр мәҹмуәси), сәһ. 205
4. "Azerbaycan", sayı 12 (36), mart, 1955

рыны дәрҹ етмишдир[1].

Бунлардан әлавә, Истанбулда чыхан "Вәтән" вә "Јени сабаһ", Анкарада дәрҹ олунан "Халчы" вә "Зәфәр", Гарсда бурахылан "Бирлик" вә "Гарс" гәзетләриндә, һабелә "Бартын" гәзетиндә бу мүнасибәтлә некрологлар верилмишдир[2]. "Гарс" гәзети некрологун ардынҹа дәфн мәрасимилә бағлы "Азәрбајҹан истиглалынын бөјүк мүҹаһиди дүнән Анкарада ана вәтәнин әзиз торпағына тапшырылды. Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин вәфаты Анкарада дәрин тәәссүр јаратды" адлы баш мәгаләсини ("Kars", 9 март 1955) вә Бөјүк түрк мүҹаһиди Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин шәрәфлә долу һәјаты" сәрлөвһәси илә онун кениш тәрҹүмеји-һалыны дәрҹ етмишдир ("Kars", 9 mart 1955).

М.Ә.Рәсулзадәнин вәфаты мүнасибәтилә Иран мәтбуаты да некрологлар дәрҹ етмишдир. Теһранда чыхан "Теһрани-мусәввәр" журналы "Гафгаз" истиглал комитәси рәисинин вәфаты", "Арам" гәзети "Коммунизмин ән бөјүк дүшмәнләриндән биринин вәфаты", "Сүхән" журналы Иранын көркәмли сијасәт вә елм хадими С.Һ.Тәгизадәнин "Һадисәләрлә долу һәјатын сону" адлы јазыларыны чап етмиш, һабелә "Пәрчәми- Хавәри-Мијанә" вә "Иранима" гәзетләриндә бу мүнасибәтлә некрологлар верилмишдир[3]. Бу јазыларын ичәрисиндә М.Ә.Рәсулзадәнин јахын досту С.Һ.Тәгизадәнин некролог-хатирәси даһа чох диггәти ҹәлб едир. Сонралар мүәллифин мәгаләләр топлусуна дахил едилән, һәддсиз сәмими дујғуларла ашыланмыш бу јазы М.Ә.Рәсулзадәнин дүнјакөрүшүнү вә шәхсијјәтини сәчијјәләндирмәк бахымындан мараг доғурур. "Рәсулзадә бүтүн өмрүм бојунҹа Шәрг дүнјасында тајына раст кәлмәдијим, мүбалиғәсиз сөјләјә биләҹәјим фөвгәл`адә надир инсанлардан бири иди. Мәһәммәд Әмин бәј тәрбијәли, гүввәтли вә сағлам мәнтиг саһиби, тәмиз гәлбли, доғру сөзлү, мәтанәтли, там мә`насилә дүрүст фикир вә јолуна дәрин бир инам бәсләјән, фәдакар, мүҹаһид вә өрнәк бир инсанды. Беләләринә зәманәмиздә вә һәлә бизим тәрәфләрдә раст кәлмәк мүмкүн дејилдир"[4].

Сон илләрдә М.Ә.Рәсулзадә ирсинин хариҹдә нәшриндән вә тәдгигиндән данышаркән доктор Әли Јавуз Акпинарын ады хүсуси гејд олунмалыдыр. Измирдәки Екеј университетиндә чалышан бу көркәмли азәрбајҹаншүнас алимин фәдакар әмәји сајәсиндә Мәһәммәд Әмин бәјин әсәрләринин там

1. "Türk yurdu" , mart, 1955; "Cümhuriyet" , mart, 1955; "Toprak" , 1 mayıs 1955; "Dünya" , 8 mart 1955; "Hakimiyet" , 8 mart 1955
2. "Vatan" , 8 mart 1955; "Yeni sabah" , 8 mart 1955; "Nalkçı" , 8 mart 1955; "Zafer" , 8 mart 1955; "Birlik" , 9 mart 1955; "Kars" , 8 mart 1955; "Bartin" , 11 mart 1955
3. "Теһрани-мусәввәр", 1955, № 613; "Арам", 1955, № 57; "Сүхән", 1955, № 4; "Пәрчәми-Хавәри-Мијанә", 1955; "Ирани-ма", 1955
4. "Сүхән" журналы, 1955, № 4

күллијјаты нәшрә һазырланмагдадыр. Артыг һәмин күллијјатын үч чилди - "Азәрбајчан чүмһуријјәти "Иран түркләри" вә "Гафгазја түркләри" ишыг үзү көрмүшдүр. Әли Јавуз Акпинар Сәбаһәддин Чағын вә Ирфан Мурад Јылдырымла нәшрә һазырладығы бу күллијјатын илк чилдинә "Бајраглашан шәхсијјәт" адлы кениш мүгәддимә јазмыш, бурада онун һәјат вә јарадычылығынын мүфәссәл тәһлилини вермишдир[1].

Лакин тәәссүфлә гејд олунмалыдыр ки, М.Ә.Рәсулзадә һаггында истәр онун доғма вәтәниндә, истәрсә дә мүһачирәтдә сајсыз-һесабсыз јазылар јазылмасына бахмајараг индијәдәк онун һәјаты, әдәби-бәдии вә ичтимаи-сијаси фәалијјәти там долғунлуғу илә ишыгландырылмамышдыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин өлүмүндән сонра онун бир чох әсәрләри Түркијәдә, Авропа өлкәләриндә вә вәтәни Азәрбајчанда јенидән, һәм дә күтләви тиражла чап едилмишдир[2].

1. M.E.Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, İstanbul, 1990, s. IX-XXIV
2. M.E.Resulzade, Milli tesanüd, Ankara, 1978; Azerbaycan kültür gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan edebiyatı, Ankara, 1984; О пантуранизме, Оксфорд, 1990; Azerbaycan cumhuriyeti, İstanbul, 1990; Azerbaycan şairi Nizami, İstanbul, 1990; Asrimizin Siyavuşu, Ankara 1990; Çağdaş Azerbaycan tarihi, "Türk dünyası tarih dergisi , sayı 49-53, 1991; İran Türkleri, Ankara, 1993; Kafkasya Türkleri, Ankara, 1993; Сиявуш нашего времени, "Хазар", 1990, № 1 Әсримизин Сијавушу, Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты, Чағдаш Азәрбајчан тарихи, Бакы, Кәнчлик, 1991; Сталинлә ихтилал хатирәләри, Бакы, Елм, 1991; Азәрбајчан шаири Низами, Бакы, Азәрнәшр, 1991; Азәрбајчан мәдәнијјәт ән`әнәләри, "һәгигәт", март, 1991; Гафгазја түркләри, "Азәрбајчан", 1990, № 12, 1991, № 1; Пантуранизм һаггында, "Азәрбајчан", 1991, № 6; Әсәрләри, I чилд /1903-1909/, Азәрнәшр, Бакы, 1992; Воспоминания о И.В.Сталине, "Восточный экспресс", 1993, № 1-2; Болшевикләрин Шәрг сијасәти, Бакы, Сабаһ, 1994

II ФӘСИЛ

Һәјаты вә мүһити

Азәрбајчан әдәби вә ичтимаи-сијаси фикринин тәкрарсыз сималарындан олан Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә әсрин тәзадлары вә мүрәккәбликләри илә јоғрулмуш ағыр, кешмәкешли бир өмүр јолу кечмишдир.

1884-чү илин јанвар ајынын 31-дә Бакынын Новханы кәндиндә руһани аиләсиндә дүнјаја көз ачмыш көрпәјә ислам мүгәддәсләриндән биринин - Мәһәммәд пејғәмбәрин әмиси Һәзрәти-Аббасын нәслиндән олан алтынчы хәлифә Мәһәммәд Әминин адынын верилмәси тәсадүфи дејилдир. Чүнки көрпәнин атасы Һачы Молла Әлиәкбәр Рәсулзадә дөврүнүн дини тәһсил көрмүш зијалыларындан иди вә һәјата јени чә гәдәм гојмуш оглунун да кәләчәкдә бу јолу давам етдирәчәјинә бөјүк үмидләр бәсләјирди. Мәһәммәд Әмин әсил-нәчабәтли бир аиләдән олан анасы Зал гызы Зинјәти исә еркән итирмишдир. Атасы икинчи дәфә Марал ханым адлы башга бир гадынла евләнмәјә мәчбур олмуш, Мәһәммәд Әмин вә јеканә бачысы Шәһрәбану аналыг һимајәсини бу гадындан көрмүшләр.

М.Ә.Рәсулзадә илк тәһсил вә тәрбијәсини атасындан алмыш, һәлә јенијетмәјкән фарс дилинин инчәликләринә јијәләнмишдир. Сонралар Бакы техники мәктәбинә дахил олса да, ичтимаи-сијаси мәсәләләрә даһа чох мараг көстәрмиш, әдәбијјат вә публисистикаја олан мејли ону тәһсилини јарымчыг бурахыб мүхбирлик фәалијјәтинә кәтирмишдир.[1]

1903-чү илдә, 19 јашында икән әдәби фәалијјәтә башлајан М.Ә.Рәсулзадәнин илк јазысы Тифлисдә М.Шаһтахтлынын редакторлугу илә нәшр едилән "Шәрги-Рус" гәзетиндә дәрч олунмушдур.[2]

Мәһәммәд Әмин бәј әмәк фәалијјәтинә дә еркән башламыш, "Каспи" гәзети мәтбәәсиндә мүрәттиблик етмәси онун мәтбуат ишинә јахындан бағланмасына сәбәб олмушдур.

1 M.E.Resulzadenin hal tersümesi, "Azerbaycan", ocak-şubat, 1954, s.2
2 "Шәрги-Рус" 2 мај 1903, № 14

Әлибәј Һүсејнзадә, Әһмәд Агаоглу, Чәлил Мәммәдгулузадә, Јусиф Вәзир Чәмәнзәмәнли, Сејид Һүсејн, Үзејир Һачыбәјли, Нәриман Нәриманов - М.Ә.Рәсулзадә кәнч јашларындан бу адларын мүһитиндә јетишмиш, онларла бу вә ја дикәр дәрәчәдә үнсијјәтдә олмушдур. Бу исә онун дүнјакөрүшүнүн формалашмасында чох мүһүм рол ојнамышдыр.[1]

М.Ә.Рәсулзадәнин илк журналистик фәалијјәти Јахын Шәргин үч башлыча мәркәзи Бакы, Теһран вә Истанбулла баглыдыр. О, "Шәрги-Рус" гәзетинин ардынча "Һәјат", "Фүјузат", "Иршад", "Игбал","Тәрәгги", "Тәкамүл", "Јолдаш" вә б. гәзет вә журналларда өзүнүн әдәби-бәдии, сијаси-публисистик јазылары илә чыхыш етмишдир.

1903-чү илдән башлајараг Азәрбајчанда фәалијјәт көстәрән "Сәфа", "Ничат", "Әдәб јурду", "Чәмијјәти-хејријјә" вә б. чәмијјәтләрдә фәалијјәт көстәрмәси М.Ә.Рәсулзадәнин әгидәсинин мөһкәмләнмәсиндә аз рол ојнамамышдыр.

Халгынын дүчар едилдији агыр, әзаблы мүстәмләкә һәјаты, бу һәјатын гаранлыгларындан кет-кедә даһа еһтирасла јүксәлмәкдә олан азадлыг нидалары, јашадыгы епоханын зиддијјәт вә мүрәккәбликләри ону сијасәт аләминә еркән чәкиб кәтирмишдир.

М.Ә.Рәсулзадә 1902-чи илдә, он једди јашында оларкән "Мүсәлман кәнчлик тәшкилатыны" јаратмышдыр.[2] Гејд етмәк лазымдыр ки, бу XX әсрдә рус мүстәмләкәчилик үсул-идарәсинә гаршы јөнәлмиш илк сијаси тәшкилат иди. Бу тәшкилат бир гәдәр сонра "Мүсәлман демократик "Мүсават" чәмијјәти" ады илә фәалијјәт көстәрмәјә башламышдыр.

1904-чү илин ахырларында фәалијјәтә башлајан "Һүммәт" тәшкилаты да мәһз "Мүсәлман демократик "Мүсават" чәмијјәти"нин әсасында формалашмышдыр. М.Ә.Рәсулзадә Мир Һәсән Мөвсүмов /1882-1907/, Мәммәд Һәсән Һачынски /1875-1931/ илә бирликдә бу тәшкилатын әсасыны гојмушдур.[3] Тәшкилатын 1904-1905-чи илләрдә "Һүммәт" адлы гәзети дә нәшр олунмушдур. Чәми алты нөмрәси чапдан чыхмыш бу гәзетин әсас наширләриндән бири дә мәһз М.Ә.Рәсулзадә олмушдур.

1 **H.Baykara. Azerbaycan İstiklal mücadelesi tarihi, İstanbul, 1975, s.209**

2 **"Azerbaycan", 1989, N. 269, s.49**

3 "Бакинский рабочий". 18 марта 1929, № 60.

Бу илләрдә ардычыл ингилаби иш апаран М.Ә.Рәсулзадә Бакы нефт мә'дәнләриндә вә Азәрбајчанын дикәр гәзаларында ана дилиндә ингилаби руһлу гәзет вә интибаһнамәләрин јајылмасында мүһүм рол ојнамышдыр. 1907-чи илин сентјабрын 29-да Ханлар Сәфәрәлијевин Бибиһејбәтдә кечирилән гәбирүстү митингиндә И.В.Сталин вә бир чох Гафгаз ингилабчылары илә бирликдә М.Ә. Рәсулзадәнин дә нитг сөјләмәси онун сијасәт аләминә фәал мүдахилә етдијини көстәрмәкдәдир.

Бу дөврдә "Фүјузат", "Иршад" вә "Тәрәгги" журнал вә гәзетләриндә М.Ә.Рәсулзадәнин хејли мәгаләси дәрч олунмушдур. О, бир мүддәт "Иршад" гәзетинин мүвәггәти редактору да олмушдур. Бу сыраларда о, Ү.Һачыбәјовун "Түрк-руси вә руси-түрк лүгәти" китабынын нашири олмуш[1], јенә һәмин илдә А.Блүмүн "Фәһлә синфинә нә тәвр азадлыглар көрәк /Чамаат нүмајәндилији барәсиндә/" китабыны дилимизә чевирмиш вә Оручов гардашлары мәтбәәсиндә нәшр етдирмишдир.[2]

Бу илләрдән башлајараг РСДФП-нин классик һијләкәрликлә Русија империјасыны горујуб сахламаг сијасәтини дәрк еләјән М.Ә.Рәсулзадә онларын сыраларындан узаглашмыш, Азәрбајчанын милли истиглалы угрунда мүбаризәјә башламыш вә онун тәмәлини гојмушдур.

1908-чи илин декабр ајынын 5-дә М.Ә.Рәсулзадәнин "Гаранлыгда ишыглар" пјеси тамашаја гојулмушдур. Милли ојаныш вә истиглал идејаларына сөјкәнән бу әсәри илә "Азәрбајчана мухтаријјәт" идејасы јајан мүәллиф рус империјасына гаршы мүбаризәјә чагырырды. Азәрбајчан әдәбијјатында милли-азадлыг мөвзусунда јазылмыш илк драм әсәри олан "Гаранлыгда ишыглар" әдәби мүһитдә марагла гаршыланмыш, һаггында јазылар дәрч олунмушдур.

Бу илләрдә М.Ә.Рәсулзадә әмиси гызы Үммүлбану Әбдүләзиз гызы илә евләнәрәк аилә һәјаты гурмушдур. Үмумијјәтлә, онун беш ушагы дүнјаја кәлмишдир. 1912-чи илдә илкиЛәтифә, 1916-чы илдә икинчи гызы Халидә, 1918-чи илдә оглу Рәсул, 1920-чи илдә исә сонбешији Азәр анадан олмуш, бир ушагы көрпә икән вәфат етмишдир.

1 Ү. Һачыбәјов. Түрк-руси вә руси-түрк лүгәти. Бакы, Оручов гардашлары мәтбәәси, 1907.

2 А. Блүм. Фәһлә синфинә нә тәвр азадлыглар көрәк /Чамаат нүмајәндәлији барәсиндә/. Бакы, Оручов гардашлары мәтбәәси, 1907

Бу аиләнин сонракы талеји фачиәли олачаг. Бөјүк оғлу Рәсул "Мүсаватчы өвлады олдуғу үчүн" 1937-чи илдә һәбс олуначаг вә 1 март 1938-чи илдә күлләнәчәк. 1937-чи илин 6 нојабрында М.Ә.Рәсулзадәнин арвады Үммүлбану, гызы Халидә, оғлу Азәр вә аналығы Марал ханымла биркә бүтүн аиләси Газахыстана сүркүн едиләчәкләр. Бир аја јахын чәкән јолун ачлығына дөзмәјән Марал ханым сүркүн јеринә чатан кими өмрүнү бағышлајачаг, Үммүлбану исә 1939-чу илдә дүнјаја көзләрини јумачаг. Анасынын өлүмүндән сонра гызы Халидә һамилә вәзијјәтдә баш көтүрүб Бакыја кәләчәк вә доғма вәтәниндә сығыначаг ахтара-ахтара иткин дүшәчәк. Кичик оғлу Азәр сүркүн һәјатыны Газахыстанын мүхтәлиф вилајәтләриндә кечирәчәк, бәраәт алдыгдан сонра да доғма јурда дөнәммәјәчәк, галан өмрүнү Караганда шәһәриндә јашајачаг. Дамад Мүслүмзадә илә 1930-чу илдә аилә һәјаты гурмуш бөјүк гызы Ләтифә дә Газахыстана сүрүлмәкдән јаха гуртараммајачаг, 1944-чү илин јанварында гызы Евшәнлә бир кечәдә сојугдан вә ачлыгдан донуб өләчәк.[1]

М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајчанын көркәмли јазычысы Сејид Һүсејнлә бачанаг олмушдур. Белә ки, онун һәјат јолдашы Үммүлбанунун бачысы шаирә Үмукүлсүм С.Һүсејнә әрә кетмишдир. Сонралар һәр ики сәнәткар М.Ә.Рәсулзадә илә гоһумлуг әлагәләринә көрә репрессијаја уғрамышлар.

Бакыда тә"гибләрдән вә һәбс тәһлүкәсиндән хилас олмаг үчүн 1909-чу илин әввәлләриндә хүсуси тапшырыгла Ирана кедән М.Ә.Рәсулзадә ингилаби фәалијјәтини бурада давам етдирир, тезликлә шаһлыг үсул-идарәсинә гаршы башламыш мәшрутә һәрәкатынын әсас рәһбәрләриндән биринә чеврилир.

Ф. Адәмијјәт гејд едир ки, М.Ә.Рәсулзадә Иранда өзүнүн ичтимаи-сијаси фәалијјәтинә башлајанда о артыг Гафгазда танынмыш сијаси хадим иди.[2] Һәлә Бакыда икән Иран азадфикирликләри илә әлагә сахлајан, орада чәрәјан едән һадисәләри јахындан изләјиб әдиб Ирана илк сәјаһәтиндә Рәштә кәлмиш, Килан ингилаби һәрәкатына гошулмуш вә Килан мүчаһидләри илә бирләкдә Теһранын фәтһиндә иштирак етмишдир.[3]

1 Мүртуз Садыхлы. Судьба семьи Расулзаде, "Новруз", 12 феврал 1991.
2 Ф. Адәмијјәт. Фекри-демокрасији ичтимаи дәр неһзәти-мәшрутијјәти Иран, Теһран, 1354/1975, сәһ.97.
3 Јенә орада, сәһ.97

Чәнуби Азәрбајчанын һәјаты, халгын күзәраны илә јахындан таныш олмаг имканы әлдә едән әдиб өз тәәссүратларыны "Тәрәгги" гәзетинин 1909-чу илин март-август нөмрәләриндә дәрч етдирмишдир. Чәми 43 публисистик мәгаләдән ибарәт олан бу јазылар "Иран мәктублары" рубрикасы илә верилмишдир. Бу мәктублар әсрин әввәлләриндәки Иран сијаси мүһитини вә бөјүк әдибин Ирандакы фәалијјәтини өјрәнмәк үчүн сон дәрәчә гијмәтли мәхәзләрдир.

Бу илләрдә М.Ә.Рәсулзадәнин һәјатында вә сијаси идеалларынын формалашмасында Азәрбајчанын гәһрәман оғлу Сәттар ханла Тәбриздә вә Теһранда олан көрүшләри дә мүһүм рол ојнамышдыр.[1]

Азадлыг уғрунда мүбаризәдән бир ан белә усанмајан Мәһәммәд Әмин бәј Иранын көркәмли зијалыларындан олан Сејид Һәсән Тәгизадә, Һүсејнгулу хан Нәвваб, Сүлејман Мирзә, Сејид Мәһәммәд Рза, Мирзә Әбдүлһәсән хан Вәһидүлмүлк, Шејх Мәһәммәд Хијабани, Һејдәр Әмиоғлу, Мәһәммәдәли Тәрбијәт вә б. илә бирликдә 1910-чу илдә Иран Демократ фиргәсинин әсасыны гојмуш, фиргәнин Мәркәзи Комитәсинә үзв сечилмишдир. Партијадакы сијаси фәалијјәтилә о, Иранда һүррийјәтчи, демократик идејаларын чүчәриб интишар тапмасына чалышмышдыр.[2]

Иран мәшрутә һәрәкаты илә бағлы бә"зи тәдгигатларда гејд олунур ки, һәтта фиргәнин мәрамнамәси М.Ә.Рәсулзадә тәрәфиндән јазылмышдыр.[3] Бу факт бөјүк сијаси хадимин Иран Демократ фиргәсинин јарадылмасында нечә мүһүм рол ојнадығыны әкс етдирән деталдыр. Ф.Адәмијјәтин јаздығына көрә исә, Иран Демократ партијасынын тәшкилатчысы Һејдәр Әмиоғлу олмушдуса, онун әсас нәзәријјәчиси М.Ә.Рәсулзадә иди. О да гејд олунмалыдыр ки, фиргәнин бир чох ичласлары мәһз М.Ә.Рәсулзадәнин сәдрлији илә кечирилмишдир.[4] Сосиал-демократик приинсипләрә сөјкәнән бу

1 М. Әмин. Тәбриз. Сәттар ханла мүлагат, "Тәрәгги", 28 мај 1909; № 116; Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә. Сәттар хан, "Игбал", 10 нојабр 1914, № 786.
2 Меһди Мәликзадә. Тарихи-ингилаби-мәшрутијјәти Иран, 7 чилддә, VI ч., Теһран /тарихсиз/, сәһ.268.
3 Мәнсурә Иттиһадијјә /Низаммафи/, Пејдајеш вә тәһәввүлү-әһзаби- сијасији мәшрутијјәт, Теһран, 1361/1982, сәһ.200
4 Әврағи-тазәјаби-мәшрутијјәт вә нәгши Тәгизадә, Топлајаны Ирәч Әфшар, Теһран, 1359/1980, сәһ.324-329.

фиргәнин Иранын үч өнчүл партијаларындан биринә чеврилмәсиндә шүбһәсиз ки, М.Ә.Рәсулзадәнин дә бөјүк хидмәтләри олмушдур.

М.Є.Рәсулзадә бу дөврдә "Ирани-ноу" гәзетинин әсасыны гојур. /Гәзетин илк сајы 7 рәчәб 1327, 25 ијул 1909-чу илдә чапдан чыхмышдыр/. Гәзет әввәлчә Иран Демократ фиргәсинин идејаларыны мүдафиә едир, өз сәһифәләриндә онун фәалијјәтини ишыгландырыр, 27 октабр 1910-чу ил тарихдән е"тибарән исә фиргәнин рәсми органына чеврилир. Бә"зи тәдгигатларда гејд олундуғу кими, "Ирани-ноу" гәзети Иран Демократик фиргәсинин тәдгиги үчүн ән е"тибарлы мәнбәдир.[1]

"Ирани-ноу" гәзетинин имтијаз саһиби Сејид Мәһәммәд Шәбүстәри /Әбу Зија/, баш редактору исә М.Ә.Рәсулзадә иди. "Ирани-ноу"[2] Иранда Авропа мәтбуаты сәпкисиндә нәшр олунан илк гәзет иди. Күндәлик нәшр олунан бу гәзет Иран сијаси һәјатына ајдынлыг кәтирән јазылар дәрч едирди. Гәзетин сәһифәләриндә әдиб өз јазыларыны "Р.задә", "Ниш", "М. Ә. Рәсулзадә" вә б. имзаларла нәшр етдирмишдир.

Гәзетин гејд етдији кими, ингилаби руһлу јазыларына, азадфикирлилијинә көрә Иранын дин хадимләри дөвләтлә бирләшәрәк гәзети "мүзүрр" е"лан едиб нәшрини дајандырмаг истәјирдиләр. Онлар бир нечә дәфә мүвәггәти олараг буна наил дә олмушдулар.

"Ирани-ноу" даһа чох рус дөвләтинин иртичачы сијасәтини ифша едән јазылар дәрч едирди. М. Ә. Рәсулзадә Бакыда үстүөртүлү дедикләрини бурада ачыг шәкилдә јазырды. Гәзет ејни заманда Иран истибдад режимини дә гамчылајырды. Мәшһур Иран әдәбијјатшүнасы Јәһја Аријәнпурун јаздығына көрә, гәзетдә И. Крыловун "Һејванларын концерти" мәнзумәсинин чапы олунмасы Иран дөвләт рәһбәрләрини тәшвишә салмышды.[3]

Гәзет "Редакторумузун тә"гиб едилмәси һөкмү" башлыглы мәгаләдә јазырды: "Дүнән әмирәзәм һәрб назиринин мүавини Ифтихарнизама... һөкм еләјиб ки,"Ирани-ноу" гәзетинин редак-

---

1 Мәнсурә Иттиһадијјә /Низаммафи/. Пејдајеш вә тәһәввүли-әһзаби-сијасији-мәшрутијәт, Теһран, 1361/1982, сәһ. 18.
2 "Сүхән", № 4,1955; Гоел Коһән, Тарихи сансор дәр мәтбуати Иран, Теһран, 1362/1983, сәһ.537.
3 Јәһја Аријәнпур. Әз Сәба та Нима, 2 чилддә, II ч., Теһран, 1351/1972, сәһ.109.

сијсына кедиб онун редакторуну чидди нәзарәт алтына алмаг үчүн он нәфәр әскәрлә бир нәфәр әфсәр мүәјјән етсин. Бу иш ганунсуз олдуғу үчүн Ифтихарнизам һөкмү гәбул етмәмиш вә вәзифәсиндән исте"фа вермишдир."[1] Гәзетин нөвбәти сајында дәрч олунан "Редакторумуза суи-гәсд шајиәләри" адлы јазыда охујуруг: "Суигәсдин маһијјәтиндән хәбәрдар олан бә"зи шәхсләр белә дејирләр ки, һөкмдә тә"гиб етмәк јох, күман ки, өлдүрмәк әмри дә вармыш".[2]

Тә"гибләр күчләндикчә М.Ә.Рәсулзадә мүбаризә апармағын гејри-мүмкүнлүјүнү анлајыр вә Ираны тәрк етмәк гәрарына кәлир. "Ирани-ноу" гәзетинин онун редакторлуғу илә чыхан сонунчу сајында М.Ә.Рәсулзадәнин гәзетин саһибинә мәктубу дәрч олунмушдур:

"Мөһтәрәм мүдир!

Гаршылашдығым манеәләр учундан бир мүддәт гәзетчиликдән узаглашмаға вә бу сәбәбдән дә Ираны тәрк едәрәк харичә кетмәјә мәчбурам. Она көрә дә кәмали-тәәссүфлә мәгамымдан артыг бағлы олдуғум әзиз "Ирани-ноу" гәзетиндән исте"фа верирәм. Хаһишим будур ки, мәним чарәсиз ајрылығдан һасил олан тәәссүратымы вә тәәллүматымы гәбул едәсиниз. Вә әкәр бу бабәтдән Сизә, гәләм јолдашларыма вә "Ирани-ноу"нун мөһтәрәм охучуларына бир нараһатлыг үз верәрсә, бу исте"фаја көрә әфв един, һәрәкәтләримә көз јумун вә мәни мә"зур тутун.

М.Ә.Рәсулзадә

"Ирани-ноу"нун редактору".[3]

"Ирани-ноу"нун нөвбәти сајында исә белә бир мә"лумат дәрч олунмушдур: "Бундан сонра "Ирани-ноу" гәзети јени редаксија һеј"әти илә нәшр олунур. Редакторумуз сәрт тәзјигләрә мә"руз галыб өлкәни тәрк етмәјә мәчбур олду".[4]

Бу јазы М.Ә.Рәсулзадәнин Теһраны тәрк етдији дәгиг тарихи - 1911-чи илин мајын ахырлары олдуғуну - өјрәнмәјә имкан верир. Һәмин јазынын сонунда М.Ә.Рәсулзадәнин Ираны тәрк етмәјә мәчбур едилмәси Петербург дипломатијасы, Иран истибдад режими

---

1 "Ирани-ноу", № 15, 13 рәбиүссани 1329, 14 апрел 1911
2 "Ирани-ноу", № 16, 14 рәбиүссани 1329, 15 апрел 1911.
3 "Ирани-ноу", № 51, 26 чәмадијүл-әввәл 1329, 25 мај 1911.
4 "Ирани-ноу", № 52, 28 чәмадијүл-әввәл 1329, 27 мај 1911.

вә инкилис мудахиләчиләринин биркә фәалијјәтинин јекуну кими гијмәтләндирилмәси онун нечә чәтин вә мүрәккәб бир шәраитдә мүбаризә апардығыны көстәрир.

Иранда олдуғу мүддәтдә М.Ә.Рәсулзадә бир сыра китабларыны нәшр етдирмишдир. Бунларын ичәрисиндә "Е"тидалијјун" фиргәсинин тәшкил олунмасы мүнасибәтилә јазылыб 1910-чу илдә Теһранда фарсча чапдан чыхмыш "Тәнгиди-фиргеји-е"тидалијјун" әсәрини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. М.Ә.Рәсулзадә бу әсәриндә мәшрутә пәрдәси алтында истибдад режимини һәјата кечирмәк мәгсәди күдән, мүһафизәкар, е"тидал, мијанә мәвгеји илә чәмијјәтин инкишафына әнкәл олан "Е"тидалијјун" фиргәсини кәскин тәнгид едир. Иранын сијаси һәјатына мүәјјән мә"нада ајдынлыг кәтирән бу әсәрин нәшриндән сонра "Е"тидалијјун" фиргәсинин органы олан "Мәчлис" гәзети Мәһәммәд Әмин бәјин тәкзиболунмаз дәлилләри гаршысында ачизлијини "үмумијјәтлә, демократларын вәтәни олмур"[1] -дејә онун вәтәнпәрвәрлијинә истеһза етмәклә сүбута јетирмишди.

1911-чи илдә Әрдәбилдә әдибин фарсча "Сәадәти-бәшәр" адлы китабы да бурахылмышдыр ки, бу китабы һәләлик әлдә етмәк мүмкүн олмамышдыр.

Бир чох Иран тәдгигатчылары гејд едирләр ки, М.Ә.Рәсулзадә Теһраны тәрк етдикдән сонра әввәлчә Бакыја гајытмыш, лакин бурада тәзјиг вә тә"гибләрлә гаршылашдығындан Истанбула кетмишдир.[2] Ф.Адәмијјәт исә бу фикри тәкзиб едир. Онун мүлаһизәсинә көрә, М.Ә.Рәсулзадә Теһрандан бирбаша Истанбула кетмишдир.[3]

Истанбула кетдикдән сонра М.Ә.Рәсулзадә гәзетлә әлагәсини үзмүр, ара-сыра мәгаләләр көндәрир. Лакин онун Ираны тәрк етмәси "Ирани-ноу"нун фәалијјәтинә тә"сирсиз галмыр; беләки, гәзет әввәлки радикаллылығыны горујуб сахлаја билмир вә бир мүддәт сонра нәшрини дајандырмалы олур. М.Ә.Рәсулзадәнин Теһраны тәрк етмәси Иран Демократ фиргәсинин фәалијјәтинә дә өз тә"сирини көстәрир. Врам Пилосјан адлы фиргә үзвүләриндән бириси С.Һ.Тә-

1 "Мәчлис" гәзети, 6 зигәдә 1328/10 нојабр 1910, № 27.

2 Бах: Зиндәки-туфани. Хатирати Сејјид Һәсән Тәгизадә. Теһран, 1368/1989, сәһ. 170; Јәhја Аријәнпур. Әз Сәба та Нима. Теһран, 1351/1972. 2 чилддә, II ч., сәһ. 109.

3 Фирудин Адәмијјәт. Фекри-демокрасији ичтимаи дәр неһзәти - мәшрутијјәти Иран. Теһран, 1354/1975, сәһ. 156.

гизадәјә көндәрдији 9 октјабр 1911-чи ил тарихли франсызча јазылмыш мәктубунда она шикајәт едирди ки, М.Ә.Рәсулзадә Теһрандан кедәндән сонра Иран Демократ фиргәсинин фәалијјәти бүсбүтүн позулмуш вә низам-интизама әмәл олунмур.[1]

Ираны тәрк етдикдән сонра ичтимаи-сијаси вә әдәби фәалијјәтини Түркијәдә давам етдирән М.Ә.Рәсулзадә ики илә јахын бир мүддәтдә Истанбулда С.Һ.Тәгизадәнин мәнзилиндә јашамышдыр.

С.Һ.Тәгизадәнин јаздығына көрә, Истанбула кәләндә онун ајаггабысы белә јох имиш. Мадди вәзијјәти ағыр олдуғу үчүн ајда бир лирә ајлыгла фарс дили дәрси демәклә ән зәрури еһтијачларыны биртәһәр өдәмәјә чалышан Мәһәммәд Әмин бәј Түркијәнин сијаси аб-һавасына чох тез алышыр.

Бу илләр Түркијәдә ичтимаи-сијаси һәрәкатын күчләндији бир дөвр иди, Истанбула Түрк дүнјасынын һәр тәрәфиндән сијаси мүһачирләр ахышмагдајды. М.Ә.Рәсулзадә бурада Әлибәј Һүсејнзадә, Әһмәд Агаоғлу, Јусиф Акчура оғлу, Зија Көјалп вә бир сыра башга бөјүк мүтәфәккирләрлә үнсијјәтдә олмушдур.

О, фәалијјәтинә рәғбәт бәсләдији "Иттиһад вә тәрәгги", "Кәнч түркләр" тәшкилатынын апарычы шәхсијјәтләри илә јахындан әлагә сахламыш, "Түрк очағы" чәмијјәтиндә чалышмыш, һабелә чәмијјәтин мәтбу органы, 1911-чи илин нојабр ајындан нәшрә башлајан "Түрк јурду" журналында әмәкдашлыг етмишдир. М.Ә.Рәсулзадәнин журналда дәрч олунмуш јазылары ичәрисиндә "Иран түркләри" даһа чох диггәти чәлб едир.[2] Мәгаләдә Чәнуби Азәрбајчанын чоғрафијасы вә әһалиси, мәишәти вә мәдәнијјәти барәдә түрк охучуларына кениш вә әтрафлы мә"лумат верилмишдир.

Истанбулда јашадығы илләрдә М.Ә.Рәсулзадә бөјүк Шәрг мүтәфәккири, Шејх Чәмаләддин Әфганинин /1836-1897/ "Вәһдәти-чинсијјә фәлсәфәси" /"Милли бирлик фәлсәфәси"/ әсәрини фарс дилиндән түрк дилинә чевирәрәк дәрч етдирир.

Романовлар сүлаләсинин 300 иллији илә әлагәләр чар һөкумәтинин е"лан етдији әфв-үмумидән сонра, јә"ни 1913-чү илдә М.Ә.Рәсулзадә Бакыја гајыда билир.

1 Бах: Өврагы-тазејаби-мәшрутијјәт вә нәгши - Тәгизадә. Теһран, 1359/1980, сәһ. 278

2 M.E.Resulzade. İran türkleri, "Türk yurdu", yıl 1, sayı 4,14,18,21,22,24,1911

1911-чи илин октјабр ајында кечмиш "Һүммәт" тәшкилатынын үзвләри Тағы Нағыјев, Абасгулу Казымзадә вә Мәһәммәд Әли Рәсулоглу тәрәфиндән М.Ә.Рәсулзадәнин Истанбулдан көстәриши илә "Мүсәлман демократик "Мүсават" партијасы" јарадылыр. "Мүсават" партијасынын јарадылмасыны онун әсасыны гојанлардан бири-М.Ә.Рәсулзадәнин доғма әмиси оглу Мәһәммәд Әли Рәсулоглу белә хатырлајыр: "1911-чи илин сон баһары иди. Аркадашларын кизли топланты вә мүшавирә јери олан рәһмәтли Казымзадә Аббас бәјин картасијә магазасынын арха отағында Аббас бәјлә бәрабәр отурмушдуг. Аркадашларымыздан мәрһум Тағы Нағыоғлу ичәри кирди вә бизә:"Күрчүләрин, ермәниләрин вә русларын сијаси партијалары вардыр. Бизим нәдән бир партијамыз олмасын, биз дә бир партија гуралым",-деди. Бир нечә күн мүзакирә вә мүшавирәдән сонра "Мүсават" партијасыны гурмаға гәрар вердик. Затән мәрһум Рәсулзадә Әмин бәј о тарихләрдә булундуғу Истанбулдан бизләрә ималарла сијаси бир тәшәккүлә еһтијач олдуғу һаггында јазылар јазмагда иди"[1]

Бакыја гајытдыгдан сонра М.Ә.Рәсулзадә партијанын рәһбәрлијини әлинә алыр вә гыса бир мүддәт әрзиндә онун фәалијјәтини чанландырыр. Чох кечмәдән "Мүсават" партијасынын нүфузу Азәрбајчанын сәрһәдләрини ашараг Иранын бир чох әјаләтләринә вә Русија империјасынын түрк - мүсәлман халгларынын јашадығы рекионлара - Дағыстана, Крыма, Волгабојуна вә бүтүн Татарыстана јајылыр, ајры-ајры шәһәрләрдә партијанын өзәкләри јараныр, онун сыраларына јени-јени гүввәләр кәлмәјә башлајыр.

Елми-публисистик фәалијјәтини давам етдирән М.Ә.Рәсулзадә бу илләрдә бир-биринин ардынча әдәби-тәнгиди мәгаләләрини, мөвзусу Иран һәјатындан алынмыш "Бәбир хан" адлы кичик һекајәсини јазыб чап етдирир.[2] Бунлардан әлавә, едибин М.Горкинин һекајәләрини тәрчүмә едиб ајрыча китаб кими нәшр етдирмәси дә бу илләрә тәсадүф едир.

М.Ә.Рәсулзадәнин бу дөвр јарадычылығында 7 мәгаләдән ибарәт "Милли дирилик" әсәри хүсуси јер тутур. Әсәр 1914-чү илин сентјабр ајынын 15-дә көркәмли јазычы вә журналист Ә.Мүзнибин /1882-1938/ редакторлуғу илә нәшрә башлајан "Дирилик" журналынын

1 **Mehmet Ali Resuloğlu. "Müsavat" partisının kuruluşu, "Azerbaycan", kasım-aralık, 1991, s.38**

2 М.Ә.Рәсулзадә. Бәбир хан. "Шәлалә", 1913, № 26, сәһ.11-12

1-8-чи сајларында дәрч олунмушдур. М.Ә.Рәсулзадә мәгаләјә "Дирилик нәдир?" адлы кириш дә јазмышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, "Милли дирилик" мәгаләси журналын идеја истигамәтинин мүәјјәнләшмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

М.Ә.Рәсулзадә 1913-чү илдә бир-биринин ардынча "Шәлалә" журналында "Асан дил - јени лисан", "Јени лисанчылар вә түркчүләр", "Дил - ичтимаи мүһүм бир амил" кими марағлы, сијаси бахымдан әһәмијјәтли мәгаләләрини дәрч етдирмишдир. Бу мәгаләләриндә мүәллифи даһа чох нараһат едән мәсәлә ана дилинин тәмизлији вә сафлығы мәсәләси иди ки, о буну зијалыдан тутмуш сырави вәтәндашадәк һәр бир кәсин вичдани борчу кими гијмәтләндирирди.

1914-1915-чи илләрдә әдәби-публисистик фәалијјәтинин ән мәһсуллар дөврләриндән бирини јашајан Мәһәммәд Әмин бәј бир тәрәфдән халгы милли дирчәлишә, азадлыг һүррријјәт мүбаризәсинә сәсләмиш /"Бугүнкү күнләр", "Мүсәлман унас чәмијјәти-хејријјәси", "Тутдуғумуз јол", "Милли дирилик" вә с. мәгаләләриндә/, о бири тәрәфдән "Мусават" партијасы сыраларында фәалијјәтини кенишләндирмишдир. Бу илләрдә ону Гарс вә Әрдаһан гачгынларына көмәк мәгсәдилә кечирилән тәдбирләрин фәал иштиракчысы вә тәшкилатчыларындан бири кими дә көрүрүк. Бу мәгсәдлә әлиб "Гардаш күнү" ады илә 1915-чи илин мај ајынын 7-дә кечириләчәк хејријјә тәдбириндә халгы иштирак етмәјә сәсләмишдир: "Сабаһ (пәнчшәнбә күнү) "Чәмијјәти-хејријјә" тәрәфиндән оғланлы-гызлы чаванлар әлләриндә ианә чүб"әләри, синәләриндә "Гардаш көмәји" һамајылы олдуғу һалда, Бакынын күчәләринә јајылачаг, Гарс вә Әрдәһан сәмтләриндә фәлакәтә уғрајан мүсәлман гачгынлар үчүн көмәк истәјәчәкләрдир".[1]

Сијаси руһлу јазыларына вә ичтимаи-сијаси фәалијјәтинә көрә Мәһәммәд Әмин бәј чар хәфијјә органлары тәрәфиндән изләнәрәк һәбс едилир. Онун һәбси барәдә "Бәсирәт" гәзетиндә белә бир ме"лумата тәсадүф едилир: "Тәгрибән бир ај јарым бундан әввәл товгиф едилмиш олан "Јени игбал" гәзетинин сәр мүһәррири Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә чәнаблары товгиф едилмишди. Нечә күн әгдәм мүмһәлејһ һәбсдән азад едилмишдир. Һәләлик мүһәррир

1 "Јени игбал" гәзети, 1915, № 8.

әфәнди бағда вахт кечирир. Тәкрар Бакы мәтбуатында ишләјиб ишләмәјәчәји мә"лум дејилдир".[1] М.Ә.Рәсулзадә 1915-чи илин октјабр ајындан "Ачыг сөз" гәзетинин нәшринә башлајыр. Бу гәзет бир нөв кизли фәалијјәт көстәрән "Мусават" партијасынын органы кими онун идејаларыны јајырды. Гәзетин илк нөмрәсиндә програм сәчијјәли баш мәгаләдә М.Ә.Рәсулзадә јазырды: "Дәһшәтләринә шаһид олдуғумуз бөјүк мүһарибә, бөјүк бир һәгигәти - әсримизин миллијјәт әсри олдугуну исбат етди... Өзләрини лүзумунча билиб вә истигбал үчүн мүәјјән бир идеал, мәфкурә бәсләјән милләт шүбһәсиз ки, бөјүк бир гүввәт тәшкил едир... Ајры-ајры милләтләр бир милләт олараг јашаја билмәк үчүн һәр шејдән әввәл өзләрини билмәли, мүәјјән фикир вә әмәлләр әтрафында бирләшәрәк бөјүк бир мәфкурәјә, гајеји-хәјалә һәдәф олачаг о ишыглы јылдыза саһиб олмалыдырлар. Чүнки мүттәһид бир руһ вә мүштәрәк бир гајәјә малик олмајан милләтләрлә јени әсаслар үзәриндә гурулачаг һәјат һесаблашмајачаг вә бөјлә бир силаһдан мәһрум галан чамаатлар кимсәјә сөз ешитмәјәчәкләр".[2]

1915-1918-чи илләр арасы нәшр олунмуш вә органы олдуғу фәргәнин "түркләшмәк, исламлашмаг, мүасирләшмәк", "һөкумәт дә халга, торпаг да халга" шуарларыны мүдафиә едән гәзетә М. Ә. Рәсулзадә илә јанашы, М. Ә. Әбдүләзизоглу, Ү. Һачыбәјов, Оручов гардашлары вә Х. Ибраһим дә ајры-ајры вахларда редакторлуг етмишдир. "Ачыг сөз" гәзети Кәрим Одәрин доғру гејд етдији кими, азәрбајчанлылар арасында "милләтчилик вә түркчүлүк дүшүнчәләринин гүввәтләнмәсинә јардым етди".[3]

1917-чи илин феврал буржуа ингилабы Русијанын әјаләтләриндәки мүстәмләкәләрдә азадлыг вә мүстәгил дөвләтчилик идејаларыны күчләндирди. Һәмин илин март ајындан "Мусават" партијасы ачыг фәалијјәт көстәрмәјә башлады. Елә бу дөврдә Кәнчәдә Нәсиббәј Јусифбәјлинин /1881-1920/ рәһбәрлији илә "Түрк әдәми-мәркәзијјәт партијасы" јарадылды.

1917-чи илин апрелиндә Бакыда чағырылан Гафгаз мүсәлманларынын гурултајында М. Ә. Рәсулзадәнин тәклифи илә Русија империјасынын федератив шәкилдә тәшкил едилмәси һаггында гәрар

1 "Бәсирәт" гәзети, 1915, № 53.
2 "Ачыг сөз", 2 октјабр, 1915, № 1.
3 **Kerim Oder, Azerbaycan, İstanbul, 1982, s.131**

чыхарылды. Бир ај сонра, мајда Москвада чағырылан Русија мүсәлманларынын гурултајында М.Ә.Рәсулзадә Русијанын федератив әсасларла тәшкили барәдә мә"рузә етди. Гурултај М.Ә.Рәсулзадәнин Русијаны федератив әсасда гурмаг тәклифини бәјәнди. Бу дөврдә өзүнүн "Чамаәт идарәси", "Бизә һансы һөкумәт фајдалыдыр?" китабларыны нәшр етдирән М.Ә.Рәсулзадәнин Москвада, Русија мүсәлманларынын гурултајындакы мә"рузәси "Шәкли-идарә һаггында ики бахыш" ады илә Әһмәд Саликовун мә"рузәси илә биркә нәшр олунмушдур.[1]

Сијаси мүбаризәсини мәтбуат вә мүһәррирлик фәалијјәти илә ардычыл олараг әлагәләндирән М.Ә.Рәсулзадәнин тәшәббүсү илә 1917-чи илин мајында "Гардаш көмәји" журналынын әсасы гојулмуш вә онун редакторлуғу илә бир нөмрәси бурахылмышдыр. Журнал мүһарибәдән зәрәр көрмүш мүсәлманларын еһтијачларыны өдәмәк, онлара јардым етмәк мәгсәдилә тә"сис олунмушду. Бу мүнасибәтлә "Јени игбал" гәзетинин вердији бир е"лан диггәти чәлб едир: "Һәрбзәдә мүсәлманлар фаидәсинә чыхарылачаг "Гардаш көмәји" мәчмуәсинә көндәриләчәк мәгаләләр јанвар ајынын 25-нә гәдәр көндәрилмәли иди. Бу күнә гәдәр әксәр иштираклары көзләнилән мүһәррирләрдән мәгаләләр алынмамышдыр... Мәгаләләр әввәлчә е"лан олундуғу кими, "Ачыг сөз" идарәсиндә гомисион рәиси чәнаб Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә үнванына көндәрилмәлидир".[2]

1917-чи илин ијун ајынын II јарысында "Мүсәлман демократик "Мүсават" партијасы" "Түрк әдәми-мәркәзијјәт партијасы" илә бирләшәрәк "Түрк әдәми-мәркәзијјәт партијасы "Мүсават" ады алтында ваһид фиргәјә чеврилир. Партијанын Бакы вә Кәнчә бүроларыны әһатә едән 8 нәфәрдән ибарәт Мәркәзи Комитәси јарадылыр. Бакы бүросуна М.Ә.Рәсулзадә, М.Һачынски, М.Рәфијев, М.Вәкилов, Кәнчә бүросуна исә Н.Јусифбәјли, Һ.Агајев, Ш.Рүстәмбәјов вә М.М.Ахундов сечилирләр.[3]

М.Ә.Рәсулзадә "Түрк әдәми-мәркәзијјәт партијасы "Мүсават"ын 1917-чи ил октјабрын 26-31-дә 500 нәфәрлик нүмајәндәнин иштиракы илә кечирилән I гурултајында Мәркәзи Комитәнин сәдри сечилмишдир.

1 Ә.Саликов. М.Ә.Рәсулзадә. Шәкли-идарә һаггында ики бахыш, Бакы, 1917
2 "Јени игбал" гәзети, 1917, № 524.
3 Мирза Давуд Гусейнов. Партия "Мусават" в прошлом и настоящем, [illegible] Тифлис, 1927, стр.30

М.Ә.Рәсулзадә һәмин илин пајызында исә Азәрбајчандан вә Түркүстан гәзасындан Русија парламентинә депутат сечилмишдир.

Бу илләрдә М.Ә.Рәсулзадәнин мүхтәлиф мәтбуат органларында "М.Ә.", "МӘР", "МӘР-задә", "М.Р.-задә", "Һаман", "Сосиалист" вә башга кизли имзаларла мәгаләләри дәрч олунмушдур.

1918-чи илин мај ајынын 26-да Загафгазија сејминин дағылмасы нәтичәсиндә сејмин мүсәлман фраксијасына дахил олан мүхтәлиф партијалары бирләшәрәк Азәрбајчан Милли Шурасыны јарадырлар вә отуз дөрд јашлы М.Ә.Рәсулзадә сәс чохлугу илә Милли Шуранын сәдри вәзифәсинә сечилир. Азәрбајчан Милли Шурасы 1918-чи илин мајын 28-дә кечмиш Гафгаз чанишинлијинин јерләшдији мави салонда Азәрбајчан Республикасынын јарадылмасы һагтында Әгднамәни - Истиглал бәјаннамәсини бүтүн дүнјаја бәјан етди. Фәтәли Хојскинин рәһбәрлији илә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти тәшкил едилди.

1918-чи илин ијунунда М.Ә.Рәсулзадә һәм Османлы дөвләтинин башчылары илә көрүшмәк, һәмчинин Авропа дөвләтләринин иштиракы илә Гафгаз мәсәләси музакирә олуначаг конфрансда Азәрбајчаны тәмсил етмәк мәгсәдилә Истанбула кетмишдир. О, Авропа дөвләт нүмајәндәләрилә үнсијјәт јарадараг Бакы шәһәринин ишгалчылардан тәмизләнмәсинә чалышса да, әмәли бир нәтичә әлдә едә билмәмишдир. Белә олан тәгдирдә бу тарихи вәзифәни Түркијә дөвләти өз үзәринә көтүрмүшдүр.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти тәкчә түрк халглары арасында дејил, бүтүн ислам дүнјасында республика үсул-идарәси олан илк дөвләт иди. Азәрбајчан Милли Шурасынын 17 ијун 1918-чи ил тарихли ичласында М.Ә.Рәсулзадә гејд едирди: "Дүнја мүһарибәси вә Русија ингилабынын тә"сири илә јени догмуш вә һәјат сијасәтинә илк гәдәм басмыш олан Азәрбајчан гајәси әһатә олунмаз мүһүм дәгигәләр кечирир. Бу јени түрк нүзад сијасәти ришә вә булуг булуб да милләтләр зүмрәсинә вәсаил-һәјат олараг кирә биләчәк, јохса сысга чочуг кими сүдәмәр һалында тәрки-һәјат едәчәкдир? Иштә бүтүн зеһнләри ишгал едән бир мәсәлә! Иштә, бир заман ки, мүгәддәрати-миллилији әлләринә аланлар үчүн Азәрбајчан нүзадини тәләф етдирмәмәк кими мүшкүл, фәгәт мүшкүллүјү илә бәрабәр шәрәфли бир вәзифә вә мәс"улијјәт тәртиб едијор".[1]

1 "Азәрбајчан" гәзети, № 41,1918.

М.Ә.Рәсулзадә Милли Шуранын сәдри олмагла јанашы, Азәрбајчан парламентинин һөкумәт комиссијасыны тәшкил едән партијалар блокунун башчысы вәзифәсини дә ичра едирди.

1918-чи илин декабр ајынын 7-дә Азәрбајчан парламентинин ачылышы заманы М.Ә.Рәсулзадә өз нитгиндә демишдир: "Мүсават" партијасы биринчи олараг Азәрбајчанын мүстәгиллији бајрагыны јүксәјә галдырмышдыр. Беләликлә, мүсәлман партијалары арасында Азәрбајчан идејасында фикир ајрылыгы јохдур. Халгын шүурунда Азәрбајчан идејасы артыг мөһкәмләнмишдир".[1]

Бөјүк сијаси хадим һәмин тарихи нитгиндә өз милләтинә хитабән сөјләдији "Бир кәрә јүксәлән бајраг бир даһа енмәз!" шүары илә мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин данылмаз бир реаллыг олдуғуну бүтүн дүнјаја е"лан етди. Азәрбајчан Чүмһуријјәти дөврүнүн истәр онун достлары, истәрсә дә дүшмәнләри тәрәфиндән "Мүсават һөкумәти" адландырылмасы једди иллик мүчадиләдән сонра һакимијјәтә кәлмиш олан бу партијанын милли дөвләт гуручулуғунда нечә мүһүм рол ојнадыгыны көстәрмәкдәдир. Чүмһуријјәт дөврүндә билаваситә М.Ә.Рәсулзадәнин сијаси лидерлијилә милли дөвләтчилијимизин јарадылмасы саһәсиндә чидди ишләр көрүлмүшдүр. Гыса бир муддәтдә тәхминән 40 минлик орду јарадылмыш, республиканын әразиси ишғалчылардан тәмизләнмиш, әмин-аманлыг бәрпа едилмиш, дүнја дөвләтләрилә дипломатик әлагәләр јарадылмыш, милли пул тәдавүлә бурахылмыш, чидди сосиал-игтисади ислаһатлара башланылмыш, Азәрбајчан түркчәси рәсми дил е"лан едилмиш, милли кадрларын јетишдирилмәсиндә мүһүм аддымлар атылмышдыр.

Чүмһуријјәт дөврүндә М.Ә.Рәсулзадәнин көрдүјү мүһүм ишләрдән бири Бакы Дөвләт Университенин ачылмасы илә бағлыдыр. Университетин јарадылмасы илә әлагәләр о дофәләрлә Азәрбајчан парламентиндә мәсәлә галдырмыш, милләтин формалашмасында университетин әвәзсиз ролуну әсасландырмышдыр. Гејд олунмалыдыр ки, М.Ә.Рәсулзадә јалныз университети тә"сис етмәклә ишини битмиш һесаб етмәмиш, ораја милли кадрларын чәлб едилмәсинә чалышмыш, һәмчинин тарих-фиолокија факүлтәсиндә "Османлы әдәбијјаты тарихи"ндән мүһазирә охумушдур[2]

1 Газета "Азербайджан", № 59,1918

2 Адрес-календарь Азербайджанской республики на 1920-й г., [illegible] А.И.С[illegible], Баку, 1920, стр 28.

1919-чу илдә Бакыда нәшрә башлајан, лакин јалныз бирчә нөмрәси чыхан "Истиглал" журналында бөјүк сијаси лидерин "Азәрбајчан Республикасы" адлы сијаси-публисистик јазысы дәрч олунмушдур.

1920-чи илин 27 апрелиндә һакимијјәтин болшевикләрә тәслим едилмәсиндән сонра елә һәмин ахшам М.Ә.Рәсулзадәнин тәшәббүсү вә кестәриши илә Ч.Чаббарлынын шәһәр кәнарындакы бағында кизли "Мүсават" тәшкилаты јарадылыр вә онун тәгдиматы илә М.Б.Мәммәдзадә тәшкилатын рәһбәри сечилир.[1]

Чүмһуријјәтин деврилмәсиндән сонра М.Ә.Рәсулзадә мај ајынын сонларына гәдәр Бакыда, даһа сонра исә Лаһычда кизләнмәли олмуш вә һәмин ил августун 17-дә Лаһыч јахынлығында - Гарамәрјәмдә һәбсә алынараг Бакыја, Бајыл һәбсханасына кәтирилмиш, "Особый отдел" бөлмәсиндә хүсуси нәзарәт алтында сахланылмышдыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин һәбс олунмасы Бакыда бөјүк һәјәчан доғурмуш, халгын гәзәбиндән горхан болшевикләр мәтбуат васитәсилә изаһат вермәјә мәчбур олмушдулар. Һәтта Иран ингилабчыларындан Һејдәр Әмиоғлу Н.Нәриманову тәһдид едәрәк "Рәсулзадәнин башындан бир түк әскик олса, көрәрсиниз", - демишди.

Һәмин ил нојабр ајынын әввәлләриндә Владигафгаз шәһәриндә олан И.В.Сталин М.Ә.Рәсулзадәнин һәбс олунмасы хәбәрини алараг хүсуси гатарла һеч кәсә билдирмәдән Бакыја кәлмиш вә XI Гызыл Ордунун хүсуси шө"бәсинин рәиси В.Панкратова РСФСР Милләтләр Комиссарлығы адындан достунун һәбсдән азад олунмасы барәдә кестәриш вермишдир. Бунунла 1905-чи илдә ону өлүмдән гуртаран М.Ә.Рәсулзадәнин гаршысында вичдани борчуну јеринә јетирән И.В.Сталин әски мүчадилә јолдашыны өзү илә Москваја апарараг ејни заманда ону кәләчәкдә кезләјән тәһлүкәләрдән хилас етмишдир. Москваја јола дүшмәздән габаг она ики саатлыға аиләси илә көрүшмәк имканы верилмишдир. М.Ә.Рәсулзадә аиләси, ушаглары илә көрүшмүш вә һәмишәлик олараг онлардан ајрылмышдыр...

М.Ә.Рәсулзадә И.В.Сталинин көмәклији илә мүбаризә јолдашлары Аббасгулу Казымзадә вә Мәһәммәд Әли Рәсулоғлунун да Москваја апарылмасына наил олмуш, онларла бир мәнзилдә јашамышдыр.

1 A.Vahar Yurtsever. Gizli "Müsavat" teşkilatının karateristik vasıfları, "Azerbaycan", kasım-aralık, 1991, s.42

Москвада она мүхтәлиф сијаси ишләрдә чалышмаг тәклиф олунса да, о бунлардан имтина етмишдир. Белә олдугда И.В.Сталин ону Милләтләр Комиссарлығында мәтбуат мүвәккили вәзифәсинә тә"јин етмишдир. М.Ә.Рәсулзадә Москвада комиссарлыға табе олан Шәргшүнаслыг Институтунда ејни заманда фарс дилиндән дәрс дә демишдир.

Москвада јашадығы илләрдә о, Русијанын вә дүнјанын бир чох сијаси хадимләрилә көрүшмәк, фикир мүбадиләси етмәк, јени гурулмагда олан Совет дөвләтини јахындан танымаг имканы әлдә етмишдир.

Бу илләрдә Иран дөвләтинин нүмајәндә һеј"әти тәркибиндә тичарәт әлагәләри јаратмаг үчүн Москвада олан әски мүчадилә јолдашы вә досту С.Һ.Тағизадә илә көрүшләри дә онун кәләчәк талејиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Москвада оларкән (даһа сонра Ленинградда) вахтынын чохуну шәһәрин мүхтәлиф китабханаларында кечирмиш, имкандан истифадә едәрәк мүтаиләсини давам етдирмиш, В.В.Бартолд, В.А.Гордлевски, Н.Марр вә б. көркәмли шәргшүнас алимләрлә үнсијјәт сахламышдыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин "Сталинлә ихтилал хатирәләри" әсәри онун јарадычылығынын Москва дөврүнү арашдырмаг бахымындан әһәмијјәтлидир. Һәмин әсәрин "Бир мәгаләнин мачәрасы" бөлмәсиндә охујуруг: "Дадаш Бүнјадзадә Москваја кәлишиндә мәни зијарәт етмиш, әлифба мәсәләсиндәки көрүшүмү бир лајиһә һалында јазмамы хаһиш етмиш вә бу лајиһәнин Азәрбајчанда мүдафиәсини шәхсән үзәринә көтүрәчәјини вә"д етмишди. Мән мәсәлә һаггындакы көрүшләрими бир мәгалә шәклиндә Москвада Милләтләр Комиссарлығы тәрәфиндән нәшр олунан "Жизн насионалностеј" гәзетиндә нәшр етдирдим.

Болшевикләрин әрәб һәрфләрини латын һәрфләри илә әвәз етдирмәк хүсусунда кизли вә әсл фикирләрини билдијимиздән /ки, бу фикир сонрадан һәјата кечирилмиш, әрәб һәрфләри өнчә латын һәрфләринә, сонра да рус һәрфләринә тәбәддүл едилмишдир/ бу мәгаләдә түрк елләри арасындакы мәдәни әлагәләри тамамилә кәсдирмәмәк үчүн јазыланы даһа асан охутдура билмәк мәгсәдини тә"мин едән ингилабчылара һагг верирдим. Мәгаләни ејнән нәшр едән бу гәзет сонунда өзүндән бир-ики чүмлә әлавә етмиш вә бу әлавә чүмләләрдә "әлифбаны" ислаһ хүсусундакы фикирләримизин коммунизми мүвәффәгијјәтлә јајмаг нијјәтиндән ирәли "кәлдији" дә кестәрилмишди.

Мәгаләнин Азәрбајҹандакы охучулары, тәбии, бу фикрин мәнә аид олмадығыны јахшыча анламышларса да, бу тактиканын нәјә көзә алдығыны да шүбһәсиз ки, сезмишдиләр. Бу мүнасибәтлә гәзет идарәси гаршысында вердијим бүтүн протестләр нәтиҹәсиз галмыш, көндәрдијим мәктуб да һеч чүр нәшр едилмәмишди".[1]

Әлифба мәсәләси илә бағлы јазынын белә әтрафлы шәрһи онун һәгигәтән јазылыб дәрҹ едилдијини сүбут едир. Дикәр тәрәфдән доғрудан да "Жизч насионалностеј" гәзетиндә әлифба мәсәләси илә бағлы мүзакирәләр ачылмыш вә бу мүзакирәләр М.Ә.Рәсулзадәнин Москвада јашадығы дөврә тәсадүф едир.[2]

Бу чидди вә шүбһә доғурмајан фактла бағлы "Жизн насионалностеј" гәзетинин М.Ә.Рәсулзадәнин Москвада јашадығы илләрә тәсадүф едилән нүсхәләрини изләдик. Лакин тәәссүф ки, ады чәкилән гәзетин сәһифәләриндә белә бир материала, үмумијјәтлә, М.Ә.Рәсулзадәнин имзасына раст кәлмәдик. 1923-чү илин јанварындан журнала чеврилән ејни адлы органын илк нөмрәсиндә гәзетин 1918-1922-чи илләрдә чап олунмуш јазыларынын сијаһысы вә адлар кәстәричисиндә дә М.Ә.Рәсулзадәнин имзасына тәсадүф олунмады.[3]

Әдибин јарадычылығынын Москва дөврүнү сәчијјәләндирән башга бир факт да вардыр. Белә ки, Милләтләр Комиссарлығынын органы олан "Новыј Восток" журналынын 1922-чи ил 1-чи нөмрәсиндә нөвбәти сајда М.Ә.Рәсулзадәнин "Гәдим Иранын коммунистләри" /"Коммунисты Древней Персии"/ адлы мәгаләсинин дәрҹ олуначағы барәдә мә"лумат верилмишдир.[4] Бу факты әдиб "Сталинлә ихтилал хатирәләри" әсәриндә дә хатырлатмағы ваҹиб билмишдир. "...Бу мәгсәдлә "Восток" ады илә Павловичин идарәсиндә чыхан галын бир мәҹмуәдә нәшр едилмәк үчүн Сасаниләр дөврүндәки мәшһур Мәздәк һәрәкаты һаггында мәгалә гәләмә алдым. Мә"лум олдуғу

1 М.Ә.Рәсулзадә. Сталинлә ихтилал хатирәләри, Бакы, "Елм", 1991, сәһ. 67.
2 М.Шахтахтинский. К реформе арабского алфавита. "Жизнь националностей", 22 марта 1922, № 4/10/; Ш.Манатов. К вопросу о реформе арабского алфавита. "Жизнь национальностей", 5 мая 1922, № 9/15/; М.Шахтахтинский. К вопросу о реформе арабского алфавита, "Жизнь национальностей", 26 июнь 1922, № 13/148/.
3 Бах: Указатель статей и материалов, помещенных в "Жизни национальностей за 1918-1922 гг., "Жизнь национальностей", январь, 1923, стр. 34-102
4 "Новый Восток", 1922, № 1, стр. 495.

үзрә, Мәздәк Сасани Губад заманында пејда олмуш бир коммунист пејғәмбәри иди ки, тә"лими илә шаһы өз дининә дөндәрмиш, мәмләкәтиндә малларла гадынларын ичтимаиләшмәсини нәзәрдә тутан коммунист мәзһәбинин рәсмән гәбулуну тә"мин етмишди. Сонра Әнуширәванын гәти бир мудахиләси илә бу мәзһәб тәрәфдарлары пајаја кечирдилмиш, Мәздәк дә е"дам едилмишди".[1] Лакин тәәссүф ки, мәгалә журналын һәмин сајында дәрҹ едилмәмишдир. Бу факт М.Ә.Рәсулзадәнин һәмин дөврдә артыг мүһаҹирәтә кетмәси илә бағлыдыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин мүһаҹирәтә кетмәси сәбәбләри дә мүхтәлиф чүр изаһ олунмагдадыр. Бә"зиләри гејд едирләр ки, лабүд репрессијалардан хилас етмәк үчүн И.В.Сталин онун мүһаҹирәт етмәсинә имкан јаратмышдыр. Бә"зиләри исә буну М.Ә.Рәсулзадәнин шәхси тәшәббүсү илә бағлајырлар. Лакин мүһаҹирәтин дүзкүн тәфсилатыны көркәмли Азәрбајҹан әдәбијјатшүнасы Әбдүлваһаб Јурдсевәрин /1898-1976/ бөјүк сијаси лидерин вәфаты мүнасибәтилә јаздығы хатирә јазысында өз әксини тапмышдыр. Ә.Јурдсевәр гејд едир: "Мусават" партијасынын кизли мәркәзи комитәсинин ән мүһүм тәшәббүсләрдән бири М.Ә.Рәсулзадәни Москвадан гачырмаг олмушдур. Әввәлчә бир јолдаш васитәсилә, сонра исә сабиг парламент үзвү, мәрһум Рәһимбәј Вәкилову /1897-1937/ вә Бакы әскәри тәшкилатынын рәиси, шәһид јолдашымыз Дадаш Һәсәнзадәни /1898-1926/ бир гәдәр пул илә Москваја көндәрмәк сурәтилә М.Ә.Рәсулзадә илә тәмасда олмушлар. Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәјә тәклиф олунмушдур ки, елми-тәдгигат ады илә Ленинграда кетсин. Онун орадан рәһмәтлик татар маарифчиләриндән Муса Чәруллаһ Бикијевин /1875-1949/ мүјәссәр јардымы илә вә гајыгла Фин көрфәзи үзәриндән үзәрәк Финландијаја гачырылмасы тә"мин едилмишдир".[2]

Бир ај Финландијада галдығдан сонра Әлимәрдан бәј Топчубашовун тәшкил етдији паспорт вә виза илә Франсаја, орадан исә Түркијәјә кедән М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајҹан мүһаҹирәтини бир тәшкилатда бирләшдириб, чидди елми, сијаси, әдәби-тәнгиди јазылары, тәрҹүмәләри илә мәтбуатда ардычыл вә сәмәрәли шәкилдә фәалијјәт кәстәрир. Аз бир заманда о, "Јени Гафгазја" журналынын

1 М.Ә.Рәсулзадә. Сталинлә ихтилал хатирәләри, Бакы, "Елм", 1991, сәһ. 73.
2 "Azerbaycan", sayı 3, 1955

нәшринә башлајыр. Ајда ики дәфә чыхан бу журналын мә"лумсијаси сәбәбләр үзүндән саһиби вә мәс"ул мүдири кими әслән дағыстанлы олан Сејид Таһири көрүрүк. Һәтта журналын илк нөмрәләриндә М.Ә.Рәсулзадәнин ачыг имза илә јазыларына да тәсадүф олунмур. Онун ачыг имзасына журналын 4-чү сајында "Зәрури бир изаһ" адлы јазыда раст кәлирик.[1] Шимали вә Чәнуби Азәрбајчан, һабелә әсарәтдә јашајан дикәр түркләрин һәјатындан сәрт, кәскин јазылар дәрч етдијинә көрә, Иран вә Совет мәтбуаты бу јазылара чаваб вермәк мәчбуријјәтиндә галмышдыр.

"Јени Гафгазја"нын сәһифәләриндә М.Ә.Рәсулзадәнин "Сталинә мәктуб"у дәрч олунмушдур. Шәхсән И.В.Сталинә көндәрилмиш һәмин мәктубда әдиб мүһачирәтинин сәбәбләрини ачыгламыш вә Русијада кедән јени империја сијасәтини кәскин тәнгид етмишдир.[2]

М.Ә.Рәсулзадәнин 1923-чү илдә Истанбулда "Азәрбајчан чүмһуријјәти", "Әсримизин Сијавушу" китаблары нәшр олунмушдур. Халгымызын АДР-дән әввәлки вә сонраки талејинин чанлы шәкилдә әкс етдирилдији "Азәрбајчан чүмһуријјәти" әсәри елә һәмин ил Түркијәнин Измир шәһәриндә кечирилән "Китаб бајрамы"нда Ататүрк мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр.

1924-чү илдә Истанбулда әдибин "Истиглал мәфкурәси вә кәнчлик", "Русијада сијаси вәзијјәт", 1928-чи илдә исә "Ингилабчы сосиализмин ифласы вә демократијанын кәләчәји", "Миллијјәт вә болшевизм", "Гафгазја түркләри" әсәрләри чап олунмушдур. Мәгаләләр топлусундан ибарәт олан "Миллијјәт вә болшевизм" әсәри ики ил сонра - 1930-чу илдә фарс дилиндә Истанбулда нәшр едилмишдир.

М.Ә.Рәсулзадә бу илләрдә "Јени Гафгазја" /1923-1928/ журналы илә јанашы, "Азәри түрк" /1928-1931/, "Одлу јурд" /1929-1930/ журналларына вә һәфтәлик "Билдириш" /1929-1931/ гәзетинә редакторлуг етмишдир.

1930-чу илдә исә онун Парисдә франсызча "Азәрбајчан вә истиглалијјәти", рус дилиндә исә Варшавада "Пантуранизм һаггында" китаблары чап олунмушдур.

1 M.E.Resulzade. Zaruri bir izah, "Yeni Kafkasya", 15 teşrini-evvel (Ekim), 1339/1922, № 4

2 "Yeni Kafkasya", 23 osak 1923, № 5

Елми вә бәдии-публисистик сәпкидә јазылмыш бу китабларда, һабелә ады чәкилән мәтбуат органларында рус совет империализминин ич үзү, онун сосиализм ады алтында төрәтдији вәһшиликләр, сәрт, амансыз вә инандырычы дәлилләрлә ифша олунмуш, "халглар һәбсханасы"нда јашајан түрк вә дикәр милләтләрин азадлыг мүбаризәси әкс етдирилмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, јарадычылығынын бу јөнүмүнү әсас тутан бә"зи тәдгигатчылар ону мәшһур "Гулаг Архипелаглары" әсәринин мүәллифи А.Солженитсынла мүгајисә едирләр[1]. Лакин әдаләт наминә дејилмәлидир ки, А.Солженитсынын јалныз совет һәбс дүшәркәләри илә мәһдудлашан әсәри 50-60-чы илләрин дүшүнчәсинин јекунудурса, М.Ә.Рәсулзадәнин тәдгигатлары исә һәлә 20-чи илләрин башлангычындан чидди, системли мүшаһидә, тәһлил вә јарадычылыг ахтарышларынын мәһсулудур.

М.Ә.Рәсулзадә јухарыда адлары садаланан китабларында Азәрбајчанын сијаси һәјаты илә јанашы, онун мәдәнијјәти, о чүмләдән әдәбијјаты һаггында да кениш, мүфәссәл мә"лумат вермиш, милли дөвләт гуручулуғунда вә милләтин милләт кими формалашмасында, азадлыг вә истиглал идејаларынын јајылмасында әдәбијјатын әвәзсиз хидмәтини гејд етмишдир.

1924-чү илдә М.Ә.Рәсулзадәнин рәһбәрлији алтында Азәрбајчан Милли Мүсават партијасы вә Азәрбајчан Милли Мәркәзи фәалијјәтә башлајыр. М.Ә.Рәсулзадәнин фәалијјәти башлыча олараг ики истигамәтә јөнәлдилмишди: бир тәрәфдән Азәрбајчанын сијаси мүчадиләсини јүрүтмәк, мүстәгил дөвләтин бәрпасы угрунда мүбаризә апармаг, о бири тәрәфдән онун елми, мәдәнијјәти, әдәбијјаты илә түрк вә дүнја халгларыны таныш етмәк. Башга сөзлә, мүһачирәтдә јашадығы илләрдә М.Ә.Рәсулзадәнин фәалијјәти сијаси вә културолоји јөнләрилә Азәрбајчанчылыг миссијасы дашыјыр.

1931-чи илин әввәлләриндән М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајчан мүһачирәтинин дикәр нүмајәндәләри илә бирликдә Түркијәни тәрк едиб Авропаја кетмәјә мәчбур олур. И.В.Сталин Совет Иттифагынын тәһлүкәсизлијини там "тә"мин етмәк" үчүн кәнч Түркијә дөвләтини бу ишә тәһрик едир.

1 Мајис Әлизадә. М.Ә.Рәсулзадә:"Милли бирлик", "Фәрјад", 28 мај - 4 ијун 1991.

Берлиндә нәшр едилән "Истиглал" гәзетинин илк нөмрәсиндә "Гысылмајан . бир сәс" адлы баш мәгаләдә бу һадисә белә гијмәтләндирилир:

"—Түркијә чүмһуријјәт һөкумәтинин гәрарилә Истанбулда нәшр едилән "Одлу јурд", "Азәри-түрк", "Јени Түркүстан" мәчмуәләрилә "Билдириш" гәзетәси гапанмышдыр!

— Хајыр оламаз! Мүмкүн дејил.

— Психоложи, мәнтиги бир инкар. Фәгәт вагиә мејданда. Һәгигәт бүтүн чылпаглығыјла мәвчуд... ачы мәвчудијјәт!..

Бизи һејрәтләр ичәрисиндә бурахан бу һәгигәтә инди дүшмән севинир.

Он илдән бәри Истанбулдан јүксәлән Азәрбајчан сәсини гысдырмаг үчүн әлләриндән кәлән һәр шеји мүзајигә етмәјән, гәзетәләри, митингләри, нүмајишләри, ифтиралары, һијлә вә интригалары илә һеч дурмадан чалышан болшевикләр - руслар нә гәдәр мәмнун!..

...Бунунла бәрабәр Азәрбајчан мүчадиләсини бир ан дурмадан бүтүн чаһана әкс етдирмәк еһтијачындајыг. ...Берлиндә чыхан бу гәзетә Истанбулда гапанан гәзетәләрин көрдүкләри вәзифәни давам етдирмәклә мүкәлләфдир".[1]

М.Ә.Рәсулзадә вә Азәрбајчан мүһачирәтинин дикәр нүмајәндәләрини о заманкы Полша һөкумәти гәбул едир. Полшада онлар үчүн мүәјјән шәраит, нәшр имканлары, һәтта бир гәдәр мәвачиб дә ајрылыр. Полшада јашадығы илләрдә М.Ә.Рәсулзадәнин редакторлугу илә Алманијада ајда үч дәфә чыхан "Истиглал" /1932-1934/ гәзети вә "Гуртулуш" /1934-1938/ журналы нәшр олунур. Һәр ики мәтбуат органынын сәһифәләриндә М.Ә.Рәсулзадәнин сијаси мөвзулу јазылары илә јанашы, әдәби-тәнгиди мәгаләләри дә чап олунмушдур. "Гуртулуш" журналынын алманча әлавәси дә нәшр едилирди ки, бу да Азәрбајчан мүчадиләсини даһа кәниш аудиторијаја чыхармаға имкан верирди.

М.Ә.Рәсулзадә јалныз өзүнүн редактору олдуғу гәзет вә журналларда дејил, һәмчинин Авропанын бир чох мәтбуат органларында, о чүмләдән Парисдә рус дилиндә нәшр олунан "Гафгаз" /1932-1938/ вә франсыз дилиндә бурахылан "Прометеј" /1928-1939/, кими

1 "İstiklal", 10 ocak 1932, № 1

журналларда чидди, санбаллы јазылары илә ардычыл олараг чыхыш етмишдир.

Мүһачирәтдә М.Ә.Рәсулзадәнин ишләтмиш олдуғу ачыг вә кизли имзалар әсасән ашағыдакылардыр: "Меһмет Емин Рәсулзадә", "Меһмет Емин", "М.Ә.Рәсулзадә", "М.Әлиф Рәсулзадә", "Јалвач оғлу" вә с. М.Ә.Рәсулзадәнин бир чох јазылары имзасыз дәрч олундуғундан онларын мүәллифини мүәјјәнләшдирмәк чәтинлик доғурур.

М.Ә.Рәсулзадә Полшада јашадығы илләрдә Ванда /Лејла/ адлы полјак гызы илә евләнәрәк јенидән аилә һәјаты гурмушдур. О, өмрүнүн сонуна кими бу гадынла јашамышдыр. Полшанын күбар аиләләриндән биринә мәнсуб олан бу гадын јахшы тәһсил көрмүшдү, бир нечә харичи дилдә сәрбәст данышыр вә јазырды. М.Ә.Рәсулзадәнин мүхтәлиф дилләрдә олан дүнја мәтбуатыны манеәсиз изләмәсиндә, бир чох әсәрләринин Авропа дилләринә тәрчүмә олунмасында Ванда ханымын әвәзсиз хидмәтләри олмушдур.

М.Ә.Рәсулзадә 14 ијул 1934-чү илдә Брүсселдә сабиг Күрчүстан, Шимали Гафгаз республикалары башчылары илә бирликдә Совет империјасына гаршы биркә мүбаризә мәгсәдини дашыјан "Гафгаз конфедерасјону" мизагыны имзаламышдыр. Мизагы Азәрбајчан тәрәфиндән М.Ә.Рәсулзадә, Ә.Топчубашов, Шимали Гафгаз чүмһуријјәти тәрәфиндән Меһмет Кирej Сунч, Ибраһим Чулик, Таусултан Шаһман, Күрчүстан тәрәфиндән Нос Жорданија, А.Ченкели имзаламышлар. Мизагда Ермәнистан чүмһуријјәти үчүн дә јер бурахылмышдыр, лакин онлар бу ишдә иштирак етмәмишләр.[1]

М.Ә.Рәсулзадәнин өмрүнүн мүһачирәт илләри Әбдүлваһаб Јурдсевәр, Мирзәбала Мәммәдзадә, Мәммәд Садиг бәј, Мустафа бәј Вәкилов, Мәһәммәд Әли Рәсулоғлу, Әһмәд Чәфәроғлу, Азәр Тәкин, Кәрим Одәр, Аббасгулу Казымзадә вә башга мүчаһидләр вә Вәтән фәдаиләри илә биркә мүбаризә чәбһәсиндә кечмишдир. Лакин мүһачирәт о гәдәр дә асан олмамышдыр. М.Ә.Рәсулзадә мүбаризә јолдашлары илә биркә дәфәләрлә мадди чәтинлик гаршысында галмыш, бир чох ағыр сынаглара синә кәрмәли олмушлар. Бир тәрәфдән мадди вәзијјәтин чәтинлији, дикәр тәрәфдән вәтәндән узагда, гүрбәтин залымлығындан тәнкә кәлмиш мүбаризә јолдашлары арасында идеја ихтилафлары партијадахили чәкишмәләрә сәбәб олмушдур. Мәһәммәд Әмин бәј бу мәсәләләрә биканә гала билмәзди.

1 Kafkasya konfederasyonu. Vesikalar ve materyallar, Paris, 1937

О, мүһачирәтдә јашајан һәмвәтәнләри арасындакы фикир ајрылығынын, ихтилафларын сәбәбини, маһијјәтини дүзкүн дәрк етдијиндән мөвгејини һеч бир заман тәрк етмәмишдир. Мүһачирәтдә М.Ә. Рәсулзадә әлејһинә Нагы Шејхзаманлы /"Биз вә онлар"/, Шәфибәј Рүстәмбәјли /"Јыхылан бүтләр", "Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин фәҹ"и сүкуту"/, Шәрафәддин Ерәл /"Азәрбајҹан политикачыларынын јанлышлары"/ вә башгалары мүхтәлиф сәпкили әсәрләр јазыб чап етдирмишләр.[1] Бу әсәрләрдән ајдын олур ки, пул мәсәләсинә көрә дәфәләрлә ону бөһтанламаға чалышмышлар. Һәтта бир тәсадүф нәтиҹәсиндә Варшава күчәләриндә кәзәркән итирдији пуллара көрә она шүбһә илә јанашанлар олмушдур.

Мүбаһисәләрин бир көкү дә лидерлик үстүндә олмушдур. Вахтилә АДР-ин јарадылмасында М.Ә.Рәсулзадә илә чијин-чијинә мүбаризә апаран Шәфи бәј Рүстәмбәјли мүһачирәтдә лидерлик үстүндә онунла ихтилафда олмушдур. Фиргәни дахилдән парчаламаг истәдијинә көрә сәс чохлуғу илә онун сыраларындан харич едилдикдән сонра о, Хәлил бәј Хасмәммәдову вә партијанын бир нечә сәбатсыз үзвләрини өз тәрәфинә чәкәрәк Мәһәммәд Әмин бәји мәһкәмәјә дә"вәт етмиш, бөјүк сијаси хадим етика хатиринә бу тәклифи ҹавабсыз бурахмышдыр. Һәтта 1933-чү илин 18 декабрында Шәфибәј Рүстәмбәјли фиргә үзвләриндән кизли бир нечә тәрәфдарлары илә ичлас кечирмиш вә онлар "Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәни бундан сонра танымамаг вә онунла әлагәни тамамилә кәсмәк; јеринә башгасыны тә"јин вә јени фиргә диваны интихаб етмәк" кими гәрар чыхармыш вә һүгуги сәлаһијјәти олмајан бу кизли сөвдәләшмәдән "Гафгаз" мәҹмуәсиндә дәрҹ етдирдикләри мә"луматда конгрес кими бәһс етмишләр. Лакин М.Ә.Рәсулзадә "Гафгаз" мәҹмуәси редакторуна јаздығы мәктубунда бәһс олунан Мүсават фиргәси конгресинин ујдурма олдуғуну көстәрмиш вә дәрҹ едилән јалан мә"луматы "фиргәдән говулан Шәфи Рүстәмбәјлинин бир интрига мәһсулу" кими гијмәтләндирмишдир:

[1] **Naki Şehzamanli. Biz ve onlar, Milli mecmua matbaası, İstanbul, 1934; Şefi Rüstembeyli, Yıkılan Putlar, 1933; Şefi Rüstembeyli. M.E.Resulzadenin feci sükutu, İstanbul, 1935; Şerefettin Erel. Azerbaycan politikaşılarının yanlişları, İstanbul, 1968**

"Мөһтәрәм мүдир бәј!

Мәҹмуәнин нисан нүсхәсиндә Х.Хасмәммәдли, Ш.Рүстәмбәјли вә с. имзасилә бир мәктуб дәрҹ олунмушдур. Бу мәктубда куја 18.12.1933-дә вуғу булан "Мүсават" фиргәси конгресиндән бәһс олунујор.

Буну хәбәр верәјим ки, бу һавадис баштан-баша гәләр ујдурмадыр. Мәҹмуәниздә чыхан мәвзубәһс мәктубда дејилдији кими /Мүсават/ фиргәсинин һеч бир конгреси вуғу булмамыш вә јухарыда исми кечән зәват сизи доғрудан-доғруја иғфал етмишләр.

Бу јалан вә алдатма фиргәдән говулан Шәфи Рүстәмбәјлинин бир интрига мәһсулудур. Вә әфкари-үмумијјәји алдатмаг мәгсәдилә јапылмышдыр. Һәгигәтин мејдана чыхмасы үчүн бу мәктубумун "Гафгаз"ын сырадакы нүсхәсинә дәрҹини рица илә һүрмәтләрими тәгдим ејләрим, әфәндим".

3 мајыс 1934.

М.Ә.Рәсулзадә

"Мүсават" фиргәси рәиси.

Ш.Рүстәмбәјлинин Мәһәммәд Әмин бәји нүфуздан салмаг мәгсәди изләјән "Јыхылан бүтләр" адлы рисаләсинә о "Шәфибәјчилик" адлы китабча илә ҹаваб вермишдир.[1] Бундан гәзәбләнән Ш.Рүстәмбәјли јени бир китабча илә - "Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин фәҹ"и сүкуту" әсәри илә даһа һәјасызҹасына Мәһәммәд Әмин бәјә гаршы чыхмышдыр. "Шәфибәјчилик" әсәринә көрә тәәссүф һисси кечирән М.Ә.Рәсулзадә јерсиз мүбаһисәләри кәсмәк хатиринә Ш.Рүстәмбәјлинин бу китабыны ҹавабсыз бурахмышдыр.

М.Ә.Рәсулзадә Авропада јашадығы илләрдә Аәрбајҹаны танытмаг саһәсиндә ардыҹыл вә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир. Бу мә"нада онун 1933-чү илдә нәшр олунмуш "Азәрбајҹан республикасы һаггында бә"зи гејдләр", 1938-чи илдә нәшр олунмуш "Азәрбајҹан проблеми" ... ики китаб Берлиндә алманҹа чап едилмишдир/ вә Варшавада 1939-ҹу илдә полјакча чап едилмиш "Азәрбајҹан һүррријјәт

[1] **M.E.Resulzade. Şefibeyçilik. Bozğunçu Şefi beyin neşriyat ve inşaatı dolayısile efkari-umumiyeyi tenvir, İstanbul, 1934**

савашы" китаблары мараг доғурур. 1942-чи илдә Истанбулда нәшр олунмуш "Ислам-түрк енсиклопедијасы"нда кедән "Азәрбајҹан: ады вә тарихи һүдудлары", "Етнографија", "Тарих", "Ләһҹә" бөлмәләри дә М.Ә.Рәсулзадәнин гәләминдән чыхмышдыр.[1]

Сијаси мүҹадилә илә јанашы әдәбијјатшүнаслыг фәалијјәтинә дә даим диггәт јетирән М.Ә.Рәсулзадә 30-ҹу иллләрдән башлајараг бири-биринин ардынҹа Азәрбајҹан әдәбијјаты, онун елми-нәзәри проблемләри, классикләри вә с. бағлы санбаллы елми әсәрләрини јаратмаға башлајыр. Нәшр олунмуш китаблары кѳстәрир ки, 30-ҹу илләрдән башлајараг та өмрүнүн сонуна гәдәр М.Ә.Рәсулзадәнин мараг даирәси јарадыҹылығы е"тибары илә мәһз әдәбијјатшүнаслыгла бағлы олмушдур. Мүәллифин 1936-чы илдә Берлиндә чап олунмуш "Чағдаш Азәрбајҹан әдәбијјаты һәмин әсәр 1938-чи илдә Парисдә рус дилиндә дә бурахылмышдыр/, Варшавада "Восход" журналында дәрҹ едилән "Азәрбајҹан әдәбијјаты" мәгаләси, "Азәрбајҹан күлтүр көләнәкләри" /Анкара,1949/, "Чағдаш Азәрбајҹан әдәбијјаты" /Анкара,1950/, "Азәрбајҹан шаири Низами" /Анкара,1951/ китаблары вә мәгаләләри бу фикри бир даһа сүбут едир.

Бунлардан башга, Азәрбајҹан классикләринә, Азәрбајҹан мүһаҹирәтинин ајры-ајры нүмајәндәләринә һәср етдији әдәби-публисистик јазылар, классикләримизин јубилеји илә бағлы мәгаләләри, һабелә милли әдәбијјатымызын нәзәри проблемләрилә бағлы јазмыш олдуғу онларла гијмәтли јазылары да бу сыраја әлавә етсәк, М.Ә.Рәсулзадәнин әдәбијјатшүнаслыг фәалијјәтинин үмуми мәнзәрәси даһа да ајдынлашар.

Полшада јашадығы илләрдә М.Ә.Рәсулзадә мүсаватчыларын Милли Мәҹлисини топламыш, 1936-чы илин августунда чағрылмыш гурултајда фиргәнин "Јени програм әсаслары" гәбул едилмишдир. Програмын Варшавада чап олунан мәтни кѳстәрир ки, М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајҹан истиглалијјәтинин итирилдији вә Азәрбајҹан мүһаҹирәтинин дүнја өлкәләринә сәпәләндији, ССРИ адланан империјада гәддар сијаси режимин мөвҹуд олдуғу бир дөвр үчүн фиргәнин фәалијјәт истигамәтини мүәјјәнләшдирмәји гаршысына мәгсәд гојмушдур. Програмда дејилир: "Мүсаватчылыг" - бөјүк түрк културуна бағлы, милли, мәдәни вә инсани дәјәрләри мәнимсәјән, һүрријәт,

1 İslam-Türk Ansiklopedisi mesmuası, № 21-30, İstanbul, 1942, s. 701-703; 712-720; 746-749

ҹүмһуријјәт вә истиглал идеалына садиг Азәрбајҹан вәтәнсевәрлијидир".[1]

Мүсават партијасынын јени програмында сосиал мәсәләләрә үстүнлүк верилир, ичтимаи бахыш кими "милли тәсанүд" - бирлик принсипи әсас тутулурду.

Полшанын алманлар тәрәфиндән истила едилмәси илә бағлы Румынијаја көчән М.Ә.Рәсулзадә бурада әдәби вә ичтимаи-сијаси фәалијјәтини давам етдирмишдир. Түркијәнин Румынијадакы сәфири Һәмдуллаһ Сүбһи онун Бухарестдә фәалијјәти үчүн шәраит јаратмышдыр. 1951-чи илдә Анкарада чап олунмуш "Азәрбајҹан шаири Низами" монографијасынын мүһүм бир һиссәсини М.Ә.Рәсулзадә бурада ишләмишдир.

1942-чи илдә апрел-мај ајларында Алманија харичи ишләр назирлијинин Шәрг мүвәккили Фон Шуленбергин дә"вәти илә /сонралар о, Һитлер әлејһинә гәсддә тәгсирләндириләрәк е"дам едилмишдир/ Берлинә кедән М.Ә.Рәсулзадә бурада Алманијанын сәлаһијјәтли дөвләт адамлары илә Азәрбајҹан ҹүмһуријјәтинин мүгәддәраты илә бағлы данышыглар апармышдыр.[2] Берлинин "Адлон" һотелиндә кечирилдији үчүн сијаси әдәбијјата бу данышыглар "Адлониада" кими дахил олмушдур. М.Ә.Рәсулзадә фашист Алманијасы илә апардығы диалогда Азәрбајҹан тәрәфинин мөвгејини 12 маддәлик меморандумда ифадә етмишдир. Меморандумун әсас шәртләри бунлардыр: азәрбајҹанлыларын алман һәбс дүшәркәләриндән чыхарылмасы; онларын јалныз сивил /мүлки/ ишләрдә ишләдилмәси; милли Азәрбајҹан ордусунун јарадылмасы; орду башчысынын азәрбајҹанлылар ичәрисиндән сечилмәси; азәрбајҹанлыларын Совет империјасында јашајан дикәр халглара гаршы дејил, јалныз руслара гаршы вурушачағы; гошунлар Азәрбајҹана кирән заман милли ордунун дахил олмасынын тә"мини вә с.

Алманија тәрәфинин бу шәртләри гәбул етмәдији тәгдирдә М.Ә.Рәсулзадә фашизмин ич үзүнү анлајыр вә Берлини тәрк етмәк гәрарына кәлир. Лакин Алманијанын һөкумәт даирәләри харичи ишләр назирлијинин ше"бә мүдири, шәргшүнас алим, профессор Һервард Фон Менденин исрары илә Гафгаз вә бүтүн түрк-мүсәлман халглары арасында бөјүк нүфуза малик олан М.Ә.Рәсулзадәни әлдән

1 Müsavet partisi Yeni program esasları, Varşava, 1936
2 "Azerbaycan", ocak-şubat, 1954, s. 5

бурахмамаг үчүн ону мүхтәлиф вә"дләрлә һәмин илин августуна гәдәр Берлиндә сахлаја билирләр. М.Ә.Рәсулзадә "Адлониада" данышыгларынын фајдасызлығына бир даһа әмин олдугдан сонра 1942-чи илин пајызында Алманијаны тәрк едир. Лакин һадисәләрин сонракы кедиши Алманија һөкумәтини ики ил сонра - 1944-чү илин пајызында М.Ә.Рәсулзадәни хатырламаға мәчбур едир вә белә бир адамын өлкәни тәрк етмәсинә имкан верәнләри сәрт шәкилдә тәнбеһ едирләр. Һәтта М.Ә.Рәсулзадәнин күчүндән истифадә етмәк үчүн ону 1944-чү илин нојабрында јенинә ачылмыш Дрезден руһани мәктәбинә досентлијинә дә"вәт едирләр, лакин о буну рәдд едир.[1]

1943-чү илин августун 5-дә Бухарестә кедән М.Ә.Рәсулзадә бир ил сонра совет гошунларынын һүчуму илә әлагәдар олараг шәһәри тәрк етмиш, Исвечрәјә кечмәк үчүн виза ала билмәдији тәгдирдә Алманијанын Фрајбург шәһәринә сығынмышдыр. Бир мүддәт сонра шәһәрә һава һүчумлары илә бағлы Алманијанын мәркәзинә чәкилмиш, 24 апрел 1945-чи илдә исә Алманијанын Америка ишғал бөлкәсинә кечмишдир.

Алманијада олдуғу мүддәтдә М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајчан әсирләри илә әлагә сахламыш, тез-тез онларын јашадыглары дүшәркәләрдә олмушдур. О, мајор Әбдүррәһман Фәтәлибәјли Дудәкински /1908-1954/ илә бирликдә Азәрбајчан лекионунун јарадылмасында мүһүм рол ојнамышдыр.[2] Һәтта мүһарибәдән сонра Азәрбајчан әсирләринин Түркијәдә јашамаларыны тә"мин етмәк үчүн Ататүркдән сонра һакимијјәт башына кечән Түркијә президенти Исмәт Инөнү илә данышыглар апармыш вә чәтинликлә дә олса истәјинә наил олмушдур.

Һәрб илләрини Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә кечирмәјә мәчбур олан М.Ә.Рәсулзадә 1947-чи илин сентјабрында Түркијәјә дөнмүш вә өмрүнүн сонуна кими Анкарада јашамышдыр. О, 1949-чу илдә Анкарада Азәрбајчан күлтүр дәрнәјини тәшкил етмиш, 1952-чи илдән исә "Азәрбајчан" дәркисини чыхармаға башламышдыр.

Бу илләрдә истәр Түркијәдә, истәрсә дә Авропа өлкәләринин бир чохунда М.Ә.Рәсулзадәнин ајры-ајры китаблары вә мәгаләләри

---

1 Patrik von zur Mühlen. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus oder Sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkreig, Düsseldorf, 1971, s.109

2 Fethalibeyinin katli münasebetiyle M.Emin Resulzadenin nutku, "Azerbaycan", yıl 3, sayı 33, aralık, 1954

чап олунмушдур. 1951-чи илдә Нју-Јоркда инкилисчә бурахылан "Украјна" мәчмуәсинин 3-чү нөмрәсинин 7-чи чилдиндә "Азәрбајчан республикасы" мәгаләси, "Британија енсиклопедијасы"нда Азәрбајчан Демократик Республикасы вә "Мүсават" партијасы илә бағлы мәгалә һабелә "Түрк енсиклопедијасы"нда Азәрбајчанла бағлы бир чох јазылар М.Ә.Рәсулзадә гәләминә мәхсусдур.

Бир мәсәләни дә унутмаг олмаз ки, М.Ә.Рәсулзадә јалныз өзүнүн редактору олдуғу журнал вә гәзетләрдә дејил, һәмчинин Авропанын бир чох мәтбуат органларында, о чүмләдән Парисдә рус дилиндә нәшр олунан "Гафгаз" /1928-1939/ кими журналларда чидди, санбаллы јазылары илә ардычыл олараг чыхыш етмишдир.

1947-чи илдән өмрүнүн сонуна кими Түркијәнин Анкара шәһәриндә јашајан М.Ә.Рәсулзадә әдәби, ичтимаи вә сијаси фәалијјәтини ардычыл олараг давам етдирмишдир. Әввәлчә Анкарада Милли Екитим Бақанлығынын Јајым мүдирлијиндә, сонра исә Милли Китабханада чалышан әдиб "Түрк тарих гуруму" вә "Түрк дил гуруму" илә јахындан әлагә сахламыш вә онларла әмәкдашлыг етмишдир.

Милли Китабханада чалышдығы илләрдә о, "Азәрбајчанын тарихи кәлишими" адлы әсәрини јазмышдыр. Тәәссүф ки, бу әсәр һәлә дә нәшрини көзләмәкдәдир. Бундан әлавә, өмрүнүн сон илләри онун "Азәрбајчан библиографијасы"ны һазырландығы да мә"лумдур, лакин бу әсәр орталыгда јохдур.

1952-чи илдә Авропаја гыса бир мүддәтә сәјаһәтә чыхан М.Ә.Рәсулзадә орада "Гафгаз истиглал комитәси"ни гурмуш, Авропа радиостансијалары илә дүнјаја мүрачиәт етмишдир.

1953-чү илин 30 мајында Түркијә Басын Бирлијинин түрк мәтбуатында әлли ил чалышмыш журналистләр үчүн һазырладығы јубилеј тәдбирләриндә М.Ә.Рәсулзадә дә јубилјар кими иштирак етмишдир. О бу мәрасимдә танынмыш мәтбуат хадимләри тәрәфиндән диггәтлә гаршыланмыш, һәјат вә фәалијјәти һаггында јазылар дәрч олунмушдур. Истанбул университетинин фәнн факүлтәсинин бөјүк конфранс салонунда кечирилән һәмин јубилејдә М.Ә.Рәсулзадәнин һәјат вә фәалијјәти һаггында танынмыш мәтбуат хадими Һагты Тарыг Ус чыхыш етмишдир. Һәмин илин ијун ајынын 1-дә Еминөнү Өјрәнчи локалиндә бу јубилеј мүнасибәтилә ачылмыш

сәркидә дикәр мәтбуат хадимләри сырасында М.Ә.Рәсулзадәнин дә әсәрләри нүмајиш етдирилмишдир.[1]

М.Ә.Рәсулзадәнин анадан олмасынын 70 иллији мүнасибәтилә дә Түркијәдә икинчи бир јубилеј тәдбири кечирилмишдир. Бу тәдбир Анкарадакы Азәрбајчан Күлтүр дәрнәји тәрәфиндән һазырланыб кечирилмиш вә дәрнәјин органы олан "Азәрбајчан" дәркисинин 1954-чү ил јанвар-феврал нөмрәләри бүтүнлүклә М.Ә.Рәсулзадәјә һәср олунмушдур.[2]

М.Ә.Рәсулзадә 1955-чи ил март ајынын 6-да кечә саат он бирә он дәгигә галмыш 72 јашында Анкара университети тибб факүлтәсинин дахили хәстәликләр клиникасында шәкәр хәстәлијиндән вәфат етмишдир. Көзләрини дүнјаја јумаркән о үч дәфә "Азәрбајчан"— демишдир.

Март ајынын 7-дә саат 22-45-дә Анкара радиосу бөјүк Азәрбајчан өндәринин дүнјадан көчдүјүнү хәбәр вермишдир.

Мартын 8-дә Анкара валиси Камал Ајкүнүн иштиракы вә полис дәстәсинин мүшајиәти илә рәсми шәкилдә М.Ә.Рәсулзадәнин дәфн мәрасими кечирилмиш, чәназәси Һачы Бајрам чамесиндән галдырылараг Әсри гәбиристанлығына көтүрүлмүш, 156 ада 12 парсел нөмрәли мәзара тапшырылмышдыр. Чәназә торпаға тапшырылдыгдан сонра гәбирүстү митингдә илк сөзү Ә.Јурдсевәр сөјләмишдир:

"Әзиз аргадашларым!

Бу күн сон јарым әсрлик түрк тарихинин ән бөјүк вә ән нурлу сималарындан бирини торпаға тәслим едирик. Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә әлли сәнәни ашан сијаси, ичтимаи, елми, әдәби чалышмалары, түрклүк вә Азәрбајчан истиглалы уғрундакы гәһрәманчасына савашлары илә јүксәк үнвана вә шанлы мәртәбәјә һагг газанмышдыр. Әмин бәј Түрк улусуну гуртулуш јолуна сөвг едәркән тәшкилатландыранлардан, парлаг бир истигбала доғру көтүранләрдән биридир. Онун исми шанлы бир мүчадилә символудур. Онун һәјаты сөнмәз бир мүчадилә символудур. Онун һәјаты сөнмәз бир мәш"әлдир. Онун јолу истигбал вә зәфәр јолудур!

Әмин бәјин бөјүклүјү вә јүксәклији өлүмүндән сонра даһа мүәззәм бир гүввәт һалында јашамасында вә әсәрләри илә бүтүн бир миллəти јашатмасындадыр. Торпаға вердијимиз онун фани

[1] M.E.Resulzade Azerbaycan Cumhuriyeti, İstanbul, 1990, s. XXIII

[2] "Azerbaycan", ocak-şubat. 1954, № 10-11 (22-23)

вүчудудур. Гафаларымызда вә гәлбимиздә јашајан онун өлмәз бөјүк руһудур!

Әмин бәј гутсал вәзифәсини биһаггын јапмышдыр вә пак, ачыг бир алынла истиглал шәһидләримизин һүзуруна чыхмагдадыр. Кәндисинә һаггдан рәһмәтләр вә сизләрә дә сәбр вә мәтанәт диләрим".[1]

Даһа сонра гәбирүстү митингдә проф. Әһмәд Чәфәроғлу чыхыш етмишдир:

"Фани вүчудүнү бу күн көз јашлары ичиндә Анадолунун әзиз торпагларына әманәт етдијимиз бөјүк устад Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә, милли һүријјәт вә истиглал уғрунда әлли сәнәдән бәри шанла вә шәрәфлә јапдығы гутсал вә чәтин мүчадилә јолуна кәнч јашларында Бакыдан башлајараг Теһранда вә Истанбулда ејни шәвг вә һәјәчанла давам етмиш, һадисәләрин сејрилә тәкрар Азәрбајчана дөнмүш, орада јахдығы мүгәддәс гуртулуш мәш"әлини 1917 сәнәсиндә Москвада топланан рус мәһкуму түрк вә мүсәлман гөвмләринин тарихи гурултајына гәдәр көтүрмүш, орада иманы вә уча мәфкурәсијлә гәлбләри тутушдурмуш, дөнүшүндә Азәрбајчанын рус тәһәккүмүндән гуртулушунда вә истиглалыны е"лан единшиндә баш ролу ојнамыш, болшевик истиласыны мүтеагиб јенә јурдуну тәркә мәчбур галараг Финландија үзәриндән Авропа мәмләкәтләринә чыхмыш, бир мүддәт сонра Истанбулда јапдығы зәнкин нәшријјатла һеч бир заман енмәјән милли истиглал бајрағыны бүтүн чаһан мувачеһәсиндә бир кәрә даһа далғаландырмыш, сонрадан Авропа мәмләкәтләрини тәкрар гарыш-гарыш долашараг һәрбдә вә сүлһдә "Азәрбајчан! Азәрбајчан!" - дејәрәк кур сәсилә һәр заман һајғырмыш, отуз беш сәнәлик мүһачирәт һәјатында олмазын гәм вә мүсибәтләрә кениш көксүнү кәрмиш, нәһајәт јенидән ана вәтәнә кәләрәк көзәл јазылары вә конфранслары, иршад вә өндәрлији илә милли давамызын давам вә бекасыны сахламыш вә сон нәфәсини дәхи јурдуна вә миллəтинә һәср едәрәк голларымыз үзәриндә бу икидләр вә гәһрәманлар агушу олан мүбарәк торпаглара тәслим едилмишдир.

Нә шәрәфли, нә мутлу бир һәјат!

Чәнаби һагг ону рәһмәтләринә гәрг етсин вә бизләрә дә она лајиг олмағы нәсиб етсин!.."[2]

[1] "Azerbaycan", mart, 1955, s.27

[2] Јенә орада

Әһмәд Чәфәроғлудан сонра Түркүстан түркләриндән, М.Ә.Рәсулзадәнин јахын вә көһнә досту Б.Таһир Чағатај сөз алыр:

"...Азәри гардаш, ағлајырсан, ган ағлајырсан, һаглысан. Чүнки гејб етдијин гијмәт бөјүкдүр. Јалныз бурасы сәнин үчүн бир тәсәлли гајнағы олачагдыр ки, бу гејбинин ачысыны, кәдәрини јалныз башына дејил, бүтүн түркләкүлә бирликдә дашыјачагсан. Бу күн бүтүн иманлы, сәчијјәли Түрклүк бир бүтүн олараг аһ[?]амагда вә матәм тутмагдадыр.

... Азәри гардаш, сән, мән вә һамымыз ағлајырыг, фәгәт буну да һәмән бәлиртәлим ки, бу ағламаг бир ачиз ағламасы дејилдир. Чүнки бөјүк устад јарым әсри кечән бир дөврдәки фејјаз фәалијјәти илә мәфкурәсини вә бу уғурундакы мүчадиләсини сағлам әсаслара истинад етдирмишдир. Инди сәнин вәзифән сәнә вәдиа олан бу мүгәддәс атәши сөндүрмәдән вә сөндүртмәдән јеринә кәтүрмәјә чалышмагдыр. Бу бөјүк устада јапылачаг ән бөјүк хидмәт вә кәндисинә лајиг олан абидә Азәрбајчан бајрағынын тәкрар јеринә дикилмәси олачагдыр. Бу хүсусдакы һәр бир исабәтли һәмлә мәрһум устада јапылачаг, ән доғру јолдан јапылачаг хидмәт олачагдыр. Затән сәнин үчүн бу бөјүк устада лајиг ола билмәнин јеканә јолу да будур.

...О кәндиси үчүн Бакы-Азәрбајчан торпағы гәдәр әзиз олан бу Түрк јурду кушәсиндә раһат-раһат узана биләчәји кими, Анкара торпаглары да јарым әср Түрклүк вә Түркчүлүк үчүн уграшмыш олан бөјүк бир Түрк әвладыны сәвә-сәвә гучагламагдадыр.

...Еј Азәрбајчан истиглалынын әзиз шәһидләри, Түрк гуртулуш һәрәкатларынын мөһтәрәм өлүләри, галхын, јүксәлин, омузларындакы ај-улдузлу бајраг кәфәнләринизлә чеврәни сүсләјин. Бөјүк мүчаһид Гоча Әмин бәј сизә кәлир."[1]

* * *

Һәмин ахшам Азәрбајчан култур дәрнәјинин бинасында мәрһумун шәрәфинә хатирә кечәси кечирилмишдир. Хатирә кечәсиндә Истанбулдан кәлән һеј"әт дә иштирак етмишдир. Јығынчағы дәрнәјин идарә һеј"әти башганы В.Һәмид Атаман ачараг Мәһәммәд Әмин бәјин фәалијјәти һаггында гыса мә"лумат вердикдән сонра онун

1 "Azerbaycan", mart, 1955, с.27-28

хатирәсини ики дәгигәлик сүкутла анмағы тәклиф етмишдир. Сонра сөз кәнч мүһәррир Сүлејман Тәкинәрә верилмишдир. С.Тәкинәр Әмин бәјин елми-әдәби фәалијјәтиндән, хүсусилә "Азәрбајчан шаири Низами" монографијасынын мәзијјәтләриндән данышмышдыр.

Даһа сонра проф. Ә.Чәфәроғлу сөз алмышдыр. Ә.Чәфәроғлунун нитгиндән: "Әмин бәј гүдрәтли гәләми, мүстәсна бәлағәт габилијјәти, кәскин зәкасы, дәрин елми вә әдәби културу, үстүн иманы вә милли истиглал давасына сонсуз бағлылығы илә Азәрбајчана аләм олмуш јүксәк вә әмсали өндәр бир шәхсијјәт иди. Онун зијаи илә Азәрбајчан давасында дәрин бир бошлуг ачылмагдадыр. Фәгәт бу бошлуг онун лајәмут әсәрләри вә әбәди иршадлары илә гисмән дә олса тәлафи едилмәкдәдир.

Әмин бәј бир инсана мүкәддәр олан һәјат јолуну шәрәфлә-шанла сона ердирмиш вә архасында димдик дуран бир милләт вә гутсал бир дава бурахмышдыр. Бир кәрә јүксәлтдији бајраг әлүмүјлә дә енмәмишдир. Садәчә јорғун голларындан Азәрбајчан кәнчлијинин бүкүлмәз гүдрәтинә тәслим едилмишдир. О өлдүсә, давасы јашамагдадыр! Руһу әбәди истираһәткаһында мүстәриһ олсун.."[1]

Һәмин ахшам Ә.Јурдсевәр дә гыса бир чыхыш етмишдир:

"Әмин бәј истәр дахилдә, истәрсә харичдә Азәрбајчан милли давасынын өндәрлијини даима мүһафизә етмиш вә ону шан вә шәрәфлә сон нәфәсинә гәдәр идарә етмишдир. Бу күн фани вүчудуну торпаға тәслим етдијимиз Әмин бәј мә"нән јенә Азәрбајчан милли давасынын өлмәз символу галмагдадыр..."[2]

1955-чи илин 13 мартында исә јенә Азәрбајчан күлтүр дәрнәји тәрәфиндән Истанбулда дәрнәјин Султан Әһмәддә . рләшән бинасында хатирә мәрасими кечирилмишдир. Мәрасимә Түркијәнин бир сыра ичтимаи хадимләри, Түркүстан, Шимали Гафгаз, Идил-Урал, Күрчүстан, миллијәтчи Полша мүһачир чәмијјәтләринин нүмајәндәләри гошулмуш. Ә.Чәфәроғлу, М.Б.Мәммәдзадә, С.Тәкинәр, С.Ағасыбәј, Һ.Сүбһи, С.Магсуди, С.Менсгари, М.Келчински, Ч.С.Крымәр, З.В.Тоған вә с. чыхыш етмишләр.[3]

1 "Azerbaycan", mart, 1955, s 28-29

2 Јенә орада, сәһ.30.

3 Јенә орада, сәһ. 32-54.

Мәһәммәд Әмин бәјин гәбир дашына онун мәшһур "Бир кәрә јүксәлән бајраг бир даһа енмәз" вә "Милләтләрә истиглал, инсанлара һүрријјәт" кәламлары һәкк олунмушдур. Бир дә шаир Кәрим Јаjчылынын онун өлүмүнә һәср етдији "Батан күнәш" ше"риндән:

Јашатмазды гәлбләрдә үмидсизлик вә мәлал,
Онун мәфкурәсиди Һагг, Мүсават, Истиглал! - мисралары.

III ФӘСИЛ

Бәдии дүнјасы

Әдәбијјата 1903-чү илдә "Шәрги-Рус" гәзетиндә дәрч олунан "Мүхәммәс" адлы ше"рлә кәлән М.Ә.Рәсулзадәнин илк поетик гәләм тәчрүбәси көстәрир ки, бәдии јарадычылыг лап башланғычдан онунчүн өз идеја бахышларыны јајмаг үчүн бир васитә ролуну ојнамышдыр. Белә ки, әдиб һеч вахт бәдии јарадычылығы өзүнә пешә етмәмиш вә јазычы олмаг нијјәтилә гәләм чалмамышдыр. Бунунла белә, о, сијаси-ичтимаи фәалијјәтинин ән гајнар чағларында белә бәдии јарадычылығын чазибәдар дүнјасындан ајрыла билмәмишдир.

Мәһәммәд Әмин бәј бәдии јарадычылыгла ардычыл, системли шәкилдә мәшғул олмамышдыр. Бунунла белә, ичтимаи руһуна вә сигләтинә көрә онун бәдии әсәрләри зәнкин вә мүрәккәб јарадычылығынын мүһүм бир голуну тәшкил етмәкдәдир. Сөз јох ки, сијаси-публисистик вә елми-нәзәри фәалијјәтилә мүгајисәдә М.Ә.Рәсулзадәнин бәдии јарадычылығы әдәбијјат тарихиндә давамлы мөвгеjә вә әдәби мәктәб гојачаг сәвијјәјә малик дејилдир. Лакин әсрин әввәлләриндә өзүнүн бәдии јарадычылығы илә Азәрбајчан әдәбијјатында милли-азадлыг мөвзусунун әсасыны гојмуш, о бири тәрәфдән исә әдәбијјатын бу өзүл үзәриндә учалмасына тә"сир көстәрмишдир. Тәнгидчи Ислам Ағајевин јаздығы кими о, "...Азәрбајчанда милли-азадлыг әдәбијјатынын мүтәшәккил мүбаризә чәбһәсинә салынмасында"[1] мүстәсна рол ојнамышдыр. Дикәр тәрәфдән халгын тарихиндә елә мүстәсна шәхсијјәтләр олур ки, онларын јарадычылығынын ән ади фактлары белә мараг вә әһәмијјәт доғурур. М.Ә.Рәсулзадә мәһз белә шәхсијјәтләрдән олдуғу үчүндүр ки, онун чохчәһәтли фәалијјәтинин тәркиб һиссәси олан бәдии јарадычылығынын дигтәтлә араштырылмасына еһтијач вардыр.

Мәһәммәд Әмин бәј гәләмини бәдии јарадычылығын бир чох жанрларында сынамышдыр; ше"рләр, һекајәләр јазмыш, драматуркија илә мәшғул олмуш, тәрчүмәләр етмиш, хатирәләрини гәләмә алмышдыр. Елми ајдынлыг үчүн онун бәдии јарадычылығынын жанрлар үзрә тәһлили мәгсәдә мүвафигдир. Гејд олунмалыдыр ки, әдибин бәдии јарадычылығына ики истигамәтдән - идеја-мөвзу вә

---

[1] Ислам Ағајев. Халгын нечаты вә әдәбијјат. "Әдәбијјат гәзети", 31 ма[illegible]

сәнәткарлыг бахымындан јанашылмалы, әсәрләри бу јөндән дәјәрләндирилмәлидир. Ејни замаңда, бу мәсәләдә идеја-мәзмунун һәллединчи аспекти нәзәрдән гачырылмамалыдыр.

а/ **ПОЕЗИЈАСЫ.** Јухарыда гејд олундуғу кими, М.Ә.Рәсулзадә әдәби фәалијјәтә ше"рлә башламыш вә бүтүн јарадычылығы боју ондан ајрылмамышдыр. Лакин поезија әсас е"тибары илә јарадычылығынын еркән илләриндә ону даһа чох мәшғул етмишдир. Бу исә шүбһәсиз ки, Мәһәммәд Әмин бәјин биографијасы, ичтимаи-сијаси фәалијјәтинин идеја јөнүмү илә бағлы амилләрдәндир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, М.Ә.Рәсулзадә үмумијјәтлә ше"р јарадычылығы илә сејрәк, ара-сыра мәшғул олмушдур. О, ше"р јазмаг хатиринә ше"р јазмамышдыр. Јалныз о заман бәдии јарадычылығын бу жанрына мүрачиәт етмишдир ки, артыг онунчүн фикрини дикәр формаларда ифадә етмәк мүшкүл олмушдур.

Бир факта да тәсадүф олунур ки, М.Ә.Рәсулзадә өз публисистик дүшүнчәләрини ше"рлә јекунлашдырмаға хүсуси бир мараг көстәрмишдир. Шүбһәсиз ки, бу, әдибин тәлгин етмәк истәдији идеја вә мәфкурәләри даһа күчлү тә"сир имканларына малик олан поезијада әкс етдирмәк нијјәтиндән доғур.

Мүәллифин мүхтәлиф илләрдә гәләмә алдығы "Мүхәммәс" /1903/, "Гара пул"/1906/, "Нәвһә"/1906/, "Һәсби-һал"/1907/, "Тәсәввүрати-әһаранә"/1907/, "Мәзалијјәт ичиндә мүбһәмијјәт" /1907/, "Саилләрә"/1908/, "Һүрријјәт"/1909/, "Исмаил Гаспринскијә"/1911/, "Мајыс дујғулары"/1955/ вә б. ше"рләри онун поезијасы һаггында ајрыча данышмаг зәрурәти доғурур. Мөвзуча бирибирини тамамлајан бу ше"рләр әдибин дүнјакөрүшүнү өјрәнмәк бахымындан мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Мүәллифин јарадычылыг тәкамүлүнүн излөнилмәси үчүн ше"рләрин хроноложи ардычыллыгла тәһлили сечијјәвидир.

"Шәрги-Рус" гәзетинин 1903-чү илин мај нөмрәсиндә М.Ә.Рәсулзадәнин јухарыда адыны чәкдијимиз "Мүхәммәс" ше"ри дәрч олунмушдур. Илк гәләм тәчрүбәси кими уғурлу тә"сир бағышлајан ше"рин сәрлөвһәси јанында верилмиш бир гејд диггәти чәкир: "Елм тәрәфиндә дејилибдир". С.Ә.Ширванинин маарифчи поезијасынын тә"сири ашкар дујулан бу әсәр Мәһәммәд Әмин бәјин сонракы ше"рләриндән дә мөвзу бахымындан кәскин шәкилдә фәргләнир. Чүнки шаирин дикәр ше"рләринә хас олан милли-азадлыг руһуну, зүлмә, көләлијә, мәзлумлуға е"тираз дујғуларыны бурада көрмүрүк:

Ач гулағын бир ешит бу сөзләрим, е бүл фүзул,
Елмә рағиб олкилән гафилдиләр күллән чүһул.
Һәр нә вар дүнјада бил ки, елмилән олмуш һүсул,
Фәзли елми билкилән шәр"илә олмушдур гәбул,
Олмасын гафил хәлајиг ејләјиб Гур"ан нүзул
Бу тәригәтдә нә гәдри чәкди зәһмәт Мустафа,
Сөјләди әлелмү-елмани вә фис-син бәрмәла.
Һәр нечә чәвр етдиләр едмүб олара игтифа,
Һөкм едәрди һөкмү ким, һөкм ејләјиб ани худа,
Олмасын гафил хәлајиг ејләјиб Гур"ан нүзул.
Елмилән бир вәгти дә мәнсур олуб исламијан,
Нүсрәти-ислама ејләрди тәәччүб бу чаһан.
Бу заманда азды дүнја ичрә исламы сајан,
Дүшмәнидир гафилин ол худаји-ламәкан.
Олмасын гафил хәлајиг ејләјиб Гур"ан нүзул,
Өјрән елми ләһдәчән тапшырмыш ол фәхри-әнам.
Мәрдүзән алим олсун кәрәк дејибдир ол имам.
Елм иләндир һәр нә вар биз мүхтәсәр гылдыг кәлам,
Дустари-әһл-елм олмуш билин рәббүл-әнам,
Олмасын гафил хәлајиг ејләјиб Гур"ан нүзул.[1]

Бүтөвлүкдә мисал кәтирдијимиз бу ше"рдә әдиб халгын дүчар олдуғу бәлаларын әсас сәбәбкарынын елмсизлик олдуғуну, бүтүн нагисликләрин бурадан төрәдијини, һәтта аллаһын - "худаји-ламәканын" да гафиллијә дүшмән кәсилдијини поетик шәкилдә үмумиләшдирмишдир.

Азәрбајчанда башлајан ичтимаи-сијаси һәрәкатда јахындан иштиракы Мәһәммәд Әмин бәјин дүнјакөрүшүндә дә сүр"әтли дәјишикликләрә сәбәб олур. Белә ки, илк ше"риндә маарифчи мөвгедә дајанан, халгы дүчар олдуғу бәлалардан елмә, тәһсилә јијәләнмәклә гуртармағын мүмкүнлүјүнә инанан әдибин јарадычылығында XIX јүзиллијин классик поезијасынын өн"әнәви маарифчи мөвзусу јени әсрин доғурдуғу сијаси мөвзулара тәрк олунур. Белә ки, мүәллифин

1 Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә. Мүхәммәс, "Шәрги-Рус", 18 мај 1903, № 20.

1906-чы илдә јаздыгы "Нәвһә" ше"риндә чар Русијасынын милли әдавәт вә дүшмәнчилик сијасәти тәнгид олунур.

Јенә фитнә алыб мејдан,
Мүфтинләр сүрүр девран,
Көзәл Гафгаз олур виран
Галыр һәр кәс буна һејран.
Тәрәһһүм ејлә ја сүбһан,
Амандыр, дада јет рәбби!

Нәдир бу ган, нәдир меһнәт?!
Ки тутмуш бизләри нүкбәт,
Јапыр "шејтан" иши нүсрәт.
Кедир әлдән тамам гејрәт,
Худаја ет бизә рәһмәт!
Амандыр, дада јет рәбби![1]

Бөјүк М.Ә.Сабирин "Бејнәлмиләл" /1905/ ше"ри илә мөвзу вә идеја бахымындан сәсләшән бу әсәрдә мүәллиф әсас тәнгид һәдәфи кими сечдији чар һөкуметини "мајеји-ифсад", ган ичмәјә вәрдишкар, вәһшиликләрин, верилмиш гурбанларын баиси кими тәһмәтләндирир, һијлә гурбаны олан ики садәлөвһ халгын бири-биринин ганыны төкмәклә "шејтан"ы шад етмиш олдуглары гәнаәтинә кәләрәк фикирләрини бу шәкилдә јекунлашдырыр:

Гәдим гоншу, ики милләт,
Доланмыш меһрлә бир вәгт.
Нә үз верди ки, бу һөрмәт,
Мүбәддәл олду бәр хирәд?
Нә деврандыр бу, нә фурсәт?!
Амандыр, дада јет рәбби![2]

1 М.Ә.Рәсулзадә. Нәвһә, "Дә"вәт", 20 ијул 1906, № 14.
2 М.Ә.Рәсулзадә. Нәвһә, "Дә"вәт", 20 ијул 1906, № 14.

Мүәллифин һәмин илдә дәрч олунмуш, ермәни вә түрк халглары арасындакы әдавәтдән бәһс едән "Шејтан" ишинин нәтичәси" адлы мәгаләсиндә дә ејни нотлар публисистик шәкилдә әксини тапмышдыр.[1]

Јенә бу деврүн мәһсулу олан вә әдибин "М.Ә.Р-задә" имзасы илә дәрч етдирдији "Гара пул" рәдифли гәсидәси онун дикәр ше"рләриндән сечилир. Ше"рдә сатирик бир дилләә пулун чәмијјәтдә ојнадыгы рол, онун "гатилә чүр"әт" вермәси, "ачизи-мискин әлини тутмасы, "чүһәлаја јолдаш", "әһли-камала" дүшмән олмасы вә с. үмумиләшдирилмишдир:

Еј олан һөкмү рәван, һакимә һөрмәт, гара пул!
Вej гылан пири чаван, бикәсә иззәт, гара пул!
Сән дејилсәнми ачан чәннәти-әла гапысын?!
Сән дејилсәнми верән наридә зәһмәт, гара пул?!
Сән дејилсәнми олан бә"зинә лә"нәт сәбәби?!
Етдирән бә"зинә корунда да рәһмәт, гара пул?![2]

Мәһәммәд Әмин бәјин дикәр ше"рләриндән фәргли олараг "Гара пул" сырф сатирик үслубда јазылмышдыр. Күман ки, ше"рә садәлији, ахычылыгы вә рәванлыгы да мәһз сатира кәтирмишдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин "Мәзалијјәт ичиндә мүбһәмијјәт" /"Зүлм ичиндә анлашылмазлыг"/ ше"ри јазылыш тәрзи вә идеја-мөвзу бахымындан әввәлки ше"рләрини тәкрарламыр. Фәлсәфи руһда јазылмыш бу әсәрдә "дүнја", "варлыг", "әдаләт", "мүрүввәт" вә с. һаггында фикир јүрүдүлүр, өмрүн, јашајышын мә"насы, маһијјәти ачыгланыр:

Дүнја нәдир, еј гаре?
— Бир зүлм мүчәссәмәсидир!
Варлыг нәдир, еј фани?
— Бир дәрд ки, мүбәррәмдир?

1 Мәһәммәд Әмин. "Шејтан" ишинин нәтичәси, "Тәкамүл", 16 декабр 1906, № [illegible]
2 М.Ә.Р-задә. Гара пул, "Иршад", 16 феврал 1906, № 48.

Дијорлар ки, әдаләт вар!
Куја ки, мүрүввәт вар!
Бәс һарда бу варлыглар?
Әтраф ки, мүзлүмдүр![1]

Үмидсизлик вә бәдбин әһвали-руһиjjәнин тә"сири ашкар дујулан ше"рдә зәманәдән, јашадығы чәмиjjәтин һагсызлыгларындан шикајәт мотивләри үстүнлүк тәшкил едир. Белә ки, дүнјаны "бир зүлм мүчәссәмәси", варлығы "мүбәррәм бир дәрд", чәмиjjәти әдаләтдән, мүрүввәтдән узаг "мүзлүм" јувасы кими сәчиjjәләндирән шаир, јаланла өртүлмүш мүбһәмликләр ичәрисиндә "доғру", һәгигәт ахтарыр. Лакин о ахтардығы һәгигәтин, "доғрунун" өзүнү "мүчрүм", күнаһкар билдијиндән она тапына билмир. Чыхыш јолуну динә, илаһиjјата тапынмагда көрән шаир онун мүбһәмликләрини дә дүнјанын мүбһәмликләри илә бағлајыр.

Асар дејил јек рәнк,
Әнваи фиравандыр.
Олдур ки, улуһиjјат,
Маһиjјәти-мүбһәмдир.[2]

Јухарыда ајры-ајрылыгда тәһлил етдијимиз поетик нүмунәләрдән көрүндүјү кими илк әсәриндә /"Мүхәмәс"/ маарифчи идејалары тәблиг едән Мәһәммәд Әмин бәј чох кечмәдән ичтимаи-сијаси мөвзулара үз тутараг, бир тәрәфдән чар һөкумәтинин милли әдавәт сијасәтини писләмиш /"Нәвһә"/, гаршы тәрәфдән, чәмиjјәтин нөгсан вә ејбәчәрликләрини тәнгид атәшинә тутмушдур /"Гара пул", "Мәзалиjјәт ичиндә мүбһәмиjјәт"/, "Һәсби-һал" адлы ше"риндә исә әдиб артыг азадлыг мүбаризәсиндән башга јол көрмүр. "Фүјузат" журналында дәрч олунан бу ше"рин әввәлиндә мүәллифин белә бир гејди верилмишдир: "Шәхсимә аид бир бәдбәхтликлә гара фикирләр едиб дүшүндүкүм заман мүгләг вә гејри-мүәjјән әһвалымы тәсвир

1 Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә. Мәзалиjјәт ичиндә мүбһәмиjјәт, "Иршад", 6 декабр 1907, № 124.
2 Јенә орада

үчүн билаихтијар гәләмә алдығым шу бир нечә бәндләри дәрчи сүтуни-"Фүјузат" едәрәк бир нәв сакитләшмәк арзусундајам. Чүнки демишләр: Нәгл етдикчә, дәрд азалар".[1] Әслиндә исә мүәллифин гејд еләдији кими шәхси бәдбәхтликдән дејил, мүһитин проблемләриндән бәһс олундуғундандыр ки, ше"рдә әсрин зиддиjјәтләри јүксәк бәдии усталыгла әкс олунмушдур. Бу ше"р М.Ә.Рәсулзадәнин халгынын талејинә, милләтинин ағрыларына олан мүнасибәтини вә бу илләрин поезијасынын идеја истигамәтини ајдынлашдырмаг бахымындан да характерикдир:

Гаранлыгдыр бана дүнја,
Бүтүн дүнјаву мафиһа,
Дијорлар чүмләси куја -
Чәкил бир јана сакитләш!
Тәһәммүл, сәбр мүмкүнмү?!
Һәјата чәбр мүмкүнмү?!
Зәвала гәһр мүмкүнмү?!
Чәкил бир јана сакитләш![2]

Мүстәмләкә халгынын дәрдләринә, ағрыларына лагејд, сојугганлы һалда јахасыны бир кәнара чәкиб һәр шејә биканә һәјат сүрмәк сону билинмәјән сијаси мүбаризәләр мејданына атылмыш кәнч Мәһәммәд Әмин үчүн јад иди. Вәтәндаш шаир "...билхассә әгрәбаларынын вә јахынларынын фазла атак вә һәјәчанлы олмамасы, бир кәнара чәкиләрәк олајлары сүкунәтлә тә"гиб етмәси, тәлгин вә тәвсијәләринә синирләнәрәк јаздығы"[3] ше"рини белә бир бәндлә битирирди:

Чәкилмәм еј һәрифан бән.
Бу мејдани шүчаәтдән.

1 Мәһәммәд Әмин. Һәсби-һал, "Фүјузат", 1907, № 30.
2 Мәһәммәд Әмин. Һәсби-һал, "Фүјузат", 1907, № 30.
3 Feyzi Aküzüm. M.Emin Resulzadeye göre çeşitli cepheleriyle Azerbaycan İstiklal mücadelesi, Ankara, 1977, s.4

Бүтүн дүнја бана деркән -
Чәкил бир јана сакитләш![1]

Гејд етмәк лазымдыр ки, ше"рин чапы заманы сон бәндин шаһ мисрасы олан "Чәкилмәм еј һәрифан бән" сәһвән "Чәкилдим еј һәрифан бән" шәклиндә кетмиш, бу да әсәрин мә"насыны бүсбүтүн тәһриф етмишдир. Бу јанлышлыгдан чидди сарсынты кечирән мүәллиф "Фүјузат" редаксијасына мүрачиәт етмиш вә редаксија нөвбәти нөмрәдә дүзәлиш вермишдир.[2] Тәәссүф ки, "Фүјузат"ын бу сәһви профессор Ш.Һүсејновун нәшр етдирдији М.Ә.Рәсулзадә "Әсәрләри"нин I чилдиндә тәкрар олунмушдур.[3]

"Һәсби-һал" тәкчә бәдии сигләтинә, дәјәринә көрә дејил, М.Ә.Рәсулзадәнин һәјат девизини әкс етдирдији үчүн даһа чох мараг доғурмагдадыр. Ше"рин сонралар Түркијәдә тәкрар дәрч олунмасы мәһз бунунла баглыдыр.[4]

Гаранлыгдан, зүлмәтдән хилас олмағын јолуну азадлыг уғрунда мүбаризәдә көрән М.Ә.Рәсулзадәнин һәмин ил "Фүјузат"ын сәһифәләриндә дәрч етдирдији "Тәсәввүрати-әһраранә" ше"ри дә бир нөв "Һәсби-һал"ын давамы кими диггәти чәлб едир:

Көрүнчә ихтилафы бән чаһанда,
Һәгигәт јох тәсави бу заманда,
Бүтүн әрбаби зүлмү кәһкәшанда,
Фәгири даима ичзү фәғанда
Олуб алудеји вәһми тәфәккүр,
Бу јолда еләрәм бир чох тәсәввүр.[5]

Ше"рдә азадлыг идејасыны тәблиг едән мүәллифин әсәрә сечдији ад - "тәсәввүрати-әһраранә" дә азадлыг тәсәввүрләри мә"насыны билдирир. Ше"рин:

1 Мәһәммәд Әмин. Һәсби-һал. "Фүјузат", 1907, № 30.
2 "Фүјузат"24 октјабр 1907, № 31
3 Бах. Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә. Әсәрләри, I чилд. Бакы, Азәрнәшр, 1992, сәһ 149.
4 **"Azerbaycan", 1953, sayı 10.**
5 Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә. Тәсәввүрати-әһраранә, "Фүјузат", 1907, № 32

Көрәк инсан ола азади-мүтләг,
Бу инсандан алынмаз һәгги-бәрһәгг

Јахуд:

Бүтүн дүнја буна олсун мүвәффәг -
кими мисралары шаирин азадлыг идејасыны мүстәгим шәкилдә ифадә етдијини көстәрмәкдәдир. Һәм дә диггәтәлајигдир ки, шаирин дүшүнчәсиндә азадлыг јалныз өз халгынын дејил, бүтүн дүнјанын, бәшәријјәтин тимсалында дәрк олунур.

Сијасәтчә нә рүтбә олсаг азад,
Тамамилә олунмаз рәфи-әфсад.
Чәмаәт малы олса әрзи абад,
Олур мәс"ул о анда чүмлә аһад.
Кедәр ол дәмдә дүнјадан тәәввүр,
Шу бәнди динлә гаре, ет тәзәввүр![1]

"Һәсби-һал" вә "Тәсәввүрати-әһраранә" ше"рләриндә халгы мүбаризәјә, азадлыг уғрунда дөјүшләрә сәсләјән М.Ә.Рәсулзадә, еіни заманда, мүтилијә, мәзлумлуға гаршы кәскин е"тиразыны билдирир, М.Ә.Сабирин бу мөвзулу ше"рләринин руһуна ујғун әсәрләр јарадырды. Лакин М.Ә.Сабирдән фәргли олараг онун гәләми сәрт сатирик үслуба јад иди, фикирләрини бирбаша, мүстәгим, чидди шәкилдә ифадә етмәјә даһа чох үстүнлүк верирди. Әдибин 1908-чи илдә "Иршад" гәзетиндә чап олунмуш үч бәнддән ибарәт "Саилләрә" ше"ри бу бахымдан диггәти чәлб едир:

Бу һал нәдир, нәдир бу шивән?!
Әфлакә учалмыш аһу налән.
Бәсдир бу фәған, бул бир арам,
Динлә бу һәгигәти, ол еімән.
Һејһат!.. Инанма, кәс үмидин,
Чүн сәбринә һәдд јох вәһидин![2]

1 Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә. Тәсәввүрати-әһраранә. "Фүјузат", 1907, № 32
2 М.Ә.Рәсулзадә. Саилләрә, "Иршад". 19 феврал 1908, № 21.

Шаирин фикринчә, мәзлумлуг етмәклә, аһу-фәған гопармагла, ағлајыб сызламагла дүнјада һеч нејә наил олмаг мүмкүн дејилдир. Инсан өз һаггыны јалныз вә јалныз мүбаризәләрдә газана биләр.

Буна көрә дә "Һәсби-һал" вә "Тәсәввүрати-әһраранә"дә олдугу кими, "Саилләрә" ше"ринин сонунда да шаир гәһрәманыны ајага галхмага, мәзлумлугдан әл чәкиб мүбаризәјә гошулмага, мүтилијә дүшмән олмага сәсләјир:

Дүнјаја кириб дә гәһрәман ол!
Өзүн тәләф ет дә пәһләван ол!
Сә"ј ет дә, чалыш да, олма мөһтач!
Саиллијә сән әдувви-чан ол!
Билмәррә инанма, кәс үмидин,
Чүн сәбринә һәдд јох вәһидин![1]

М.Ә.Рәсулзадәнин "Иршад" гәзетиндә чап олунмуш "Һүррийјәт" ше"ри дә онун поетик јарадычылыгынын идеја . јөнүмүнүн ачыгланмасында хүсуси әһәмијјәт дашыјыр.

Мүһачирәтдә јашадыгы илләрдә ара-сыра ше"р јарадычылыгына мүрачиәт едән М.Ә.Рәсулзадә јери кәлдикчә бә"зи әсәрләрини нәшр етдирмишдир. Бунларын ичәрисиндә "Исмајыл Гаспринскијә", "Низами", "Мајыс дујғулары" вә б. гејд етмәк олар.

Еј улу түрк! Сән Крымын
ганларыјла јоғрулмуш,
Вәһшиләрә әсир олмуш,
залим тахтлар гурулмуш.
Шәрәфләри унудулмуш бир торпагы үстүндә...
Онун сәни ган ағладан
гара бәхти өнүндә
Фәлакәтли милләтинә:
"Ојан."-дејә һајгырдын.[2]

---

[1] М.Ә.Рәсулзадә. Саилләрә. "Иршад", 19 феврал 1908, № 21.

[2] M.E.Resulzade. İsmail Gasprinskiye, "Türk yurdu", 27 teşrini-sani (kasım) 1330/1911

Бир парчасыны нүмунә кими вердијимиз "Исмајыл Гаспринскијә" ше"риндә мүәллиф бу бөјүк шәхсијјәтин түрк дүнјасынын јол көстәрәни олдугуну, онун ачдыгы ризләрлә артыг кәнч нәслин јүрүмәјә башладыгыны поетик бир дилдә әкс етдирмишдир.

Нисбәтән сонракы илләрин әдәби мәһсулу олан "Мајыс дујғулары" ше"ри исә бир гәдәр фәргли сәпкидә, мүәллифин поетик јарадычылыгына хас олмајан тамам өзкә бир әһвали-руһијјәдә гәләмә алынмышдыр.

Илк чагындајды көзәл мөвсимин,
Гышдан чыхылмышды, баһар кәлмишди.
Ијирми сәккизиндә иди мајысын,
Азәрбајчан истиглалә ермишди.

Деркән гопду бир гасырга гузејдән,
Баһарымыз һејһат дөндү гыш олду.
Азәрбајчан Московларын әлиндә
Әсарәтин зәһрини дадмыш олду.

Азәриләр сарсылды бу зәрбәдән,
Истилаја гаршы үсјанлар олду.
Истиглалы бир кәрә дадмыш милләт,
"Һүррийјәт" фикринә чандан вурулду.[1]

Мин бир әзабла газанылмыш истиглалын халгын дүшмәнләри тәрәфиндән ајаглар алтына атылмасы, "әсарәт зәһри"нин јенидән милләтә дадыздырылмасы Мәһәммәд Әмин бәји нараһат вә мә"јус етсә дә, о, үмидини үзмүр, кәләчәјә инам вә ишыг долу нәзәрләрлә бахыр:

Тарихин јенә көзәл бир чагында,
Гаранлыг гыш кечиб баһар кәләчәк.
Һәр һанкы бир јылын ајдын күнүндә,

---

[1] M.E.Resulzade. Mayıs duyğuları, "Azerbaycan", mart, 1955

Азәрбајҹан истиглалә ерәчәк.

Ше"р бу никбин нидаларла битир. Гејд олунмалыдыр ки, беле үмид вә инам нотлары М.Ә.Рәсулзадәнин бәдии јарадычылығына хас олан бир кејфијјәтдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин "Азәрбајҹан шаири Низами" монографијасына "мәнзум бир хүласә" ады илә дахил етдији "Низами" поетик нүмунәси дә онун ше"р јарадычылығынын өјрәнилмәси бахымындан диггәтәлајигдир. Мүәллифин классик әдәби тәчрүбәдә сых-сых тәсадүф олунан бу формаја мүрачиәти елми арашдырмасыны популјарлашдырмаг мәгсәдиндән дејил, бәлкә фикир вә мүлаһизәләрини үмумиләшдирмәк, хүласә етмәк нијјәтиндән доғмушдур. Бу мә"нада елми ахтарышларын поетик јекуну кими дүшүнүлмүш әсәр әслиндә поема жанрынын тәләбләринә чаваб верир. Јүз сәксән ики мисралыг бу әдәби парчада шаир Низами дүнјасынын бөјүклүјүнү, онун јарадычылығынын башлыча проблемләрини вә тәмајүлләрини, милли мәнсубијјәтини әкс етдирмәјә чалышмыш вә фикирләрини бу шәкилдә јекунлашдырмышдыр:

Фарсчылығы јох онун,
Түрклүјә чох бағлыдыр.
Гафгаз дејә зәвг алыр,
Русдан чаны дағлыдыр.
Көзәл гадын типләри,
Ја түрк, ја гафгазлыдыр.
Шүбһәси јохдур ки, о,
Бир азәрбајҹанлыдыр.[1]

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, дөври мәтбуатда М.Ә.Рәсулзадәнин ше"рләри үзә чыхарыларкән сәһвләрә вә јанлышлыглара јол верилир. Тәкчә бир факты хатырлатмаг олар ки, "Азәрбајҹан" гәзети тәнгидчи Алхан Мәммәдовун тәгдиматында "Истиглал" гәзетинин 7 ијун 1919-чу илдә дәрч етдији түрк шаири Мәһмәд

1 M.E.Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s.298

Емин Јурдагулун "Ја гази ол, ја шәһид!" ше"рини М.Ә.Рәсулзадә имзасыјла чап етмиш[1] вә бу кобуд сәһв дикәр мәтбуат сәһифәләринә дә јол тапмышдыр.

Бундан әлавә, әдибин ше"рләри әски әлифбадан јени әлифбаја транслитерасија едиләркән кобуд сәһв вә тәһрифләрә јол верилдији дә гејд олунмалыдыр. Елми сәриштә вә проффессионаллыг тәләб едән бу иш чох заман елә нашы вә дилетантчасына көрүлмүшдүр ки, ше"рләрин орижиналдакы мә"на вә маһијјәти нәинки тәһриф олунмуш, һәтта бүсбүтүн итмишдир. Нәтиҹәдә шаирин дәрин сосиал мәзмун дашыјан мисралары гуру, рабитәсиз сөз јығынына чеврилмишдир. Бу тәһрифләр өзүнү Н.Јагублунун "Мәммәд Әмин Рәсулзадә" китабына дахил етдији ше"р нүмунәләриндә вә һәтта М.Ә.Рәсулзадәнин әсәрләринин I чилдиндә верилмиш поетик парчаларда өзүнү көстәрмәкдәдир.

б/ ДРАМАТУРКИЈАСЫ. Јухарыда гејд етдијимиз кими, бәдии јарадычылығы ичтимаи-сијаси фәалијјәтинин ајрылмаз тәркиб һиссәси һесаб едән М.Ә.Рәсулзадә гәләмини драматуркија саһәсиндә дә сынамышдыр. Һәләлик бизә әдибин ики пјесинин мәвчудлуғу мә"лумдур/"Гаранлыгда ишыглар" вә "Накәһан бәла"/ . М.Ә.Рәсулзадә ирсинин тәдгигатчыларындан олан профессор Шамил Гурбанов онун "Ачы бир һәјат" адлы пјесинин дә олдуғуну иддиа едир.[2] Әслиндә исә М.Ә.Рәсулзадә бу адда пјес јазмамышдыр. Дүздүр, 1912-чи илдә Бакыда ајрыча китабча шәклиндә чап олунмуш "Ачы бир һәјат" әсәри вардыр, лакин бу повест жанрында гәләмә алынмышдыр вә М.Ә.Рәсулзадә гәләминә мәхсус дејилдир.

Мәһәммәд Әмин бөјин әдәби мүһитин марағына сәбәб олмуш "Гаранлыгда ишыглар" пјеси 1908-чи илин декабр ајынын 5-дә "Ничат" маариф чәмијјәти тәрәфиндән Бакыда тамашаја гојулмушдур. Һүсејн Әрәблински, Һүсејнгулу Сарабски вә башга исте"дадлы актјорларын тамашада әсас ролларда иштиракы бир даһа тәсдиг едир ки, "Гаранлыгда ишыглар" дөврүн әдәби мүһити үчүн тәсадүфи бир әсәр олмамышдыр. Лакин тәәссүфләр олсун ки, бу әсәр һәләлик әлдә едилмәмишдир. Пјес һаггында мәтбуатда чап олунан јазыларын үмуми сенсасија руһу да әсәрин сәвијјәси һаггында аз шеј демир.

1 "Азәрбајҹан" гәзети, 4 јанвар 1992
2 Шамил Гурбанов. Мүбаризә јолларында. "Әдәбијјат гәзети", 21 [illegible] 1993

Әлбәтдә, "Гаранлыгда ишыглар" пјесинин мәтни әлимиздә олмадығы үчүн әсәри кениш шәкилдә тәһлил етмәк, онун идеја-мәзмуну, бәдии-естетик сәвијјәсини үзә чыхармаг имкан харичиндәдир. Лакин әсәрин тамашасы илә бағлы јазан ресензија мүәллифләри гыса, епизодик шәкилдә олса да мәзмуна тохундугларындан бу јазылардан чыхыш едәрәк пјесин идеја вә проблематикасы, үмуми руһу, әсас сурәтләри вә с. һаггында аз-чох тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүндүр. Һәмин јазылардан анлашылыр ки, азадлыг вә һүрријјәт ешги илә алովланан Гәһрәман адлы кәнч бир тәләбә тәһсилини јарымчыг гојараг вәтәнинә, халгынын ичәрисинә гајыдыр ки, ону дүшдүјү бу чәһаләт кирдабындан гуртарсын. Гәһрәман өз идејаларыны һәјата кечирмәк үчүн өзү дүшүнчәли бир нечә кәнчи дә әтрафына јығыр. Лакин валидејнләри онун бу арзусуна биканәлик көстәрирләр. Онларын јеканә истәји өвладларыны евләндирмәкдән ибарәтдир. Севмәдији бир гызла гаранлыг бир көләчәјә апаран бу издивачдан әсас мәгсәд исә Гәһрәманы һәр нә васитә илә олурса-олсун сијаси мүбаризә мејданындан узаглашдырмагдыр. Лакин бөјүк идеалларла јашајан Гәһрәман валидејнләринин бу истәјинә е"тираз етдији үчүн ону евдән говурлар. Садиг олдуғу идеалларындан дөнмәјән Гәһрәман кизли фәалијјәтә башлајыр. Чох кечмир ки, һәлә мүбаризә мејданында бәркимәмиш јолдашларындан бири пула сусајараг онлары сатыр. Гәһрәманы јолдашлары илә бирликдә тутурлар.

Һәбсханада давам едән драматик һадисәләрин сонракы кедиши көркинлији илә сечилир. Бурада бир гочу илә таныш олан Гәһрәман ондан һәбс олунмағынын сәбәбини хәбәр алдыгда синәсинә дөјәрәк адам өлдүрдүјүнү билдирир. Адам өлдүрмәјијлә фәхр едән бу адамын дүшүнчәси, тәфәккүр тәрзи Гәһрәманы сарсыдыр. О, гочуја тутдуғу ишин вәһшилик олдуғуну, ган төкмәјин, адам өлдүрмәјин инсанлыгла бир араја сығмадығыны узун-узады баша салыр. Гәһрәманын сөзләриндән дахили тәбәддүлат вә пешманлыг һисси кечирән гочуда мүәјән дәјишиклик әмәлә кәлир. О, пешиман-пешиман: "Бу хараба галмыш Бакыда адам өлдүрмәкдән башга ајры бир сәнәт вармы?" - дејир.

Һадисәләрин сонракы кедиши Гәһрәманын јухусу илә мүшајиәт олунур. О јухуда көрүр ки, зүлм вә истибдад мүчәссәмәси олан Иблис ону боғуб өлдүрмәк истәјир. Лакин елә бу анда кәјдән хәнчәр енир вә Гәһрәман дәрһал һәмин хәнчәрлә Иблиси мәһв едир. Бу епизодун ардынча гаранлыгда ишыглар пејда олур вә Мәләк сәмадан азадлыг вә һүрријјәт хәбәри илә Гәһрәманы мүждәләјир.

Гәһрәман јухунун көркинлијиндән ојаныр вә көрдүкләрини јуху кими дејил, онлары көзләјәчәк реал һәгигәт кими јолдашларына данышыр. Чох кечмир ки, чар Русијасы 17 октјабр манифестини е"лан едир вә издиһам һәбсханалара долушуб севинч ичәрисиндә онлары азад едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, "Гаранлыгда ишыглар" пјесиндә сосиал-демократизм идејалары өн плана чәкилмишдир. Әслиндә бу идеја бүтөвлүкдә пјесин руһуна һопдурулмушдур. М.Ә.Рәсулзадәнин сијаси дүнјакөрүшүнүн формалашмасыны, тәкамүл јолуну изләмәк мә"насында публисистик әсәрләриндән даһа чох мә"лумат верән бу әсәр онун сосиал-демократизм идејаларына ашиналығынын тәсадүфи сәчијјә дашымадығыны көстәрир. Профессор Шамил Гурбановун јаздығы кими, "...Мәһәммәд Әмин фәалијјәтинин илк дөврүндә сосиал-демократларла јахын олуб социализм идејасынын тә"сири алтында иди. Онун кизли имзаларындан бири дә "Сосиалист" олмушдур. Онлар чәмијјәти ингилаб јолу илә дәјишдирмәк, јениләшдирмәк истәјирдиләр ки, бу да заманын тәләбиндән доғурду. Мәһәммәд Әминдә мүсават фикри формалашана вә ејни адлы партијаны јарадана гәдәр бу өгидә күчлү иди. Онун драм әсәрләри дә әсасән бу идејанын тә"сири алтында јазылмышдыр".[1]

"Гаранлыгда ишыглар" пјесинин тамашасы кениш халг күтләләри тәрәфиндән диггәт вә марагла гаршыланмыш вә онун һаггында дөври мәтбуатда мүхтәлиф сәпкили јазылар дәрч олунмушдур. Пјесин идеја-мәзмуну, проблематикасы, драматуржи өзүнәмәхсуслуғу да мәһз әсәр һаггында јазылан һәмин ресензијалардан өјрәнилмәкдәдир.

Милләтин формалашмасына, онун азадлыг, һүрријјәт угрунда мүбаризә савашына атылмасына мане олан керилик, чәһаләт, ган әдавәти, гочубазлыг вә с. кими мәнфи кејфијјәтләр әввәлләр олдуғу кими, XX јүзиллијин әввәлләриндә милли әдәбијјатымызын, о чүмләдән драматуркијанын мүрачиәт етдији әсас мөвзулардан бири иди. Нәчәф бәј Вәзировун "Мүсибәти-Фәхрәддин", Нәриман Нәримановун "Наданлыг" пјесләриндә классик шәкилдә гојулмуш бу проблем әсрин әввәлләриндә дә јазычыларымызы дүшүндүрән әсас мәсәләләрдән бири кими галмагдајды. Бу мә"нада Мәһәммәд Әмин бәјин "Гаранлыгда ишыглар" пјеси һәмин әсәрләрин мөвзуча давамы кими дә диггәти чәлб етмәкдәдир. Лакин фәрг бурасындадыр ки

1 Шамил Гурбанов. Мүбаризә јолларында. "Әдәбијјат гәзети", 27 март 199[illegible]

"Гаранлыгда ишыглар"да М.Ә.Рәсулзадәнин ирәли сүрдүјү проблем конкрет шәкилдә гојулмушдур . Бу да шүбһәсиз ки, онун бәдии јарадычылыга идејалы мүнасибәти, она сијаси фәалијјәтинин тәркиб һиссәси кими бахмасы илә баглыдыр.

Пјесин тамашасындан сонра "Иттифаг" гәзетиндә дәрһал ресензија чап олунмушдур.[1] "Театрчы" имзасыјла дәрч олунмуш ресензијада бир тәрәфдән әсәрин мүәллифи, о бири тәрәфдән дә ролларь ифа едән Сарабски, Әрәблински, Шәрифов кими танынмыш актјорлар тәнгид едилмишдир. Бу тәнгид исә һәр шејдән әввәл онунла баглыјды ки, ресензија мүәллифи пјесин идејасыны, ана хәттини дејил, онун заһири, формал хүсусијјәтләрини әсас көтүрүр, она бу бахымдан гијмәт вермәјә чалышырды. Ресензијада тәнгид үчүн көтирилән дәлилләр бу фикри бир даһа сүбут едир.

Ресензија мүәллифини һәтта әсәрин мөвзусу да тә"мин етмир вә о, мүәллифи мөвзу сечиминдә дә күнаһландырыр: "Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә әлбәттә фачиәнәвис дејил, фачиәнәвис олсајды, гетијјән көтирдији үмдә вә мүһүм бир мәсәләни, бир тәригә барәсиндә олан тә"лимат вә нәзәријјатыны кәнарда гојуб һәрдән бир Бакыја мәхсус вә мәишәти-үмумијјәдә бир о гәдәр бөјүк әһәмијјәтә лајиг олмајан Бакы гочубазлыгынын тәсвиратыны өз фачиәсинә гатмазды".[2]

Бүтүн бу мәсәләләрә јанашы, пјесдә Гәһрәманла Мүртәзенин диалогу заманы сәһнә архасындан ешидилән атәш сәсләри дә ресензија мүәллифи тәрәфиндән јерсиз, артыг һесаб едилир, тәнгид олунурду.

"Гаранлыгда ишыглар" пјесиндә фанатизмә, сахта, јаланчы динчилијә е"тираз, исламын маһијјәтини дәрк етмә, Гуранын дилимизә чеврилмәси вә с. кими олдугча әһәмијјәтли мәсәләләрә дә тохунулмушдур. Лакин һәмин дөвр үчүн чох актуал сәсләнән бу мәсәләјә дә ресензија мүәллифи ирад тутмагдан чәкинмәмишдир. О, М.Ә.Рәсулзадә дә дахил олмагла үмумән чаван мүәллифләрә исламла баглы мәсәләләрин сәһнәјә чыхарылмасына еһтијатла, чәкинкәнликлә јанашмагы мәсләһәт көрүр. Мүәллиф өзүнүн догру һесаб етдији бу фикрини әсасландырмаг үчүн јазырды: "Әввәла, бу

1 "Иттифаг" гәзети. 7 декабр 1908.
2 Јенә орада.

нөв чәкинмәк инди Авропа фачиәнәвисләри тәрәфиндән дә әксәрән гәбул олунуб. Санијән чамаатымыз асанлыгла һәлә о мәгама кәлмәјиб ки, ишарә вә кинајәни, тәсдиг вә тәкзиби асанлыгла баша дүшсүн."[1]

"Театрчы"нын пјесин әсас символларындан олан Шејтан вә Мәләјә мүнасибәти дә онун гејри-професионаллыгындан хәбәр верир. Белә ки, тәнгидчи бу типли символларын бизим мүһитимиз үчүн јад, јабанчы олдугу гәнаәтинә кәлир вә өз гәнаәтләрини онунла әсасландырыр ки, куја әсәрдә "нә шејтан мүсәлман шејтаныдыр, нә дә мәләк мүсәлман мәләји".

Мәгаләдә пјесин садаладыгымыз мәнфи чәһәтләри илә јанашы, онун мүсбәт кејфијјәтләри һаггында да данышылмыш вә мүәллиф өз фикирләрини бу шәкилдә јекунлашдырмышдыр: "Рәсулзадә фачиәнәвис дејилсә дә, көзәл шәкилләри, гәшәнк сөзләри, мә"налы һәрәкәтләри бир јерә чәм етмәклә "Гаранлыгда ишыглар"а чалиби-нәзәр едиб саир фачиәнәвис адлананларымыздан артыг устаданә вә маһиранә бир тәрздә фачиәсини ахыра јетириб."[2]

Тәнгидчинин тамашанын ифачыларына мүнасибәти дә марагдыдыр. Онун фикринчә, актјорлардан Сарабски, Рәчәбов, Һачински, Кәнкәрлински, Әлвәнди, Тагыјев, Казымов вә Михајлова ханым өз ролларыны усталыгла ифа едә билмишләр. Мүәллиф Сарабски вә Шәрифову милли хүсусијјәтләри әкс етдирмәдијинә, Мурадову исә руһән комик рола јарашмадыгына көрә тәнгид едирди.

Ресензијада әсәрин маһијјәти, идејасы дејил, заһири деталлары диггәт мәркәзиндә сахланылдыгындан мүәллиф сөзсүз ки, әсәрин гајәсини лазыми сәвијјәдә ача билмәмишдир. Вә сөзсүз ки, әсәрә белә јанашма онун мүәллифини разы салмамыш вә М.Ә.Рәсулзадә һәмин мәгаләнин чапындан ики күн сонра чаваб мәктубу илә мәтбуатда чыхыш етмәји вачиб билмишдир.[3]

Јазынын е"тираз руһу, мүәллифин јазылакы ајры-ајры дәлилләрә чавабы вә ән нәһајәтдә она "Рәфи-шејтанәт" сәрләвһәсинин сечилмәси көстәрир ки, М.Ә.Рәсулзадә ресензија мүәллифинин шәхсијјәтинә јахындан бәләд олмушдур. О, тәнгидчинин көтирдији

1 "Иттифаг" гәзети. 7 декабр 1908.
2 "Иттифаг" гәзети. 7 декабр 1908.
3 М.Ә.Рәсулзадә. Рәфи-шејтанәт, "Тәрәгги", 9 декабр 1908.

бүтүн дәлилләри ағыл вә мәнтиглә рәдд етмиш, онун гәрәзчи мәвгејини үзә чыхармыш вә "бу тәнгиддә мүфәттиндән башга бир шеј көрмәдијини" әсасландырмышдыр.[1]

М.Ә.Рәсулзадә пјесин "куја Гәһрәманын башына кәлән сәркүзәшт мүәллифин өзүнүн, ја она јахын олан бир адамын, ја бир нечә әшхасын сәркүзәштидир" шәклиндә изаһ олунмасына да е"тиразыны билдирмишдир.

"Гаранлыгда ишыглар" пјеси һаггында јазылмыш икинчи мәгалә "Тәрәгги" гәзетиндә "Битәрәф" имзасыјла чап олунмушдур.[2] Илк мәгаләјә нисбәтән елми сәвијјәси вә сәриштәлилији илә сечилән бу јазыда әсәрин јенилији, новаторлугу, профессионаллыгы вә с. јүксәк гијмәтләндирилир, дилинин исә бә"зи нөгсанлардан хали олмадыгы гејд олунурду. Актјорларын ифасыны да бәјәнән тәнгидчи јазырды: "Рәсулзадә чәнабларынын бу әсәри бизим бүтүн мөвчуд драм әсәрләри арасында мүстәсна бир мөвге ишгал едијор."[3]

Һәр ики ресензијанын јаратмыш олдугу тәәссүрат бундан ибарәтдир ки, "Гаранлыгда ишыглар" пјеси әдәби мүһитдә мүәјјән әкс-сәда догурмуш, кениш тамашачы аудиторијасынын диггәтини чәлб етмишдир. Лакин тәәссүфләр олсун ки, театр вә драматуркија һаггында јазылан тәдгигатларын һеч бириндә бу әсәрин ады белә чәкилмәмишдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин драматуржи јарадычылыгы һаггында сөз демәк, фикир јүрүтмәк үчүн әлдә олан јеканә әсәр "Һакәһан бәла" пјесидир. Бир пәрдәдән ибарәт олан бу пјес 1907-чи илдә "Тәкамүл" гәзетиндә дәрч едилмишдир.

Һәчмчә јыгчам олан пјесдә үч образ иштирак едир: кәсб-шөһрәт вә нам етмиш Гурбанәли аға, факүлтә гуртарыб имтијазнамә алмыш бир абразованны мүсәлман/дипломат/ вә Гурбанәли аганын конторшики.

Пјесин әсас мөвзусу синфи мүбаризә деталлары үзәриндә гурулмушдур. Һадисәләр Бакы милјончусу, саһибкар Гурбанәли аганын идарәсиндә чәрәјан едир. Артыг халг ојанмыш, һаггыны тәләб етмәјә башламышдыр. Варлы вә јохсул, һаггла наһагг, һакимлә мәһкум арасында зиддијјәтләр күнү-күндән кәскинләшмәкдәдир.

1 М.Ә.Рәсулзадә. Рәфи-шејтанәт, "Тәрәгги", 9 декабр 1908.
2 "Тәрәгги" гәзети, 10 декабр 1908
3 Јенә орада

Пјесдә диалог әсасән савадсыз капиталист Гурбанәли аға илә тәһсил көрмүш Дипломат арасында кедир. Сөһбәтин мөвзусу елм, тәһсил далынча кедәнләрин гајыдыб сосиалист, ингилабчы олмалары вә фәһләләр арасында тәблигат апармаларыдыр. Милјонлара малик олан Гурбанәли аға халгын, хүсусән онун өз пулу илә тәһсил алыб вәтәнә гајыдан зијалыларын фәалијјәтиндән наразыдыр. Гурбанәли ағаја мәзлум тәбәгәнин азад олмаг истәјини, чәмијјәтин јенидән гурулмаг тәләбини, фәһлә синфинин һекемонлуга чан атдыгыны изаһ едирләр. Дипломат өзләрини сосиалист адландыран бу адамларын фәһләләрин фираванлыгы угрунда мүбаризә апардыгыны, истисмара сон гојмаг истәдикләрини, бир сөзлә чәмијјәтдә мөвчуд олан синфи бәрабәрсизлијин арадан галдырылмасы угрунда мүбаризә мејданына атылдыгларыны билдирир. Лакин Гурбанәли аға бу тәбии-тарихи просеси дәрк едә билмир. Һеч чүр аглына јерләшдирә билмир ки, онун јардымы илә охујуб вәтәнә гајытмыш зијалылар ишләмәк, она көмәк етмәк, халга "дајаг олмаг" әвәзинә, фәһләләри ајага галдырырлар. "Әши тәәччүбдүр бизим мүсәлманын иши. Көрүрсән кәлир, көјнүјүр ки, ачам, фәгирәм, охумаг истәјирәм, тәваным јохдур... Көмәк едирсән, әлиндән тутурсан, хәрчини чәкирсән ки, кедиб охусун, адам олсун. Лакин көр ахыры нә олур - сосиалист!"[1]

Пјесдә Гурбанәли аға дүнјаны бүрүјән ојанма просесинин мүсәлман аләминә кеч-тез јол тапачагыны дәрк едә билмәјән дәрәчәдә савадсыз, садәләвһ милли буржуазија типи кими верилмишдир. Ајры-ајры өлкәләрдә фәһләләрин сијаси һәрәката гошулмалары илә баглы гулағына чатан хәбәрләр ону сәксәндирсә дә, Гурбанәли аға бир шејдән гәти архајындыр: күлли-аләм тә"тил, забастовка еләсә дә, мүсәлман фәһләләри белә ишлә мәшгул олмазлар. "Әши, мүсәлман чаваны бир дәстә олмасын ки, он дәстә олсун, кенә дә мүсәлман фә"ләси забастовка еләмәз. Әкәр пир мәнимдир, кәрамәтин билирәм /дөшүнә дөјүр/. Башына гапаз вурурлар динмәјир, дуруб инди мәвачиб үстә забастовка едиб һагг истәјәчәк? Валлаһи, бәј хошбәхт јаранмышыг: нә забастовка көрүрүк, нә башымыз ағрыјыр. Өзкәләр көрүрсән, биздән артыг мәвачиб вериб, фә"лә илә јахшы јола кедә-кедә јенә әмәләләри забастовка едирләр, амма бизим фә"ләләр ишләјиб, ишләјиб ај башында нағ

1 М.Ә Рәсулзадә. Һакәһан бәла, "Тәкамүл", 3 феврал 1907, № 7

получка үч шаһы, ики аббасы, чох оланда бир манат олур. Онунла белә көмали-сидг илә хидмәт едир, забастовка-мабастовка зад билмәз, башыны ашағы салыб, адам кими ишләр, һәр нә десән, баш үстә, аға, дејиб әмәл дә едәр."[1]

Мүәллиф Гурбанәли ағаны динамик инкишафда вермишдир. Әввәлчә Дипломатын данышыгларына бир елә әһәмијјәт вермәјән вә үмумән мүсәлман аләминдә чидди сијаси тәһлүкә олдуғуну аглына белә кәтирмәјән Гурбанәли аға сөһбәт етдикчә тәшвиш вә һәјачан кечирмәјә башлајыр. Капиталист Гурбанәли ағаны һирсләндирән адыны сосиалист гојмуш бу зијалыларын "һүрријјәт, мүсават, гардашлыг" угрунда мүбаризә апармаларыдыр. О һеч чүр өзүнүн вар-дөвләтини бу идеал хатиринә бөлүшмәк истәмир. Буна көрә дә ону көзләјән һәр чүр тәһлүкәләрә гаршы еһтијаты әлдән бурахмыр. О фәһлә синфинин ингилаби руһуну боғмаг, тә"тил һәрәкатынын гаршысыны алмаг үчүн рус казакларыны көмәјә чағырмаға, сосиалистләри Бакыдан көчүртдүрмәјә белә һазырдыр.

Һадисәләрин сонракы драматик инкишафы "накәһан бәла" илә тамамланыр: фәһләләрин тә"тили барәдә хәбәр алан Гурбанәли аға чаш-баш галыб нә едәчәјини билмир:

"Гурбанәли аға—Бај!.. Нә дедин?. Забастока!.. Нә, нә?! Мүсәлман фә"ләси дә!.. бәјлә иш олармы?! Ej худа, нә күнләрә галдыг! Чәнаб бәј! Сиз доғруча еһтијат едирмишсиниз, јериндә имиш!. /Үзүн гапыја тутуб гышгырыр/ Нәсрулла, Нәсрулла! Телефону кенерал-губернаторун евилә бирләшдир: Бу саат аға, дејәсән кәлир... /Дипломата хитабән/ Бу, биз мүсәлман саһибкарлары үчүн накәһан бәладыр, накәһан бәла! Мән мә"лунам әкәр бир дә бир ушаг охутдурам!/Дејиб гапыја сары кедир/."[2]

Пјесдәки Дипломат образы әгидә бахымындан Гурбанәли аға илә ејни мүһитин сакини кими чыхыш едир. О, фәһлә һәрәкатына мүсбәт мүнасибәт бәсләмир, әксинә она истеһза илә јанашыр. Онун Гурбанәли ағаны дујуг салмасы да һәр һансы васитә илә бу һәрәкатын гаршысыны алмаг мәгсәдиндән ирәли кәлир.

Мүәллиф әсәрин баш гәһрәманы кими тәгдим етдији Гурбанәли ағаны исә һәртәрәфли тәсвир етмәјә наил олмушдур. Белә ки,

1 М.Ә.Рәсулзадә.Накәһан бәла, "Тәкамүл", 3 феврал 1907.№7

2 Јенә орада.

Гурбанәли аға милли буржуазијанын ән мүһүм хүсусијјәтләрини өзүндә чәмләшдирән бир тип кими тәсвир олунмушдур.

Пјесдә Гурбанәли аға образы илә бағлы бир детал үзәриндә дајанмаға да еһтијач вардыр. Белә ки, әсәрин әввәлиндә Гурбанәли аға елмсизликдән шикајәт едир: "Аһ, фәләк, дүнјада елмсизликдән бөјүк бир дәрд, јохдур. Каш ки, мәним бу дәвләтим ки, башымдан ашыр олмајајды, анчаг елм олајды ки, һәр бир шеји өзкәдән хәбәр алмајајдым."[1]

"Накәһан бәла"да Гурбанәли ағанын елмсизликдән шикајәти илә "Наданлыг"да/Н.Нәриманов/ Мәһәммәд ағанын сөзләри арасында јахынлыг вардыр. Фәрг бурасындадыр ки, Н.Нәримановун гәһрәманы наданлығын милләти учурума апаран бир фәлакәт олдуғуну дәрк едир вә онун арадан галдырылмасыны арзулајыр. М.Ә.Рәсулзадәнин гәһрәманы исә елмсизликлә идарәчилијин мүмкүн олмадығыны анлајыр, ојанмыш фәһлә синфини боғмаг үчүн елмин, савадын вачиблијини баша дүшүр.

Әсәрдә һадисәләрин кедиши, образларын дүшүнчә тәрзи, драматуржи конфликт М.Ә.Рәсулзадәнин дүнјакөрүнүшүнү мүәјјәнләшдирмәк бахымындан әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, "Гаранлыгда ишыглар"да олдуғу кими "Накәһан бәла"да мүәллиф даһа чох сосиал-демократ кими чыхыш едир. Бүтүн бунлар бир даһа сүбут едир ки, М.Ә.Рәсулзадә фәалијјәтинин илк дөврүндә мәһз бу дүшүнчә илә јашамыш, өмүр вә мүбаризә јолуну бу идеја әтрафында истигамәтләндирмишдир. Вә сәчијјәвидир ки, бу чәһәт онун публисистик јазыларында олдуғу кими, драматуржи јарадычылығында да өз изини гојмушдур.

"Накәһан бәла" пјеси Азәрбајчанда мөвчуд заман кәсијиндә халгын сијаси севијјәсини вә дүнјакөрүшүнү өјрәнмәк бахымындан да әһәмијјәтә маликдир.

Мараглыдыр ки, әсәр көркәмли публисист вә театршүнас Рәһимбәј Мәликов тәрәфиндән рус дилинә чевриләрәк "Неожиданное бедствие" ады илә 1908-чи илдә "Беженец" гәзетиндә дәрч олунмушдур. Бу фактын өзү "Накәһан бәла"нын һәмин дөврүн әдәби мүһитиндә мараг доғурдуғуну сәчијјәләндирән деталдыр. Тәрчүмәчи мәтнә сәрбәст јанашмыш, һәтта пјесин гәһрәманы Гурбанәли ағанын адыны дәјишәрәк Мурад кими вермишдир.

1 М.Ә.Рәсулзадә. Накәһан бәла, "Тәкамүл", 3 феврал 1907, № 7

М.Ә.Рәсулзадәнин драматуржи фәалијјәти бу ики әсәрлә мәһдудлашса да, әдибин бәдии-публисистик јарадычылығында драматик жанрын форма вә елементләри өзүнүн көстәрмәкдәдир. Беләки, мүәллифин һекајәләринин сүжет хәтти вә драматик шәкилдә гурулмуш, чохлу сајда публисистик әсәрләри дә бу жанрын хүсусијјәтләрини өзүндә дашымагдадыр. Мүәллифин дикәр әсәрләриндә дә драматизмин чанлы вә динамик олдуғуну нәзәрә аларсаг, онун бу жанра нә дәрәчәдә баглы олдуғу ајдынлашыр. Бу мә"нада Мәһәммәд Әмин бәјин јазылары ичәрисиндә бири даһа чох диггәти чәкир вә һаггында ајрыча данышмаг зәрурәти доғурур. Бу онун 1908-чи илдә дәрч етдирдији "Мүталиәләримдән" адлы драматик-публисистик парчадыр. Һәмин парчанын мәзмунундан ашкар дујулур ки, мүәллиф пјес јазмағы гаршысына мәгсәд гојмамыш, садәчә олараг ирәли сүрдүјү фикирләрин тәлгин вә тә"сир күчүнү артырмаг үчүн драматик формаја мүрачиәт етмишдир.

Әсәрин әввәлиндә беләбир гејд верилмишдир: "Әлимә дүшмүш аләми бир нүсхәдән бу күн тәрәггипәрванәмиз илә еһтијаткаран вә мазипәрәстанымыз арасында тәсадүф вә мүбаризәдә олмагда олан бир мәсәләјә даир мүсадимеји-әфкари бурада нәгл етмәк истијорам."[1]

Бу кичик гејддән анлашылыр ки, әсәрдә ирәли сүрүләчәк фикирләр мүәллифә дејил, әлинә дүшмүш олан бир әлјазмасына мәхсусдур. Әлбәттә, мүәллифин мүрачиәт етдији драматик форма кими, мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу да әдәби пријомдур вә әсәрин тәлгин күчүнү артырмаг мәгсәдинә хидмәт едир.

Әсәр ики образ - Мирзә Јусифлә онун бачысы оғлу Гәһрәман арасында олан диалог үзәриндә гурулмушдур. Образларын бири /Мирзә Јусиф/ мүһафизәкарлығы, о бири исә /Гәһрәман/ јенилији тәмсил едирләр. Драматуржи диалог конфликтин әсас гүтбләриндә дајанан бу образларын мә"нәви аләминин ачылмасындан даһа чох онларын мөвгеләринин ашкарланмасына хидмәт едир.

Көһнәлијин тәрәфдары олан Мирзә Јусиф фәһләләр арасында социализм идејаларынын јајылмасындан, дөвләтлиләрин халга дүшмән кими тәблиғиндән, чамаатын өз һаггыны тәләб етмәсиндән бәрк нараһатдыр. Һадисәләрин бу чүр чәрәјан етмәси ону гәтијјән ачмыр. О, бачысы оғлу Гәһрәманы халг арасында бу мәзмунлу тәблиғатлар апардығы, чамааты ајылтмаға чалышдығы үчүн тәнбеһ едир. Мирзә

[1] Мәһәммәд Әмин. Мүталиәләримдән. "Иршад", 15 апрел 1908, № 51

Јусиф горхур ки, халг ајаға галхыб һаггыны тәләб еләсә, онун кими вар-дөвләт саһибләринин малы-мүлкү әлиндән чыхар. Бундан әлавә, о өз гуллугчусу илә еjни һүгуглу саһиби ола биләчәјини аглына беләсығышдыра билмир. Буна көрә дә Мирзә Јусиф чох фәндкирчәсинә Гәһрәманы јола кәтирмәјә чалышыр:

"Мирзә Јусиф - Балам, тамам шәһәрдә сәнин сөзүнү данышырлар. Бир мәчлис олмајыр ки, орада сәндән демәсинләр. Һеч адам тапылмаз ки, јахшылығын десин, һамы сәни пислијор. Кими дијор ки, һејф о кишидән ки, онун оғлу бәјлә вејл чыхды. Кими дијор ки, баби олуб, кими дијор ки, сосиалист олуб, һәрә ағзына кәләни дијор. Һеч бир нәфәр адам мәнә раст кәлмәди ки, десин: "фланкәсин оглу әчәб огландыр". Чаным, нијә өзүнү дилләрә салмысан? Нә үчүн әјлә оласан ки, чәмаәтин дилинә дүшәсән? Атон сакит бир адамдыр, доланачағы чәмаәтдәндир. Сән беләелә јәндән сонра атон нә елөсин, ким она әл тутар? Инди мән бир чох адам билирәм ки, сәнин ачығына атова бирһөрмәтлик едијорлар. Сән нечә рәва көрүрсән ки, о бу вахтында рүсваји-чаһан олсун. Дејирләр куја орада-бурада кәзиб дијорсан ки, чәмаәт көрәк һәггини алсын, нә билим дөвләтлиләр чәмаәтә дүшмәндирләр, беләдирләр, һеләдирләр. Ахы, сәнин булар нәјинә лазым, касыб бабасан чәкил бир јана, бу зибилдә, сәнин бу ишләрдә нә ишин вар?.."[1]

Гәһрәман исә дајысындан фәргли олараг јениликчи мөвгедән чыхыш етдијиндән һадисәләр дүзкүн гијмәтләндирир. О, атасынын да дајысы Мирзә Јусифлә еjни мәнафе саһиби олдуғуну билсә дә, тутдугу јолдан дөнмүр. Гәһрәман халгы ајылтмаг, ајаға галдырмаг, өзүнү бир зијалы кими чамаат үчүн фәда етмәк нијјәтилә өмүр сүрүр. Онун фикринчә, зијалы халгын јолунда һәр шејиндән, һәтта чаныңдан да кечмәлидир. О, дајысы Мирзә Јусиф кимиләрин һәлә күчлү олдуғуну дәрк еләсә дә, һаггын, һәгигәтин кеч-тез гәләбә чалачағына инаныр. Гәһрәман ичәрисиндә нәфәс алдығы мүсәлман чамаатынын "мәдәнијјәт әкмәк үчүн мүнбит бир торпаг" олдуғу гәнаәтиндәдир. О беләдүшүнүр ки, мәдәнијјәт тохумуну әкмәк, чамааты дүчар олдуғу бу фәлакәт вә мәшәггәтләрдән хилас етмәк үчүн онун кими милләт чаванлары кечә-күндүз чалышмалыдыр. Гәһрәман гоншу милләтләрин зијалыларынын нечә чидди-чәһдлә фәалијјәт көстәрдикләрини вә бунун мүсбәт нәтичәләрини көрүр вә

[1] Мәһәммәд Әмин. Мүталиәләримдән. "Иршад". 15 апрел 1908, № 51

инаныр ки, онун халгынын зијалылары да бу нөчиб ишә гошулачаглар.

Беләликлә, әсәрдә Мирзә Јусифлә Гәһрәман арасында олан диалог икинчинин мә"нәви гәләбәси илә тамамланыр:

"Мирзә Јусиф /һиддәтләнмиш/ - Адә, ахы сән нә дијорсан?!

Гәһрәман - Дајычығым, мән чох сөз дијорам, анчаг мүхтәсәри будур ки, һамынын дирилик етмәјә ихтијари олмалыдыр.

Мирзә Јусиф - Инан ки, ганмыјорам.

Гәһрәман - Ән ачыг сөзләрдән биридир. Дүнја көрәк һамы үчүн бир олсун. Бир овуч инсанларын сәадәт вә раһатлығы үчүн милјонларча инсанлара чәбр олунмасын.

Мирзә Јусиф - Будурму сизин истәдијиниз? Ах, хүлјапәрәсләр! О һансы ахмагдыр ки, буна разы олсун? О һансы сарсагдыр ки, өз гуллугчусу илә бәрабәр олмағы истәсин?!

Гәһрәман - Дүздүр, дајы, дүздүр! Дүнјада елә ахмаг тапылмаз. Јер үзүндә әјлә сәфеһ јохдур. Амма онлары, о ахмаглыға, о сәфаһәтә вадар едәрләр. Онларын хошуна галса, әлбәт ки, риза вермәзләр, әлбәт ки, разы олмазлар. Амма чәмаәт јығышыб бирләшә, мүттәфиг олуб өз һәггини ганса вә бу һәгг далынча дүшсә, онда разы оларлар."[1]

в/ НӘСРИ. М.Ә.Рәсулзадәнин ше'рләри вә драматуркијасы кими нәср әсәрләри дә әдәбијјатымызын марағлы нүмунәләриндәндир. Мүхтәлиф илләрдә онун гәләминдән чыхмыш олан "Бәбир хан" (1915), "Гәзетәчи Сејјид" (1926) һекајәләри, "Бир түрк миллијјәтчисинин Сталинлә ихтилал хатирәләри" (1954) мемуары вә б. әсәрләри әдибин нәср јарадычылығы һаггында тәсәввүр јаратмаг үчүн кифајәт гәдәр материал верир.

М.Ә.Рәсулзадәнин нәср јарадычылығынын тәһлилинә кечмәздән әввәл, онун адына чыхылан вә мүәллифлији мүбаһисә доғуран бә'зи әсәрләрин арашдырылмасына, әдәби мүһитдә формалашмагда олан јанлыш елми мүлаһизәләрин үзә чыхарылмасына еһтијач вардыр. Белә ки, әдиб һаггында јазылан бир чох тәдгигатларда һеч бир дәлил вә сүбут кәтирилмәдән "Ачы бир һәјат" адлы повестин онун гәләминә мәхсус олдуғу гејд едилмәкдәдир. Әслиндә јанлыш олан бу мүддәаны садәчә хатырлајыб кечмәк дә оларды. Лакин бу факт

1 Мәһәммәд Әмин: Муталиәләримдән, "Иршад", 15 апрел 1908, № 51

әсәрдән-әсәрә, мүәллифдән-мүәллифә тәкрарландығы үчүн онун әтрафлы шәрһинә еһтијач вардыр. "Мәһәммәд Әмин" имзасыјла 1912-чи илдә Бакыда Оручов гардашлары мәтбәәсиндә нәшр олунмуш бу повестин (әслиндә бу әсәр истәр мәзмун, истәрсә дә һәчм вә әһатә даирәси бахымындан повест жанрынын тәләбләринә чаваб вермир, ону олса-олса һекајә адландырмаг олар) М.Ә.Рәсулзадә гәләминә мәхсус олмадығыны мүәјјәнләшдирмәк о гәдәр дә чәтин дејилдир вә бунун үчүн кифајәт гәдәр дәлил вә атрибутлар вардыр.

Һәр шејдән әввәл, әсәрин мөвзусу онун М.Ә.Рәсулзадә јарадычылығы илә бағлы олмадығыны асанлыгла бүрузә верир. Фикримизин сүбуту үчүн онун гыса мәзмунуна диггәт јетирәк. Повестин мәзмунундан анлашылыр ки, Чәмилә адлы бириси һәлә көрпә икән атасыны итирмишдир. Анасы вә гардашындан ибарәт олан кичик аиләләри дәрин еһтијач ичәрисиндә јашајыр. Бир күн гоншуларынын гызы Фатма онлара кәлиб мәктәб, тәһсил, елмә, билијә јијәләнмәјин үстүнлүкләри һаггында данышыр. Мәктәб барәдә һеч бир тәсәввүрү олмајан Чәмиләдә охумаға бөјүк һәвәс ојаныр. Лакин о бу һәвәсини анасына сөјләдикдә көзләдијинин әксинә олараг ондан рәдд чавабы алыр.

Һадисәләрин сонракы кедиши боју Фатма өз рәфигәсинә мәктәбдә өјрәндикләриндән, көрүб-көтүрдүкләриндән, һәтта аилә гуракән севиб әрә кетмәјин вачиблијиндән данышыр. Күнләр кечир, Чәмилә бөјүјүб он беш јашына чатыр. Бир күн дајысы онун рә"јини сорушмадан алтмыш јашлы дәвләтли бир кишијә нишанлајыр. Буну ешидән Чәмилә үсјан едир. Лакин чаван бир оғланы көстәрәрәк нишанлысы олдуғуну сөјләјиб һијлә илә ону алдадырлар. Зәвваллы гызчығаз алдадылдығыны јалныз тој кечәси баша дүшүр вә гәти е'тираз едәрәк атасы евинә гајыдыр. Лакин гоһум-әгрәбасы әл чәкмәјиб ону зор-бәла илә әр евинә апарырлар. Бабасы јашында севмәдији бир гоча илә јашамаға дөзмәјән Чәмилә алты ај кечмәдән вәрәмә тутулуб өлүр.

Чәмиләнин өлүм габағы монологу илә гадынларымызын јашадығы мүһитә, бу мүһитин ејбәчәрликләринә, һүгугсузлуға олан нифрәти белә ифадә едилир:

"—Аначығым! Һаггыны һалал ет! Бән артыг әлвида едирәм. Имди көрүрсән Фатма илә бәним арамда нә гәдәр фәрг олду? Онун дирилији һара, бәнимки һара! Охумаг нә олдуғуну имди анларсан зәнн едәрим. Будур өз әлин илә гызыны алты ајдыр вәрәм дөшәјиндә јатырдырсан вә бу күн о гијмәтли өвладындан ајрылачагсан!.. Ана, бән кедирәм, о јерә ки. орада аллаһ-таала бәним үчүн әбәди бир

сәадәт јери һазырламышдыр. Бән әјлә бир әсарәтдән, әјлә бир гәһәрли дирилик вә зәһәрли мәишәт әлиндән гуртарыб кедирәм ки, һәгигәтән дүнјада бир күн јашамагдан исә әбәди бир јухуја јатмагы мин чан илә истәјирәм. Аh! Јүрәјим, Әзрајыл тез-тез кәл... Мәни бу дәрддән хилас ет... Јарәбби, нә гәдәр дә раһат олдум!.."[1]

Әсәрдә образларын һәрәкәтләри онларын мә'нәви-әхлаги кејфиј-јәтләри илә бағланмыш, финалда маарифчи әдәбијјатда олдуғу кими дидактик нәтичәјә кәлинмишдир: "Далдан атылан даш топуга дәјәр."

Гысача мәзмунундан анлашылдығы кими, мүәллифин тәлгин етдији әсас гајә будур ки, гадын чәмијјәтин бәрабәр һүгуглу үзвү олмалы, елмә, тәһсилә јијәләнмәли, она әшја кими бахылмамалы, аилә һәјаты гаршылыглы севки әсасында гурулмалыдыр. Билиндији кими, "Ачы бир һәјат"ын нәшр олундуғу ил М.Ә.Рәсулзадәнин сијаси һәјата ән чох бағлы олдуғу дөвләтләрдәндир вә белә бир дөврдә онун бу мәзмунлу әсәрлә чыхыш етмәси сәчијјәви дејилдир. Бунлардан әлавә, повест адландырылан бу әсәрин зәиф, сәнүк сүжет хәтти,һадисәләрин гејри-тәбии инкишафы, гуру, схематик образлары онун нашы бир әлдән чыхдығыны сүбут едир ки, бу сәвијјәдә нашылыг М.Ә.Рәсулзадә јарадычылығына хас дејилдир.

Дикәр тәрәфдән повестин нәшр олундуғу дөвр М.Ә.Рәсулзадәнин Түркијәдә илк мүһачирәт илләринә тәсадүф едир. Бу исә онун һәмин дөврдә Бакыда китаб нәшр етдирмәк ишини имкан-сызлашдырыр. Ән нәһајәт, әсәрин үз габығында верилмиш - мүәллифин саир әсәри "Изаһлы тәчвид"дир - гејди бүтүн мүбаһисәләрә сон гојур. Белә ки, "Азәрбајчан китабы" адлы үч чилдлик библиографик араштырмада "Изаһлы тәчвид" әсәринин мүәллифинин руһани мәктәбинин мүәллими олдуғу кәстәрил-мишдир. Бу исә "Ачы бир һәјат" мүәллифи "Мәһәммәд Әмин"ин М.Ә.Рәсулзадә олмадығыны ашкарча билдирир. Јери кәлмишкән, һәмин китабда "Мәһәммәд Әмин" имзасыјла 1912-чи илдә Бакыда "Сәда" мәтбәәсиндә "Ешгин сону" адлы повестин дә нәшр олундуғу кәстәрилир. Лакин бу китабы һәләлик әлдә едә билмәдијимиздән онун һаггында данышмаг вә повестин мәһз М.Ә.Рәсулзадә гәләминә мәхсус олуб-олмадығыны мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Күман

1 Мәһәммәд Әмин. Ачы бир һәјат, Бакы, Оручов гардашлары мәтбәәси, 1912, сәһ.23.

едирик ки, араштырма просесиндә бу мәсәлә дә ајдынлаш-дырылачагдыр.

Мәтбуатда дәрч олунмуш бә'зи јазыларда исә М.Ә.Рәсулзадәнин "Муған оғлу" адлы һекајәсинин олдуғу кәстәрилмәкдәдир. Һәгигәтдә исә "Муған оғлу" һекајә дејил, тарихи-публисистик сәпкили јазыдыр. 1929-чу илдә "Одлу јурд" журналында дәрч олунмуш бу әсәр исә М.Б.Мәммәдзадәнин имзасы илә верилмишдир вә онун М.Ә.Рәсул-задә јарадычылығы илә бағлылығы јохдур.

М.Ә.Рәсулзадәнин нәср јарадычылығы әтрафында бу вә ја бу типли јанлышлыглар дөври мәтбуата вә онун јарадычылыг ирсинә бәләдсизликдән, илк мәнбәләрә сөјкәнмәмәкдән доғур ки, бүтүн бунларын кәләчәкдә, әдибин әсәрләри күллијјатынын нәшри про-сесиндә арадан галдырылачағы шүбһә доғурмур.

М.Ә.Рәсулзадәнин нәср јарадычылығында "Бәбир хан" һекајә-синин хүсуси јери вардыр. Тарихи мөвзуда јазылмыш бу һекајәдә Нәсрәддин шаһ дөврүндә /1848-1896/ Иран халгынын ағыр һәјаты тәсвир олунмушдур. Иран тарихинә даир јазылмыш бир чох мәнбәләрдә гејд олунур ки, Нәсрәддин шаһын әндәрунунда Бәбир адлы бир пишик јашајырмыш. Бир күн шаһ хәстәләнир вә гыздырма ичиндә јатаға дүшүр. Һәмин күнләрдә пишик доғур вә шаһын севимли һәрәми Әминә Әгдәст/Зүбејдә/ әринә хидмәт үчүн отаға кириб чыхдыгча гапынын ачылмасындан истифадә едән пишик балаларыны ағзында отагдан чыхарыр. Елә олур ки, гадын гапыны бағлајыр вә бу заман отагдан чыха билмәјән пишик ағзында баласы Нәсрәддин шаһын башына фырлајыр. Шаһын һәрәми буна мә'на верир вә әринә бу кечә сағалачағыны билдирир. Доғрудан да, һәмин кечә шаһ тәрләјиб сағалыр. Бу әһвалатдан сонра шаһ пишијә иман апарыр.[1] Һачы Сәјјаһ исә гејд едир ки, Нәсрәддин шаһ пишијинә "хан" ләгәби, ат, мүлк, нөкәр-нәиб ајырыбмыш.[2] Бундан әлавә, әдибин "Иран түркләри" силсилә мәгаләләриндә тәсвир олунан һадисәнин тарихи мөвчудлуғу гејд олунмушдур.

Шүбһәсиз ки, һекајәдә сөһбәт садәчә олараг тарихи фактлара сәдагәтдән кетмир; әсәрин мәзијјәтләри јалныз бунунла өлчүлмәмә-лидир. Бизчә, "Бәбир хан" һекајәсинин мүсбәт тәрәфи мөвзу сечими,

1 Һәсән Азад. Поште пәрдәһаје һәрәмсәра, Урмијә, 1366/1987, сәһ.426; Мүәјјирүл Мәмалик. Јаддаштһаји әз зиндәкани је хүсусије Нәсрәддин шаһ. Теһран/тарихсиз/, сәһ.158.
2 Хатирати Һачы Сәјјаһ. Тәртиб едәни Һәмид Сәјјаһ, Теһран, 1346/1967, сәһ.103

типиклик вә үмумиләшдирмә сәриштәси илә бағлыдыр. Белә ки, Нәсрәддин шаһын дөврүндә халгын резил һәјатыны, бу һакимијјәт заманы инсанын алчалдылмасыны, һаггынын, һүгугунун тапданмасыны Бәбир ханла бағлы әһвалатларын фонунда мүәллиф олдугча чанлы тәсвир етмишдир.

"Бәбир хан" - тәсвир олунан һадисәнин драматик көркинлији вә көзләнилмәз сонлуғу е"тибары илә новелла жанрынын тәләбләринә чаваб верир. Һекајә һаггында чанлы тәсәввүр јаратмаг үчүн онун гыса мәзмунуну вермәјә еһтијач вардыр.

Әсәрдә тәсвир олунур ки, Нәсрәддин шаһын сарајы кечмиш дәбдәбә вә тәнтәнәсијлә јашајыр. Әввәлки кими сарај ә"јаны күчәләрдән кечәркән јолларда һәрәкәт дурдурулур, әмрә табе олмајанлар јериндәчә чәзаландырылыр. Теһран күчәләриндә шаһ сарајынын мәхсус бәзәкли, пәрдәјлә өртүлү кәрдунә кечәркән исә чамаата "кор олунуз", - дејә әмр верилир вә һәр кәс үзүнү чевирмәјә мәчбур едилир. Кәрдунәдәкини зәнән хејлағы билән итаәткар халг бунун бир елә фәргинә вармыр. Амма әһвалат һәр күн тәкрар олундугча адамларда кәрдунәдәкинин ким олдуғуну билмәјә мараг һисси артыр. Онлар кәрдунәдәкинин үзүнү көрмәсәләр дә адыны өјрәнирләр. Белә ки, фәррашлар адамлары күчәдән говуб-дағытмаға кәләр-кәлмәз һәр тәрәфдән: "Бәбир хан кәлир",-дејә бир-бириләринә хәбәр верирләр.

Бәбир хан јалныз кәрдунә вә гырмызы кејимли фәррашлары илә танынмыр. Онун ајрыча гәсри, дәфтәрханасы вә идарәси вар. Бәбир хан шаһын јанында ән һөрмәтли зат һесаб олунур. Дөвләтдә онун сөзүнүн габағына сөз чыхаран јохдур. Онун хаһиши илә е"дам һөкмү кәсилән белә өлүмдән азад олунур. Белә һөрмәтә малик бир шәхс сајылдығындан евинә ахын-ахын һәдијјәләр көндәрилир, гапысы еризә вә шикајәтчиләрлә долу олур.

Кет-кедә Бәбир ханын ким олдуғуну тәк-тәк олса да, биләнләр ортаја чыхыр. Әввәл-әввәл Бәбир ханын кимлији ешидәнләри һејрәтә кәтирир. Лакин ону танијанларын сајы чохалдыгча бу иш адиләшир. Вә күнләрин бир күнү теһранлылар сәһәр јухусундан галхаркән кәрбәләрин гышгыра-гышгыра Бәбир ханын вәфаты хәбәрини е"лан етдикләрини ешидирләр. Шәһәрин бүтүн мағазалары, базарлары бағланыр. Адамлар ишдән әл көтүрүб матәмә гәрг олурлар. Шәһәрин күбар гисми чәназәни апармаг үчүн бир-бирилә бәһсә кирир.

Јүксәк сәвијјәдә кечән дәфн јалныз дини мәрасимин ичра олунмамасы илә фәргләнир. Лакин дәфнә кәләнләр буна гәтијјән

әһәмијјәт вермирләр. Сәбәби исә Бәбир ханын инсан дејил, һејван, јә"ни пишик олмасыдыр.

Бе"лә мә"лум олур ки, Бәбир хан Нәсрәддин шаһын севимли пишијинин ады имиш. О бу һәрәкәти илә өзүнүн күчүнү, игтидарыны халга көстәрмәк мәгсәди күдүрмүш.

Гысача мәзмунуну вердијимиз һекајәнин сүжети, тәһкијә тәрзи, драматик сонлугу онун мүәллифинин артыг профессионал гәләм саһиби олдуғуну көстәрир. Мараглы бурасыдыр ки, бу профессионаллыг мөвзу сечими вә онун ишләнилмәси илә паралел мүшајиәт олундуғундан ортаја камил сәнәт әсәри чыхарылмышдыр. Әслиндә аллегорија үчүн әлверишли олан бир мөвзу жанрын имканлары вә мүәллифин өзүнәмәхсус үслубу илә сүсләнәрәк чидди фәлсәфи сәвијјәјә галдырылмышдыр.

Һекајәдә јухарыда гејд олундуғу кими, Нәсрәддин шаһ дөврүндә Иран халгынын һәјатынын, күзәранынын тәсвири әсас мәгсәд кими гаршыја гојулмушдур. Лакин мүәллифин тарихдән мәһарәтлә сечдији мөвзу јалныз халгын ағыр күзәранынын бәдии ләвһәсини вермәклә битмир. Бу сарказмын дәринликләриндә әталәт дәнизиндә үзән мәзлум Шәрги азадлыға, мүбаризәјә чағырыш руһу кизләнир. Бу мә"нада һекајәдә мүәллифин сарказма мүрачиәти кениш күтләләрин шүуруна, зеһнијјәтинә тә"сир көстәрмәк мәгсәди күдүр. Һәмин мәгамда М.Ә.Рәсулзадә молланәсрәддинчиләрлә бирләшир вә онларын гајәсинә тапыныр.

Һекајәнин әсас гәһрәманы Бәбир хандыр; бүтүн сүжет боју әсас диггәт онун образынын бүтүн тәфәррүаты илә чанландырылмасына јөнәлдилмишдир. Әлбәттә, һәчмчә о гәдәр дә бөјүк олмајан бир әсәрдә бу асан мәсәлә дејилдир. Лакин мүәллиф өзүнәмәхсус јазы манерасы, фикрин сәрраст ифадә гүдрәти, дилә бәләдлији нәтичәсиндә бунун өһдәсиндән кәлә билмишдир. Ејни заманда Бәбир хан һекајәнин әсас гәһрәманы кими дүшүнүлсә дә, әсас мәгсәд онун әтрафында чөрәјан едән һадисәләрин фонунда Нәсрәддин шаһ сијасәтинин ифшасына јөнәлдилмишдир.

"Бәбир хан" Ј.В.Чәмәнзәминлинин 1912-чи илдә јазылмыш "Ханын гәзәби" һекајәси илә мөвзу-идеја вә үслуб бахымындан сәсләшир. Һәр ики һекајәдә гәддарлыг, залымлыг, амансызлыг, бу хисләтин төрәтдији вә төрәдә биләчәји фәлакәтләр бәдии әксини тапмышдыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин "Мим.Әлиф" имзасы илә "Јени Гафгазија"да дәрч етдирдији "Гәзетәчи Сејјид" һекајәси дә сәмими бир дилдә гәләмә алынмышдыр. Һекајәдә Сејјид образынын тимсалында халга

тәмәннасыз хидмәт едән, һәјатынын ән нәш"әли анларыны истиглал һәрәкатыјла јашајан, ән сонда болшевикләр тәрәфиндән һәбс едиләрәк "гуршуна дүзүлән" садә, фәгир, тәмиз үрәкли бир инсандан бәһс олунур. Һәчмчә чох јығчам олан һекајәдә мүәллиф образын дахили аләмини тәфәррүаты илә дә чанландыра билмишдир: "Сејјиди һәр кәс танырды. Театро мүдавимләри илә гәзетә охучуларындан ону танымајан јохду. Гырмызы јанагларында һәјат, саф көзләриндә нәш"ә, күләр үзүндә вәфа вә сәдагәт долу бу сағлам вүчудлу инсан, ејни заманда көксүндә дә сағлам бир руһ дашырды. Милли вә вәтәни гајәләрлә јапылан нүмајишләрдә Сејјиди даима вүчуду илә мүтәнасиб бир һәјәчан гапларды. Гочаман Азәрбајчан бајрағыны бөјүк бир вүгарла омузуна алыр, һәјатынын ән нәш"әли анларыны јашарды; о һеч бир мүкафат вә үчрәт бәкләмәјән һәгиги халг вәтәнпәрвәрлијинин сәмими бир мүмәссили иди."[1]

"Јашасын истиглал" нидаларыјла битән бу һекајәни јазычынын дикәр нәср әсәрләриндән фәргләндирән бир чәһәт исә мөвзу јенилијидир.

Гејд олунмалыдыр ки, мүәллиф "Гәзетәчи Сејјид"и дәрч етдирәркән онун жанрынын мүәјјәнләшдирмәмишдир. Лакин әсәрин гысача тәһлили онун бүтүн јөнләрилә һекајә олдуғуну көстәрмәкдәдир. Һекајә сонралар Анкарадакы "Азәрбајчан" журналында јенидән дәрч олунмушдур.[2]

М.Ә.Рәсулзадәнин бир чох публисистик јазылары да кәскин сүжетинә, формасына, јазы тәрзинә көрә бәдии әсәри хатырладыр вә бунларын мүәјјән бир гисми гејд-шәртсиз нәср нүмунәси кими сәчијјәләндирилмәлидир. Тәсадүфи дејилдир ки, бу хүсусијјәтләри әсас тутан бә"зи тәдгигатчыларын да јазыларында М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајчан мүһачирәт нәсринин јарадычы шәхсијјәти кими тәгдим олунур.[3] Бу ондан ирәли кәлир ки, М.Ә.Рәсулзадә әсәрләринин жанрыны мүәјјәнләшдирмәјә о гәдәр дә мејл көстәрмәмишдир. Бу чәһәт онун дикәр бәдии әсәрләринә јанашы, нәср јарадычылығына да шамилдир. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, әдибин бәдии јарадычылығынын бир чох нүмунәләри јанлыш олараг публисистик әсәр кими тәгдим олунмагдадыр. Она көрә дә Мәһәммәд Әмин бәјин

1 Mim. Elif. Gazeteci Seyyid. "Yeni Kafkazya", 27 Nisan 1926
2 "Azerbaycan", yıl 3, sayı 1 (25), Nisan, 1954
3 M.Avşarli. Azeri edebiyatında milli ve vatani mekteb, "İslam-Türk Ansiklopedisi mecmuası", N 21-30, İstanbul, 1942, s. 760

әсәрләри дәјәрләндириләркән елми објективлик наминә жанрын принсипләриндән чыхыш едилмәлидир.

М.Ә.Рәсулзадәнин јарадычылығынын бу кејфијјәтләрини ашкарламаг үчүн "Ишсиз" вә "Бир гочанын мүсибәти" адлы әсәрләринин ајрыча тәһлил олунмасына еһтијач вардыр.

"Ишсиз" әсәриндә јохсул, чарәсиз, һеч бир јердә чалышмајан Гуламын талејиндә халгымызын дүчар олдуғу агры вә мәшәггәтләр үмумиләшдирилмишдир. Бәдии нүмунәдә бүтүн әһвалатлар әсасән бу образын әтрафында чәрәјан едир. Мәшәди Гуламын бәдбәхтлијинә сәбәб ишсизлији, јохсуллуғу, аиләсинин јанында үзү гара олмасыдыр. Онсуз да бәдбәхт олан Мәшәди Гуламын бәдбәхтлијинә сәбәб бир дә одур ки, ејди-фитр /оручлуг бајрамы/ мүнасибәтилә тәдарүк көрә билмир. Әли һәр јердән үзүлән Мәшәди Гуламын евә дөнүш сәһнәсини јазычы белә тәсвир едир:

"— Аһа дәдә кәлир, - дејә балача бала узагдан көрүнән Мәшәди Гулама сары јүјүрдү. О бириләри дә онун далынча јүјүрүшдүләр. Чатыб аталарына сарылдылар.

— Дәдә, һаны мәним гарандашым?

— Мәнә нә алдын?

— Анама чөрәк кәтирмисәнми? - дејә бичарәни бу тәвр суаллар илә араја алдылар...

Мәшәди Гулам бир тәвр илә худдарлыг ејләјиб ағламады. Горхду ки, ағласа, балача ушаглара һәддән зијадә зүлм етмиш олар."[1]

Көрүндүјү кими, "Ишсиз"ин һекајә жанрында јазылдығыны сүбут еләмәјә еһтијач јохдур. Әсәрин сүжети, дили, үслубу вә ән мүһүм тәсвир олунан һадисәнин үмумиләшдирилмәси онун бу жанрын тәләбләринә чаваб вердијини көстәрмәкдәдир.

"Бир гочанын мүсибәти" әсәри дә "Ишсиз"лә ејни руһда, ејни сәпкидә јазылмышдыр. Ешшәји оғурланмыш бир гочанын һәр јердән әли үзүләндән сонра гәзет редаксијасына үз тутмасы вә редаксијада башына кәләнләри јаныглы бир дилдә ифадә етмәси јазынын сүжет хәттини тәшкил едир. Сатирик-јумористик үслубла јанашы, чидди реалистик үслубун чаларларыны өзүндә әкс етдирән бу јазыда Мирзә Чәлил әдәби мәктәбинин тә"сири дујулмагдадыр.

1 М.Ә.Рәсулзадә.Ишсиз."Тәрәгги".14 октјабр 1908.№76

"— Дүнән дәниз гырағындан таләша јығдым, ешшәјин үстүнә гојдум. Көһнә вечерни јанындан кедирдим, мән сәки үстү илә, ешшәк дә күчә илә. Бирдән ким исә мәни итәләјиб күчәнин аралығына јыхды, мән дурмаг истәдим, мәни вуруб бурнуму ганатдылар. Бир аздан сонра әлә-дура ајаға галхдым. Көрдүм ики нәфәр мүсәлман бир башга ики нәфәри мәзәмметлијирләр. Онлар бир-бири илә сөјүшдүләр, кетдиләр. Мән бахдым ки, ешшәјим јохдур.— Бурада бичарәнин чешмәк архасындан бахмагда олан киприји төкүлмүш корһал көзләриндән гочалыг вә ачизлик јашлары төкүлмәјә башлады. Мәним үрәјим гысылды. —Аһ! Мән ешшәксиз нә едәчәјәм, јазыг мәним һалыма! Алты баш күлфәтим о ешшәјә бахырдыг. Инди нә едәчәјик!..

Артыг мәним дә бу гочанын төкүлән көз јашларына тагәтим галмады."[1]

Бир парча мисал кәтирдијимиз бу јазынын дили, формасы вә ишләниш тәрзи һекајә жанрынын тәләбләринә чаваб верир.

Мемуар жанрында јазылмыш "Сталинлә ихтилал хатирәләри" әсәри исә мүәллифин јарадычылығынын сон мәһсулларындан олмагла илк әсәрләриндән фәргләнир. Сталинин өлүмүндән аз сонра чап олунан бу хатирә әслиндә әсәрин башланғычында гејд олундуғу кими хејли әввәл јазылмаға башламышдыр. "Бу хатирәләри Сталин һәјатда икән едилән бә"зи тәклифләрә рәғмән нәшр етмәк истәмәмишдим чүнки објектив олараг нәгл олуначаг һадисәләрин бир гисми бир бахымдан гәрәзли изаһа јер гоја биләрди. Инди исә бу еһтимал мејдандан галхмыш, Сталин артыг тарихә гарышмышдыр.[2]

Әсәрдә адларын, тарихи рәгәмләрин вә фактларын дәгиг тәсвири дүшүнмәјә әсас верир ки, мүәллиф бу әсәри јазмаға мүһачирәтин илк илләриндән башламыш, јахуд да бу истигамәтдә системли гејдләр апармышдыр. Гејд олунмалыдыр ки, әсәр чап олундуғу дәврдә түрк мәтбуатында олдугча мараг доғурмушдур. "Дүнја" гәзетинин сәһифәләриндә 28 тәфригәдә чап олунмуш, бүтөв ады "Бир түрк милләтчисинин Сталинлә ихтилал хатирәләри" олан бу јазы XX

1 М.Ә.Рәсулзадә. Бир гочанын мүсибәти, "Тәрәгги", 30 јанвар 1909, № 23.
2 М.Ә.Рәсулзадә. Сталинлә ихтилал хатирәләри, Бакы, Елм, 1991, сәһ.10.

јүзиллијин әввәлләриндән - Сталинин Бакыда ингилаби фәалијјәтә башладығы илләрдән тутмуш - 1922-чи илин јазына, мүәллифин мүһачирәтә кетдији дөврә гәдәрки бир тарихи әһатә едир. Мәһәммәд Әмин бәј чаризмлә мүбаризә кедишиндә билаваситә иштиракчысы олдуғу һадисәләрин фонунда Сталин вә сталинизм һаггында өз гәнаәтләрини үмумиләшдирмиш, вәтән тарихинин бир сыра гаранлыг вә сијаси фикир үчүн сон дәрәчә әһәмијјәтли олан мәтләбләрини ашкарламышдыр.

"Сталинлә ихтилал хатирәләри" јалныз Сталин һаггында дејил, Азәрбајчан милли һәрәкаты һаггында долғун, чанлы тәсәввүр ојадачаг бир әсәрдир. Әслиндә мүәллиф XX јүзиллијин әввәлләриндән та 1922-чи илләрә гәдәрки дөврү Сталинлә бағлы - онун иштиракыјла тәсвир едир. Сталин һадисәләрин мәркәзиндә верилир, бүтүн дикәр әһвалатлар онунла гырылмаз хәтләрлә бағланыр. Бу мә"нада хатирәдә Сталинлә јанашы, Ататүрк, Нәриман Нәриманов, Серго Орчоникидзе, Камо, Чичерин, Мәһәммәд Әли Рәсулоглу, Аббасгулу Казымзадә, Брајдо, Берзановски, Панкратов, Султан Галијев, Муса Бикијев вә башга тарихи шәхсијјәтләр һаггында да бу вә ја дикәр мүнасибәтлә данышылмышдыр.

Бир мәсәлә дә мараглыдыр ки, мүәллиф Сталинин бир шәхсијјәт кими реал образыны јаратмаға чәһд етдијиндән ону характеринин реал чизкиләрилә верә билмиш, Сталинин шәхсијјәти һаггында биртәрәфли, ифрат фикирләрин тә"сиринә гапылмамышдыр. Мәһәммәд Әмин бәј бә"зән кичик бир диалогда бу тарихи шәхсијјәти дахили аләминин ән хырда деталлары илә әкс етдирә билмишдир. Мәсәлән, әсәрдә мүстәгил бир епизод-ләвһә кими верилмиш ашағыдакы парчаја нәзәр салаг:

"Салон-вагонда јемәк сүфрәси башында икән гатарымыз гәләбәлик бир стансијада дајанды; бурада бир аз көзләјәчәкди. Сталин Мәһәммәд Әлијә пәрдәләри ендир деди. Мәһәммәд Әли:

— Јолдаш Сталин, бу нијә?-дејә сорушду.

— Бајырдакылар масамызы көрмәсинләр, - деди.

— Көрүрләр көрсүнләр, нә олар ки?..

— Гулаг асын, нечә јә"ни нә олар, сәфаләт вә мәһрумијјәт ичиндә олан халг бизим боллуг ичиндә олдуғумузу көрсә ингилаб олар, билмирсән?"[1]

1 М.Ә.Рәсулзадә. Сталинлә ихтилал хатирәләри, Бакы, Елм, 1991, сәһ. 42.

"Сталинлә ихтилал хатирәләри" бә"зән бир-бирилә ујушмајан, дағыныг, пәракәндә тә"сир бағышлајын, лакин бүтөвлүкдә бир тамлыг јарадан бу типли епизод-ләвһәләрлә зәнкиндир. Мәһз бу, мүәллифә хатирәдә "бүтүн динләри инкар едән коммунист дининин пејғәмбәри", "Неронлара, Чинкизләрә рәһмәт охутдуран бир тиран" кими тәгдим олунан Сталин шәхсијјәтинин бүтүн јөнләрилә ишыгландырылмасына имкан вермишдир.

Профессор Шамил Гурбанов јазыр: "Мәһәммәд Әминин хатирәләри Сталин һаггында јазылмыш бүтүн елми вә публисистик јазыларын, гејдләрин һамысындан фәргләнир. Бәлкә дә ону хатирә адландырмаг дүз дејил. Бу, Сталин тәрәфиндән төрәдилән фәлакәтләрин вә үмумијјәтлә, әсримизин коммунист идеолокијасы илә бағлы олан һадисәләрин сијаси салнамәсидир."[1] Әсәрин жанрыны мүәјјәнләшдирмәјә чалышан фәлсәфә елмләри намизәди Әбүлфәз Гарајев исә ону ессе адландырмышдыр.[2]

Һәр ики мүәллифин сөзләриндә мүәјјән гәдәр һәгигәт олса да, әслиндә онлар "Сталинлә ихтилал хатирәләри"нин хатирә жанрында јазылмасы фикрини гәти олараг инкар етмәмишләр. Чүнки әсәрин нә мәзмуну, нә дә формасы бу фикри сөјләмәјә әсас вермир. "Сталинлә ихтилал хатирәләри" сијаси, тарихи вә автобиографик чизкиләри өзүндә бирләшдирән, хатирә формасында душүнүлмүш вә јазылмыш бир әсәрдир. Әсәрин жанрынын онун адында да ифадә олунмасы бу фикри тәсдиг етмәкдәдир.

"Сталинлә ихтилал хатирәләри" јазысы М.Ә.Рәсулзадәнин биографијасынын бир чох гаранлыг мәтләбләрини ајдынлашдырмаг бахымындан да гијмәтлидир. Беләки, Мәһәммәд Әмин бәјин ингилаби һәрәката гошулдуғу илк илләри, һәјатынын Москва дөврүнү, мүһачирәт етмәсинин сәбәбләрини вә тәфәррүатыны өјрәнмәк бахымындан әсәр зәнкин фактларла долудур.

г/ТӘРЧҮМӘЛӘРИ. М.Ә.Рәсулзадәнин тәрчүмә јарадычылығы кениш вә рәнкарәнкдир. Бөјүк сијаси лидерин ана дилиндән башга рус, түрк вә фарс дилләрини мүкәммәл билмәси јарадычылығынын еркән чағларындан ону тәрчүмәчилик фәалијјәтинә бағламышдыр.

1 Шамил Гурбанов. Әсрин мө"чүзәли диктатору, "Ахтарыш", 6 март 1992.

2 А.Ч.Караев. Азербайджанская эмиграция 1920-1930 г.г./Культурологический аспект деятельности/, Дисс.на соис. уч. ст. кан. филос. наук, Москва, 1991, стр 53.

Москвада јашадығы илләрдә о, алман дилини өјрәнмәјә башламыш, Авропада мүһачирәт дөврүндә исә алман дилилә јанашы, инкилис, франсыз вә полјак дилләринә дә сәрбәст үнсијјәт сәвијјәсиндә јијәләнмишдир.[1]

Әдибин тәрчүмәләрини дил бахымындан әсасән белә сечијјәләндирмәк олар: о һәм ана дилинә, һәм ана дилиндән, һәм дә билдији бир әчнәби дилдән дикәринә тәрчүмәләр етмишдир. Мөвзу-мәзмун мәсәләсинә кәлдикдә исә тәрчүмәләрин бир гисмини ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи әдәбијјат, дикәр, даһа мүһүм гисмини бәдии әдәбијјат тәшкил етмәкдәдир.

Мүтәрчимлик фәалијјәтинә әсрин әввәлләриндә башлајан Мәһәммәд Әмин бәјин 1907-чи илдә А.Блүмдән тәрчүмә етдији "Фәһлә синфинә нә төвр азадлыглар кәрәк/Чамаат нүмајәндәлији барәсиндә/" әсәри диггәтәлајигдир. Әсәрдә сијаси мүбаризә, сечки һаггы, чамаат вәкилләринин һүгуг вә вәзифәләри, вичдан азадлығы, сөз тохунулмазлығы вә с. мәсәләләрә тохунулур ки, бу о дөвр Азәрбајчан сијаси һәјаты үчүн олдугча вачиб мәсәләләриндән иди.[2]

Мәһәммәд Әмин бәј сијаси мүбаризә мејданына јени-јени атылмаға башлајан халга өз һүгуг вә вәзифәләрини ајдын шәкилдә изаһ едән бу типлә әсәрләрлә јанашы, милләт вә милли дөвләтчилик кими даһа глобал сијаси идејаларын күтләләрә ашыланмасында бөјүк тә"сир гүввәсинә малик әсәрләрә дә мүрачиәт едирди. Бу мә"нада онун мәшһур Шәрг мүтәфәккири Шејх Чәмаләддин Әфганинин/1836-1897/ јарадычылығына мүрачиәти сәчијјәвидир. М.Ә.Рәсулзадә мүәллифин Һиндистанда нәшр едилмиш "Мәгаләти-чәмалијјә"синдән "Вәһдәти-чинсијјә фәлсәфәси"ни фарсчадан түркчәјә чевирәрәк "Түрк јурду" журналында дәрч етдирмишдир. Шејх Чәмаләддин милли дујғуларла јоғрулмуш бу әсәриндә гејд едирди: "Инсанлар арасында тә"сир даирәси кениш олуб бир чох фәрдләри бири-биринә бағлајан ики бағ вардыр: бири дил бирлији, икинчиси исә дин бирлијидир. Дил бирлијинин дүнјада дәзүмү, шүбһә јохдур ки, даһа давамлыдыр. Чүнки аз бир заманда

1 Зиндәки-туфани. Хатирати Сејјид Һәсән Тәгизадә, Теһран, 1368/1989, сәһ. 3:

2 А.Блүм. Фәһлә синфинә нә төвр азадлыглар кәрәк/Чамаат нүмајәндәлији барәсиндә/, Бакы, "Тәкамүл" гәзетә идарәси нәшријјаты, 1907.

дејишмәз. Һалбуки икинчиси белә дејилдир: тәк бир дилдә данышан ирги көрүрүк ки, мин иллик бир мүддәт заманы, дил бирлијиндән ибарәт олан миллијјәтә хәләл кәтирмәдән ики-үч дин дәјишир."

Әслән Азәрбајҹан түркләриндән олан, өмрүнүн илк илләриндә ислам бирлији идејасына сөјкәнән, ислам дүнјасыны көзиб долашдыгдан сонра исә бу көрүшләринә хитам верәрәк миллијјәт идеалына тапынан бөјүк мүтәфәккир бу әсәриндә иддиа едирди ки, ислам дүнјасынын јашамасы вә тәрәггиси ајры-ајры мүсәлман тајфаларынын миллијјәтчи әсаса сөјкәнмәси вә һәр биринин милли чәрчиведә инкишаф вә тәрәггиси илә әлагәдардыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин тәрҹүмә јарадычылығында бәдии әдәбијјат әсас вә апарычыдыр. Белә ки, әдибин бу истигамәтдәки фәалијјәти Ә.Фирдовси, Н.Кәнчәви, Л.Толстој, М.Достојевски, М.Лермонтов, А.Крылов, М.Горки, А.Доде вә башга әдәби шәхсијјәтләрин ады вә әсәрләри илә бағлыдыр.

Јүксәк әдәби зөвгә малик олан М.Ә.Рәсулзадәнин тәрҹүмә јарадычылығына белә һәссаслыг көстәрмәси тәсадүфи дејилди. Әсрин әввәлләриндә Әһмәд Агаоғлу, Әли бәј Һүсејнзадә кими мүтәфәккирләр тәрҹүмә јарадычылығына үстүнлүк верир, Азәрбајҹан әдәбијјатынын јөнүнүн Гәрбә чеврилмәсиндә, халгын ојанышында, тәрбијә олунмасында бунун әһәмијјәтини дәрк едирдиләр. Бу мә"нада М.Ә.Рәсулзадә дә истисна тәшкил етмирди. Бөјүк әдиб халглар вә милләтләр арасында әдәби-мә"нәви әлагәләрин инкишафында, онларын бири-бирини јахынлашмасы вә гаршылыглы анлашмасында тәрҹүмәнин әһәмијјәтини көрүр вә гијмәтләндирирди.

Сәчијјәвидир ки, әдәби јарадычылығынын дикәр саһәләриндә олдуғу кими бурада да мәгсәдјөнлү һәрәкәт едән мүәллиф тәрҹүмәјә тәрҹүмә хатиринә јанашмамыш, тәсадүфи әсәрләри дилимизә чевирмәмишдир. Әксинә, елә мүәллифләрин јарадычылығына мүраҹиәт етмишдир ки, онларын әсәрләри азадлыг руһу, истиглал мәфкурәсилә јоғрулмуш олсун.

Теһрандакы мүһаҹирәт илләриндә Мәһәммәд Әмин бәј А.Крыловун "Сазандалар" тәмсилини "Һејванларын консерти" ады илә фарс дилинә чевирәрәк редактору олдуғу "Ирани-ноу" гәзетиндә дәрч етдирмишдир. Бөјүк ичтимаи мәзмун дашыјан бу тәрҹүмә

нәинки әдәби ичтимаијјәтин диггәтини чәлб етмиш, һәтта Иран һакимијјәт даирәләриндә бәрк нараһатчылыға сәбәб олмушду.[1]

Бөјүк рус насири Л.Толстојун әсәрләри дә бир тәрҹүмәчи кими М.Ә.Рәсулзадәнин марағыны чәкмишдир. Онун Л.Н.Толстојдан чевирмәләри 1912-чи илдә Истанбулда нәшр олунмушдур. Бу барәдә академик В.А.Гордлевскинин "Толстој Түркијәдә" адлы мәгаләсиндә јығчам мә"лумат вермишдир: "Азәрбајҹанлы М.Ә.Рәсулзадә /сонралар мүсаватчы/ "Асаргадон" /Константинопол/ һекајәсини тәрҹүмә етмишдир. Амма тәрҹүмә чансыз алынмыш вә Османлы дилинин руһундан узагдыр. О, 1921-чи илдә Москвада мәнә нәшр үчүн Толстојун "Тәвбә"сини дә һазырламыш олдуғуну демишди."[2] Һәмин сәһифәнин ашағысында мүәллиф бу чүмлә илә бағлы гејд вермишдир: "Саһибкар вә муздур", "Ики гоча"нын тәрҹүмәси еһтималынын дәгиглəшдирилмәсинә дә еһтијач вардыр."[3]

Тәәссүф ки, Мәһәммәд Әмин бәјин Л.Н.Толстојдан чевирмәләринин Истанбул нәшри әлимиздә јохдур. В.А.Гордлевскинин тәрҹүмәнин Османлы дилинин руһуна ујғун олмадығыны иддиа етмәси исә бизчә тәрҹүмәнин зәифлијинә дәлаләт етмир, чох күман, тәрҹүмәчинин иш просесиндә Азәрбајҹан түркчәсинин тә"сириндән гопмағыны көстәрир ки, бу хүсусијјәт М.Ә.Рәсулзадәнин орижинал әсәрләриндә дә нәзәрә чарпыр.

М.Ә.Рәсулзадә Истанбулда оларкән Л.Н.Толстојла јанашы, М.Горкинин дә бә"зи һекајәләрини түркчәјә чевириб дәрч етдирмишдир. Бу тәрҹүмәләри мүәллиф о заман Италијанын Капри адасында јашајан М.Горкијә көндәрмиш вә мәктубла даһа һансы әсәрләрини түрк дилиндә көрмәк арзусунда олдуғуну билдирмишдир. Бу илләрдә М.Горкинин "Ана" романы кениш јајылмышды. Амма гәрибәдир ки, М.Горки М.Ә.Рәсулзадәјә "Ана" романыны дејил, мөвзусу Шәрг һәјатындан алынмыш "Хан вә оглу" һекајәсини чевирмәји мәсләһәт көрүр. Әдиб бу барәдә М.Горкинин "Арвад-ана", "Хан илә оглу" адлы ики һекајәсиндән ибарәт 1914-чү илдә Бакыда нәшр етдирдији китабчада мә"лумат вермишдир: "Истанбулда икән "Рус әдәбијјаты нүмунәләри" дејә кичик бир рисалә нәшр етдирмиш, бураја рус

1 Јәһја Аријәнпур. Әз Соба га Нима, 2 чилддә, II чилд, Теһран, 1972, сәһ. 109.
2 В.А.Гордлевский. Избранные сочинения, в 4-х томах, II т. Изд-во восточной литературы, Москва, 1961, стр. 441.
3 Јенә орада

әдиби-бенамындан Максим Горки илә Граф Толстојун кичик һекајәләриндән бир нечәсини дахил (*орижиналда - дәрч, В.С*) етмишдим. Мәзкур рисаләдән бир дәнәсини дә о вәгт Италијада Капри чәзирәсиндә игамәт етмәкдә олан әдиби-мөһтәрәм Максим Горкијә көндәрмиш вә өзләринә јаздығым бир мәктубда дәхи зат-әдибанәләринин әсәрләриндән һанкысынын түркчәјә тәрчүмәсини көрмәк мејлиндә олдугларыны сормушдум. Јаздыглары чавабнамәләриндә бу сәтирләри гаралајан ачиз һаггында өзәл бујурдуглары лүтф заманында "Хан илә оглу" һекајәси бәлкә түркләрин марағыны чәлб едәр,—дејә бир мүталиәјә бәјан етмишләрди. Арзуји-әдибанәләрини ичра нијјәтилә мәзкур һекајә түркчәјә тәрчүмә олунмушдур."[1]

Тәрчүмәнин русча мәтни илә апардығымыз мүгајисә вә тутушдурмалар белә гәнаәт догурур ки, М.Ә.Рәсулзадә һәр ики һекајәни орижиналы тәһриф етмәдән, мәзмуна хәләл кәтирмәдән доғма дилимизин ахарында сәсләндирә билмиш вә беләликлә бөјүк рус әдибинин арзусуну јүксәк сәвијјәдә јеринә јетирмишдир.

Јухарыда М.Ә.Рәсулзадәнин тәрчүмә јарадычылығына мәгсәдјөнлү јанашдығыны, сечиб дилимизә чевирдији бәдии нүмунәләрлә бу вә ја дикәр дәрәчәдә истиглал мәфкурәсинә хидмәт мәрамыны ачыгладыг. Бу анламда онун рус романтик поезијасынын бөјүк нүмајәндәси М.Лермонтовун јарадычылығына үз тутмасы марағлыдыр. М.Ә.Рәсулзадәнин шаирин һәчм е"тибары илә ән ири поемасы олан "Исмајыл бәјә" мүрачиәт етмәси профессор Шамил Гурбановун гејд етдији кими, онунла бағлыдыр ки: "...Лермонтовун әсәрләри дәврүн вачиб проблемләри илә сәсләширди вә онун дили илә данышмаг бизим зијалылар үчүн һәм әлверишли, һәм дә асан иди."[2] Дикәр тәрәфдән Гафгаза мүрачиәтлә башлајан вә Гафгаз һәјатындан бәһс едән бу поема мөвзу бахымындан да халга јахын иди:

Гоча Гафгаз, сәнә салам олсун -
Дејилә̀м мән јабанчы дағларына,
Та чочугкән о дағлар күләји,

1 Максим Горки. Арвад-ана. Хан илә оглу, Бакы, 1914.
2 Шамил Гурбанов. Бәдии сөзүн күчү илә, "Әдәбијјат гәзети", 24 јанвар 1992.

Мәни јүксәлтди асиманларына.
О замандан бәри дүшүнчәләрим,
Һәп чәнуб асиманы, һәп гајалар
Һүррсән, нә көзәлсән, еј Гафгаз,
Сиз дә еј јүксәк, еј көзәл дағлар.[1]

Мә"лум олдуғу кими, поема Гафгазын истиглалијјәти угрунда мүбаризә апаран Исмајыл бәјин талејинә һәср олунмушдур. Бу мә"нада "Исмајыл бәј"ин һәмин дөврдә дилимизә чеврилмәси тәсадүфи сечијјә дашымырды; бу Азәрбајчанда вә бүтүн Гафгазда јүксәлән истиглал һәрәкатына көмәк вә истиглалчылыг мәфкурәсини тәблиғ етмәк мәгсәди күдүрдү. "Рәнк чаларлары, епитет, мүгајисә вә бәдии тәсвир васитәләринин зәнкинлији илә сечилән поема М.Ә.Рәсулзадәнин диггәтини һәр шејдән әнчә, кәскин сосиал проблемләри өзүндә чәмләшдирән романтик әфсанәви Исмајыл бәј образы илә чәлб етмишдир".[2]

Бу инкаролунмаз деталларла јанашы, шүбһәсиз ки, поеманын русча вариантындакы:

Там в колыбели, песни матерей,
Пугают русским именем детей -

јахуд да:

Как ты, я русских ненавижу[3] -

типли мисралары вә әсәрин үмуми азадлыг руһу Мәһәммәд Әмин бәјин диггәтини чәлб етмиш вә о, поеманы бу хүсусијјәтләринә көрә дилимизә чевирмишдир:

Бурада аналар чочугларыны,
Москов ады илә ихафә едәр.[4]

1 М.Ј.Лермонтов. Исмајыл бәј. "Дирилик", 1914. № 2.
2 А.Зејналзадә, М.Ибрагимова. "Политический опасный" журнал Алиаббаса Музниба "Дирилик", "Новруз", 1 октјабр 1991.
3 М.Ю.Лермонтов. Сочинения. Т.I, Москва, "Правда", 1988, стр. 324, 351.
4 М.Ј.Лермонтов. Исмајыл бәј. "Дирилик", 1914. № 3.

Башга сөзлә, М.Ә.Рәсулзадә сијаси публисистика васитәсилә мүстәгим шәкилдә ифадә едә билмәдији фикирләри "Исмајыл бәј"ин"ичтимаи-сијаси јүклү, поетик мисралары илә дејә билмишдир.

"Исмајыл бәј" поемасы М.Ј.Лермонтовун јүз иллик јубилеји илә әлагәдар олараг тәгдим едилмишдир. Тәрчүмә "Дирилик" журналынын 2, 4, 5, 6, 10, вә 15 -чи нөмрәләриндә дәрч олунмушдур. Лакин поема тәрчүмә едилиб сона чатдырылмамышдыр. Вә нә "Дирилик" журналынын, нә дә көздән кечирдијимиз дикәр гәзет вә дәркиләрин сәһифәләриндә поеманын давамына тәсадүф еләмәдик. Ола билсин ки, журнал бағланаркән о тәрчүмәни дајандырмыш, јахуд да дөврүн, ичтимаи-сијаси һәјатын дикәр, даһа вачиб гајғылары ону бу ишдән јајындырмышдыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин тәрчүмәләриндән бири дә франсыз јазычысы Алфонс Доденин "Сонунчу дәрс" һекајәсидир.[1] Алманијанын Париси истиласы әлејһинә јазылмыш олан бу һекајәдә Франса халгынын истиглалијјәтини уғурунда мүбаризәси вә гәләбәјә инам өзми өз бәдии әксини тапмышдыр. М.Ј.Лермонтовун "Исмајыл бәј" поемасында олдуғу кими бурада азадлыг руһунун күчү бөјүк мүтәфәккирин диггәтини өзүнә чәкдијиндән о әсәри ана дилиндә сәсләндирмәји мәгсәдәујғун һесаб етмишдир.

М.Ә.Рәсулзадә 1920-чи илдә "Әсримизин Сијавушу" әсәри үзәриндә ишләјәркән Ә.Фирдовсинин "Шаһнамә"синә мүрачиәт етмиш, лакин вахт имкан вермәдијиндән тәдгигата дахил етдији фарсча парчаларын јалныз сәтри тәрчүмәсини вермәклә кифајәтләнмишдир.

Әдиб "Азәрбајчан шаири Низами" монографијасыны јазаркән дә әввәлчә әсәрә дахил етдији фарсча поетик парчаларын түркчә сәтри тәрчүмәсини вермиш, лакин тәдгигат үзәриндә ишини давам етдирәркән сәтри тәрчүмәләри поетик тәрчүмәјә чевирә билмишдир. Үмумијјәтлә, М.Ә.Рәсулзадәнин тәрчүмә јарадычылығында Низаминин әсәрләриндән дилимизә чеврилмиш парчалар хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бу тәрчүмәләр бир нечә бахымдан мараг доғурмагдадыр. Ән әввәли, Мәһәммәд Әмин бәјин Низамидән чевирмәләри онун тәрчүмә јарадычылығынын сон илләринә тәсадүф едир/ мүәллиф бу ишлә әсасән 1941-1951-чи илләрдә мәшғул олмушдур./. Бу илләрин онун јарадычылығынын камиллик дөврү олдуғуну нәзәрә аларсаг, чевирмәләрин һансы бахымдан диггәти чәкмәси ајдын олар. Икинчиси, әввәлки тәрчүмәләриндән фәргли олараг М.Ә.Рәсулзадәнин Низами ирсинә мүрачиәти милли-азадлыг идејаларыны јајмаг дејил, бөјүк Азәрбајчан шаирини түрк дүнјасына онун өз дилиндә чатдырмаг мәгсәдиндән ирәли кәлир. Үчүнчү бир тәрфдән исә бу тәрчүмәләр Низаминин башга мүәллифләр тәрәфиндән едилмиш чевирмәләри арасында аналожи тәһлилләр, мүгајисәләр апармаға имкан верир.

1 Алфонс Доде. Сонунчу дәрс, "Игбал", 18 феврал 1914.

М.Ә.Рәсулзадәнин бу диггәтәлајиг тәрчүмәләри "Азәрбајчан шаири Низами" монографијасынын сонунда "Низамидән чевирмәләр" бөлмәсиндә верилмишдир.[1] Бунлар: "Мәхзәнүл-әсрар"дан Аллаһ, сөз, сөзчү һаггында бөлмәләрдән, "Ихтијар гадын вә Султан Сәнчәр", "Туғлачы ихтијар", "Бајгуш дүјүнү" мәгаләтләриндән; "Једди көзәл"дән сөз вә сөзчү һаггында парчалардан; "Хосров вә Ширин"дән "Инсанлығын дәјәри", "Хосров илә Фәрһадын дејишмәси" бөлмәләриндән; "Искәндәрнамә"дән исә "Гыпчаг гадынлары" епизодундан ибарәтдир.

Гејд олунмалыдыр ки, М.Ә.Рәсулзадәнин Низамидән чевирмәләри поетиклији, ахычылығы вә орижинала јахынлығы илә сечилир. Фикримизин сүбуту үчүн бә"зи парчалара мүрачиәт едәк:

Түркләрин чүн јүксәлди дөвләтләри,
Әдаләтдән сәсләнди һәп елләри.
Мадам ки, сән зүлмә амил олурсан,
Бир түрк дејил, чапулчу бир һиндусан.[2]

Јахуд:

Бу мәсләкә әл атдығым нечиндир?
Бир күн сәнә әл ачмамаг үчүндүр.
Бу сөзләри бизим јикид ешитмиш,
Гызармыш, ағламыш, чәкилмиш, кетмиш.[3]

Јахуд да:

1 **M.E.Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s. 337-352**
2 Јенә орада, **s. 342**
3 Јенә орада, сәһ. 344.

Сөздән көзәл өвлады,
Дүнјамыз доғурмады.
Нә јапдыјса јарадан,
Галан бир сөздүр ондан.

Әлибин Низамидән чевирмәләри Азәрбајчан вә Түркијә шивәләринин биркә хүсусијјәтләрини өзүндә бирләшдирир. Анлашылмајачағы дүшүнүлдүјү бә"зи сөзләрин гаршылығынын верилмәси дә бу фикри тәсдиг етмәкдәдир.

Бунлардан башга, монографијанын мүхтәлиф јерләриндә тәдгигата чәлб олунмуш парчалар, нүмунәләр вә епиграфлар да Низамидән чевирмәләр һаггында гәнаәтләрин тамамланмасына хидмәт едир. Мараглыдыр ки, монографијада Низами илә јанашы, Ч.Руми, Һафиз, Хәјјам, Сә"ди вә башга Шәрг классикләринин әсәрләриндән дә мүәјјән бејт вә парчаларын поетик тәрчүмәси верилмишдир.

IY ФӘСИЛ

Әдәби тәнгиди вә елми-нәзәри јарадычылығы

М.Ә.Рәсулзадә јарадычылығынын ән зәнкин голуну нәзәри-естетик, әдәби-тәнгиди вә әдәбијјатшүнаслыгла бағлы арашдырмалары тәшкил едир. Бөјүк мүтәфәккирин јарадычылығынын дикәр саһәләри кими бу голу да индијәдәк һәр һансы шәкилдә тәдгигат објектинә чеврилмәдији үчүн өјрәнилмәмиш галмышдыр. Бу исә милли әдәби-естетик фикирдә мүәјјән тәбии бошлуғун јаранмасына, бу вә ја дикәр мәсәләләрлә бағлы биртәрәфли һөкм вә гәнаәтләрин мејдана кәлмәсинә имкан вермишдир.

М.Ә.Рәсулзадә гәләмини әдәби-тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығын бир чох жанрларында сынамышдыр. Әслиндә онунчүн конкрет бир жанр мөвчуд олмамыш, һүрријјәт вә истиглал идејасыны јајмаг үчүн бүтүн әдәби васитәләрдән истифадә етмишдир. Онун гәләминдә тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг бәдии јарадычылығында олдуғу кими Азәрбајчанын истиглалијјәти проблеминә јөнәлдилмиш, истәр доғма вәтәниндә, истәрсә дә мүһачирәтдә Азәрбајчаны танытмаг, тәблиғ етмәк, онун чохәсрлик мәдәнијјәтини үзә чыхармаг, арашдырмаг, бир сөзлә, мәнсуб олдуғу мәмләкәтин варлығыны, мөвчудлуғуну тәсдиг етдирмәк фикрилә гәләм чалмышдыр. Елә буна көрә дә М.Ә.Рәсулзадәнин ичтимаи-сијаси мөвзулу елә чидди бир әсәри јохдур ки, бу вә ја дикәр дәрәчәдә әдәбијјатшүнаслыгла бағланмасын, ејни заманда, буна гаршылыг елә бир әдәбијјатшүнаслыг әсәри јохдур ки, орада Азәрбајчан истиглалы проблеми гојулмасын. Бу онун үмуми јарадычылығына хас олан бир кејфијјәтдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыгла бағлы әсәрләрини јазылыш тарихинә, јахуд жанр принсипинә көрә дејил, мөвзу вә проблем бахымындан тәһлил етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Чүнки әдиб тарихи зәрурәт учундан әдәбијјат тарихинин ејни мәрһәләләринә вә шәхсијјәтләринә, ејни проблемләринә тәкрар-тәкрар гајытмалы олмушдур ки, бу да һәмин әсәрләрин тәһлили вә үмумиләшдирилмәсиндә өзүнәмәхсус јанашма үсулу тәләб едир.

1903-чү илдән Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин девирилмәсинә гәдәрки дөврдә даһа чох елми-тәнгиди вә әдәби-публисистик

мәзмунлу мәгаләләр јазан әдиб сонралар монографик жанрлара үстүнлүк вермиш, бир чох ири һәчмли әсәрләр ортаја чыхармышдыр.

Тәнгиди кениш мә'нада дәрк едән әдиб 1906-чы илдә јазырды ки,"...тәнгидсиз һеч бир сәнәт, һеч бир милләт тәрәгги етмәмишдир"[1]. Бу фикир Мәһәммәд Әмин бөјин јарадычылығында садәчә тезис олараг галмамыш, әксинә фәалијјәтинин бу зәминдә кәкләнмәсиндә тәканверичи амил ролуну ојнамышдыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин әдәби-тәнгиди вә елми-нәзәри фәалијјәти маһијјәт е'тибары илә ики истигамәтдәдир: Биринчиси,ичтимаи-сијаси фәалијјәтинин тәркиб һиссәси кими; Икинчиси исә, профессионал јарадычылыг саһәси кими. Башга сөзлә,о, Азәрбајчан әдәбијјатынын вә мәдәнијјәтинин һәм тәблигатчысы, һәм дә тәдгигатчысы кими чыхыш едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин тәдгиги вә тәблиғи мәсәләсинә истиглал уғрунда мүбаризә гәдәр бөјүк әһәмијјәт верирди. Түркијәјә мүһачирәт етдикдән сонра о, Истанбулда Азәрбајчан Милли Мәркәзини јаратмышдыр ки, бу мәркәз сијаси фәалијјәтлә јанашы, милли мәдәнијјәтимизи, әдәбијјатымызы јајмаг вә тәблиғ етмәк ишини өзүнүн әсас вәзифәләриндән бири һесаб едирди. Бөјүк сијаси хадим мүһачирәт илләриндә әдәби процесслә даим бағлы олмуш, Түрк Енсиклопедијасы, Түрк Дил Гуруму илә јахындан әлагә сахламышдыр.

М.Ә.Рәсулзадә әдәби-естетик вә нәзәри-културоложи көрүшләрини башлыча олараг "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты", "Әсримизин Сијавушу", "Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри", "Азәрбајчан шаири Низами" кими нисбәтән ири һәчмли монографик тәдгигатларда әкс етдирмишдир. Мүәллифин түрк, алман, франсыз, инкилис, полјак, румын, рус, фарс вә башга дилләрдә чап олунмуш тарихи-сијаси мөвзулу 30-дан чох китабыны вә јүзләрлә мәгаләләрини дә әдәбијјатшүнаслыгла бағлајан хәтләр күчлүдүр.

Мәһәммәд Әмин бөјин әдәби-нәзәри мәгаләләринә кәлдикдә исә бунлар да мөвзусуна көрә мухтәлиф вә рәнкарәнкдир. Белә ки, мәгаләләрин бир гисминдә үмуми күлтүроложи, әдәбијјат вә сијасәт мәсәләләриндән бәһс едилир; икинчи бир гисми классик вә чағдаш Азәрбајчан әдәбијјатынын ајры-ајры нүмајәндәләринә,јахуд әдәбијјатымызын мүхтәлиф проблемләринә һәср олунуб. Мәгаләләрин

1 М.Ә.Рәсулзадә. Мәвчиби-һејрәт."Иршад".9 јанвар 1906.

үчүнчү гисминдә фолклор, дөрдүнчү гисминдә Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјаты вә Азәрбајчан мүһачирәт әдәбијјаты тәдгиг едилмишдир. Әдибин мәгаләләринин мүһүм бир һиссәсини совет дөврү Азәрбајчан әдәбијјатында милли көкдән узаглашма мејлләринин, руслашдырма сијасәтинин тәнгиди тәшкил едир.

Беләликлә, М.Ә.Рәсулзадәнин јарадычылығынын зәнкин вә мүрәккәб олан әдәби-тәнгиди вә елми-нәзәри голу ашағыдакы ардычыллыгла тәдгигата чәлб олунмушдур:

а/ Үмуми културоложи көрүшләри. Милли мәдәнијјәт консепсијасы; б/ Әдәбијјат вә сијасәт мәсәләсинә даир көрүшләри; в/Фолклоршүнаслыг ахтарышлары; г/ Классик ирсин тәдгиди; д/ Чағдаш әдәбијјат мәсәләләри.

а/ ҮМУМИ КУЛТУРОЛОЖИ КӨРҮШЛӘРИ.
МИЛЛИ МӘДӘНИЈЈӘТ КОНСЕПСИЈАСЫ.

М.Ә.Рәсулзадәнин културоложи көрүшләринин әсасында онун милли мәдәнијјәт консепсијасы дајаныр. Һеч шүбһәсиз, мәдәни-културоложи фәалијјәти сијаси мүчадиләдән ајры тутмајан, әксинә бунларын вәһдәтини әсас кәтүрән бөјүк мүтәфәккирин көрүшләриндә бу мәсәләнин өјрәнилмәси XX әср естетик фикринә мүәјјән ајдынлыг кәтирәрди.

"Күлтүр" вә "мәдәнијјәт" истилаһлары М.Ә.Рәсулзадәнин лексиконуна бә'зән еквивалент кими ишләдилән, бә'зән исә фәргләндирилән ифадәләр кими дахил олса да, о, сонунчу мәгама даһа чох үстүнлүк вермишдир. Әдибә көрә, "күлтүр" сөзүн кениш мә'насында садәчә олараг мә'нәвијјаты, башга сөзлә, "дини,фикри, һисси, әдәби вә бәдии сәһфәләри" дејил, һәмчинин "игтисадијјат, ичтимаијјат вә сијасәт кими маддијјаты" да стива едәјән кениш мә'налы анлајышдыр. Нисбәтән мәһдуд мә'налы "мәдәнијјәт" исә кениш мә'налы анлам олан "күлтүр"үн јалныз бир гүтбүнү, онун мә'нәвијјатла бағлы тәрәфләрини әһатә едир.

М.Ә.Рәсулзадә һәлә илк јазыларында милли мәдәнијјәтин формалашмасы процессини халгын маарифләнмәси вә мәктәбләрин миллиләшдирилмәси мәсәләсиндән ајры тутмурду. О, чаризмин бу саһәдә мүсәлманлара гаршы тутдуғу әдаләтсиз мөвгеји тәнгид едир. "Мәктәб вә мәдрәсә" адлы силсилә мәгаләләриндә Гафгаз мaариф

мудири Родолев чөнабларына мәһз антимилли мөвгејинә көрә ришхәндлә јанашырды.[1]

Әдиб һәмин мәгаләсиндә иддиа едирди ки, башлыча олараг түрк-татар гөвмүнә мәнсуб олан Русија мүсәлманлары милли мәдәнијјәтләрини формалашдырмаг, үмумијјәтлә бу саһәдә нәјә исә наил олмагдан өтрү араларындакы бирлијин зәрурәтини дәрк етмәлидирләр. О,түрк халгларынын ваһид мәдәнијјәтә малик олдугуну иддиа едир, араларындакы үмуми, апарычы мәгамларын габардылмасына, инкишаф етдирилмәсинә тәрәфдар чыхырды. Мүһачирәтдә јашадығы илләрдә гәләмә алдығы "Милли бирлик" адлы мәгаләсиндә исә о, түрк халгларынын вә мәдәнијјәтләринин парчаландығыны үрәк агрысы илә гејд едирди: "Нә јазыг ки, бу мүштәрәк түрк күлтүрү тарихин мәрһәмәтсиз сејри нәтичәсиндә бир-бириндән узаг мүхтәлиф саһәләрә дағылмышдыр. Мүштәрәк дүшмән дә бу ајры-ајры түрк күлтүр парчаларыны бир-бириндән узаглашдырмаг вә бир-биринә јабанчы гылмаг үчүн әлиндән кәлән һәр шеји јапмыш вә һәлә дурмадан јапмагдадыр. Иштә, бу дурум гаршысында түрк кәнчлијинә дүшән әсл вәзифә бу учсуз-бучагсыз түрк күлтүрүнү бүтүн өзәлликләрилә танымаг, өјрәнмәк, севмәк, мәнимсәмәк вә танытмагдыр"[2]

М.Ә.Рәсулзадә дүнјәви тәһсил верән, даһа габагчыл вә мүтәрәгги олан рус мәктәбләринә дејил, милли әхлагымызы вә руһумузу әкс етдирдији үчүн руһани мәктәбләринә үстүнлүк верирди. Тәһсил алмадан мәдәнијјәтә говушмагын гејри-мүмкүнлүјүнү дәрк едән алимин фикринчә, тәк-тәк фәрдләрин дејил, јалныз бүтүн милләтин маарифләндирилмәси илә мәдәнијјәт јаратмаг мүмкүндүр. Мәктәбләри милли мәдәнијјәтин формалашмасыны тезләшдирән фактор кими сәчијјәләндирән М.Ә.Рәсулзадә бу фикирдә иди ки, тәдрис мүәссисәләри милләтин руһуна, адәт вә ән'әнәләринә ујғун олмалыдыр. О, руһанилерин вә мүәллимләрин јени руһда тәрбијәләндирилмәсини диггәт мәркәзиндә сахлајыр вә мәктәбләрин миллиләшдирилмәси үчүн буну олдугча әһәмијјәтли бир чәһәт кими тәгдир едирди. Әдиб милли мәктәбләрин мөвчудлугуну һәр бир

1 М.Ә.Рәсулзадә. Мәктәб вә мәдрәсә. "Ачыг сөз",1916. № 138

2 **M.E.Resulzade. Milli birlik. "Azerbaycan", sayı 7, Ekim, 1952**

милләтин тәбии һүгугу кими сәчијјәләндирәрәк буну истәр сијаси, истәрсә дә елми бахымдан әсасландырмағы да унутмурду.

"Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри" әсеринин башланғычында мүәллиф белә бир тезис ирәли сүрүр: "Бүтүн күлтүрләр үч бөјүк амилин гаршылыглы тә'сирләриндән доғарлар: чоғрафи амил - вәтән, етнографиг амил - милләт вә мә'нәви амил - мәдәнијјәт."[1] Бөјүк мүтәфәккир Азәрбајчанын күлтүр ән'әнәләри һаггында ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн ону бу үч амилин фонунда нәзәрдән кечирмәји зәрури билир вә милли күлтүр анлајышыны да мәһз бу амилләрин говушуғу кими дәрк едир.

М.Ә.Рәсулзадәнин арашдырмаларында бир тәрәфдән Азәрбајчан мәдәнијјәтинин тәшәккүл тапдығы, бәһрәләндији зәмин, о бири тәрәфдән бу мәдәнијјәтин дикәр халгларын мәдәни ирсинә тә'сири елми шәрһини тапмышдыр.

Шәрг вә Гәрб мәдәнијјәтләри фонунда Азәрбајчан мәдәнијјәтинин маһијјәтини ашкарламаға чалышан М.Ә.Рәсулзадәјә көрә, бу мәдәнијјәт һәјата, чәмијјәтә бағлы олмуш, тарихән һәр чүр схоластизми рәдд етмиш, дүнјәвилијә чан атмышдыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин милли мәдәнијјәт консепсијасы милли мәһдудлуға вә милли гапалылыға јад иди. Әдиб Азәрбајчан мәдәнијјәтини Шәрг-ислам вә Гәрб-христиан мәдәнијјәтләринин әлагә вә говушуғунда дәрк едир, гијмәтләндирирди. О бир чох јазыларында Азәрбајчан мәдәнијјәтинин Шәрг-ислам мәдәнијјәтинин инкишафындакы ролуну, мәһз бу мәдәнијјәтә тәкрарсыз даһиләр вердијини дөнә-дөнә гејд етмиш, һәмчинин ајры-ајры классикләрин јарадычылығынын Шәрг-ислам мәдәнијјәтинә бағланан мәгамларына диггәт јетирмишдир.

М.Ә.Рәсулзадә бу фикирдә олмушдур ки, әслиндә милли олан Азәрбајчан мәдәнијјәти Шәрг вә ислам руһуну өзүндә бирләшдирдији, говушдурдуғу үчүн онун бир чох даһиләри милли олмагла јанашы, һәмчинин Шәрг-ислам мәдәнијјәтинә мәнсубдурлар. Бу бәһрәләнмә вә зәнкинләшмә гаршылыглы олдуғу үчүндүр ки, Шәрг-ислам дүнјасынын башга милләтләрә мәнсуб олан сәнәткарларынын јарадычылығында, руһунда Азәрбајчанын да пајы вардыр. Азәрбајчан мәдәнијјәти Шәрглә јанашы, һәмчинин Гәрб вә

1 **Mehmet Emin Resulzade. Azerbaycan kültür Gelenekleri, Ankara, 1949, s.9**

дүнја мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәси олдугу үчүн бәшәр мәдәнијјәтинин зәнкинләшмәсиндә онун да пајы вардыр.

Мәһәммәд Әмин бојин милли мәдәнијјәтә нечә әһәмијјәт вермәси ону миллијјәт анлајышы илә ејниләшдирмәсиндә өзүнү көстәрир.. Милли мәдәнијјәти бәшәр мәдәнијјәтинин үзви тәркиби кими дәрк едән әдибин фикринчә, һәр һансы бир милләтин өлүмә мәһкум олмасындан бәшәријјәт нә гәдәр итирирсә, милли мәдәнијјәтләрин мәһви, тәнәззүлү вә инкишафдан галмасы бәшәр мәдәнијјәтинә бир о гәдәр зәрбә вурмуш олур. "Бәнчә, мәдәнијјәти-бәшәријјә милләтләрин зәһмәтләриндән һасил олан бир јекундур. Һәр милләт өз игтидар вә өз истиглалы сајәсиндә, јә'ни өз дирилији илә о јекуна хүсуси олдугу гәдәр дә гијмәтли бә'зи шејләр әлавә едир ки, бир милләтин өлмәси вә јахуд өлкүн фикирләрлә јашамасы јалныз өзүнүн бәдбәхтлијини дејил, бәшәријјәтин дә бөјүк бир нөгсаныны тәшкил едир"[1].

Мәдәнијјәтин формалашмасында вә инкишафында динин ролуну гијмәтләндирән әдиб Шәрг мәдәнијјәтиндән бәһс едәркән онун мајасындакы милли факторларла јанашы, ислам факторунун апарычы аспектләри үзәриндә дајанмагла, бу мәдәнијјәти маһијјәт вә мәзмунча сәчијјәләндирмиш олур.Алимин фикринчә, Шәрг-ислам мәдәнијјәти өзүнәмәхсус спесифик хүсусијјәтләрә маликдир. О,"Азәрбајчан шаири Низами" монографијасында XIY әср әрәб тарихчиси Ибн Хәлдунун белә бир фикрини тәгдир едир ки, "...ислам мәдәнијјәти јалныз әрәбләрин јаратдыгы бир абидә дејил, ислам динини гәбул етмиш халгларын бәрабәр тикдикләри бинадыр". Белә ки, Шәрг-ислам мәдәнијјәтини ону јарадан үч милли амиллә сых бағлајан әдиб гејд едир ки, "...ислам мәдәнијјәтинин Шәргдә јајылмасында әрәб дили илә бәрабәр фарс вә түрк дилләринин дә мүәјјән ролу вардыр. Бир дујғу, дүшүнүш вә билик васитәси олмаг е'тибарилә, тарихин мүәјјән дөврләриндә бу ики дилин, хүсусән әдәбијјат саһәсиндә вә беләликлә, Шәрг ислам мәдәнијјәтинин инкишафы вә јајылмасында чох мүһүм тә'сирләри олмушдур".[2] .

Шәрг вә Гәрб мәдәнијјәти анлајышлары арасында аналожи мүгајисә апаран мүәллиф бу гәнаәтә кәлир ки, һәр ики мәдәнијјәтин

1 .М.Ә.Рәсулзадә. Милли дирилик. "Дирилик",1914, № 1

2 **Mehmet Emin Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s.6**

бир вәһдәт кәсб еләмәсиндә дин апарычы фактор олмушдур. Белә ки, Гәрб мәдәнијјәти "христиан топлулуғуна кирмиш бүтүн гәрблиләрин миллијјәт вә ирг тәәссүбү чәкмәдән јаратдыглары бир дәјәр олдуғу кими", Шәрг мәдәнијјәти дә ислам бирлијинә дахил олан әрәб, түрк, фарс вә башга милләтләрин биркә јаратмыш олдуглары абидәдир.

Мәдәнијјәтдә ортаглыг принсипләрини диггәт мәркәзиндә сахлајан мүтәфәккир "Әсримизин Сијавушу"нда фикирләрини белә јекунлашдырыр: "Дили, дини, әхлагы, адәти, тарихи вә ән'әнәси бир олан халг,милли бир мәдәнијјәт јарадыр: динләри, дилләри вә јахуд тарихи мүгәддәратлары, һәтта бә'зән чоғрафи мәвгеләри бир олан милләтләр мүштәрәк бир мәдәнијјәт јарадырлар. Бә'зән ики ајры сојдан одан мәдәнијјәтләрин иштиракы о гәдәр сыхы олур ки, хәтти-затында ики мәдәнијјәтдән бир мәдәнијјәт, ики милләтдән бир милләт нүмунәси мејдана кәлир.

Түрклүк, әрәблик, фарслыг,мүштәрәк бир мәдәнијјәт нүмунәси мејдана кәтирмишдир. Нечә ки, бир христиан мәдәнијјәти вар - буна Авропа мәдәнијјәти дә дејирләр. Нечә ки, ислам мәдәнијјәтинә Шәрг мәдәнијјәти дејилир."[1]

Билиндији кими, М.Ә.Рәсулзадәнин үмуми културоложи көрүшләриндә дил диндән үстүн вә апарычы амил кими сәчијјәләндирилмишдир. Лакин бир сыра мәгамларда, о чүмләдән Шәрг вә Гәрб мәдәнијјәти анлајышларына мүнасибәтдә о, дини дилә нисбәтән даһа вачиб фактор билир. О јазыр: "Дин һәр нә гәдәр дилдән сонра кәлән бир амил исә дә, бә'зи шәраит дахилиндә ондан даһа мүәссир бир гүввә шәклини дә ала биләр, үмуми бир дил нә гәдәр дил әһлиндә үмуми бә'зи хисләтләр вә идеаллар товлид едирсә, үмум бир динә малик олмаг дәхи о дәрәчәдә бөјүк бир тә'сир ичра едә биләр".[2]

М.Ә.Рәсулзадә 1916-чы илдә јазмыш олдуғу "Күрчү мәсләкдашларымызла бәһсимиз" адлы мәгаләсиндә милли мәдәнијјәтин әсасыны башлыча олараг үч амилдә -- дилдә,тарихи ән'әнәдә вә диндә көрүр: "Ачыг сөз" мәдәнијјәти-бәшәријјәни милли мәдәнијјәтләрин јекуну тәсвир едир. Мәдәнијјәти-бәшәријјә намына

1 **M.E.Resulzade, Asrimizin Siyavuşu, Ankara, 1989, seh.31**

2 М.Ә.Рәсулзадә. Милли дирилик."Дирилик",1914, № 7

милли мәдәнијјәтләрин һәр бир тәчавүз вә тәәррүздән сахланмасыны тәләб едир. Милли мәдәнијјәтләрин көкүнү дилдә, тарихи ән'әнәдә көрүр. Фәгәт динә дәхи мәдәни бир рол вермәк истәр. Дин мүтәдәјјинләри арасында мәдәни бир бејнәлмиләлијјәт вүчуда кәтирир".[1]

Мәдәнијјәтин әсасыны дилдә көрән бөјүк әдиб "Милли дирилик" силсилә мәгаләләриндә јазыр: "Дил мәдәнијјәтин һамысыны тәшкил етмәсә дә, јүздә дохсаныны вүчуда кәтирән бөјүк бир амилдир. Бир милләти мәһв едиб арадан кәтүрмәк гәсдиндә олан сијасиләр дә әсл бунун үчүндүр ки, тәмсил /ассимилјасион/ әмәлијјаты ичра едәркән ән биринчи фикирләрини дилә верәр вә ән әввәл бир милләтин дилини јаддан чыхартмаға сә'ј едәрләр".[2] Көрүндүјү кими,милли мәдәнијјәтдә дилин ролуну әдиб милләтин мөвчудлуғуну тәшкил едән амил гәдәр вачиб сајыр.

М.Ә.Рәсулзадә милли мәдәнијјәтин тәмәл дашыны халгын тарихи, һәјат вә јашајыш тәрзи, адәт вә ән'әнәсиндә көрүр, ајры-ајры мәдәнијјәтләрин бири-бириндән фәргләнмәсиндә məһз бу чәһәтин апарычы олдуғуну иддиа едирди. Онун фикринчә, һәр бир халг јашадығы тарихдән, өз милли хүсусијјәтләриндән, әхлагындан,адәт вә ән'әнәсиндән асылы олараг милли мәдәнијјәт јарадыр. Бу мә'нада ајры-ајры халгларын мәдәнијјәти мүстәсналыг кәсб едир вә бири-дикәрини төкрарламыр.

Бүтүн бунларла јанашы, милли мәдәнијјәтин формалашмасы вә инкишафы үчүн истиглалијјәтин мүһүм әһәмијјәт дашыдығыны гејд етмәси М.Ә.Рәсулзадәнин консепсијасынын чох мүһүм тәрәфләриндән биридир. О, јазыр: "Алман милләти - керман ирги өзүнүн истиглалыны тә'мин еләмәсә вә өз мәдәнијјәт хассәсини мүһафизә етмәсә иди, бәшәријјәт Шопенһауер, Фихте, Фауст, Готтенберг вә Ливтер киби дүһалары да көрмәјәчәк иди. Франса дикәр бир ирг вә гөвмијјәт ичиндә мүнһәлл олуб да өз бәнлијини итирсә дә, бәшәријјәт Х1Х әсрин фикирләри үзәринә һөкумәт едән әфкар гәһрәманларыны - Жан Жак Руссо,Дидро, Монтескје, Виктор Һүго вә Волтерләри дә гаиб едәчәкди..."[3]

1 М.Ә.Рәсулзадә. Күрчү мәсләкдашларымызла бәһсимиз,"Ачыг сөз",1916, № 99
2 М.Рәсулзадә. Милли дирилик, "Дирилик",1914, № 6
3 М.Ә.Рәсулзадә. Милли дирилик,"Дирилик",1914, № 2

М.Ә.Рәсулзадәнин фикринчә, милли дил, әдәбијјат, мәдәнијјәт милләтин истиглалы, азадлығы илә сых бағлыдыр. Бәлә ки, истиглалыны горуја билмәјән милләт мәдәнијјәтини, мәдәнијјәтини горуја билмәјән милләт исә милли варлығыны горуја билмәз. Чүнки истиглалыны итирән милләтләр милли варлыгларына јад, јабанчы бир дилдә јазмаға мәчбур едилир, бу исә ајры-ајры фәрдләрин, шәхсијјәтләрин ассимилә едилмәсинә кәтириб чыхарыр. "Бизим мүһитимиздәки русча охумушларымызы тәдгиг етсәк, көрәчәјик ки, али диплом алмыш, бөјүк тәһсил көрмүшләримиз арасында анчаг о гисми аз-чох игтидарлы вә мәнсуб олдуғу мүһитин ишләри илә әлагәдардыр ки, аз-чох түркчә савады вар вә өз милләтинин нә олдуғуну билијор. Сырф русча илә бөјүјүб дә өзләриндән хәбәри олмајанлар исә әксәрән мәнсуб олдуглары мүһитин еһтијачларына гаршы лагејддирләр."[1]

Јад дилдә тәһсил алыб өз милләтинә јабанчы мүнасибәт бәсләјәнләри нәсил вермәјән гатыра бәнзәдән бөјүк мүтәфәккирин фикринчә, һәр һансы керидә галмыш бир өлкәнин истиглалыны әлиндән алыб, даһа гүдрәтли бир дөвләтә табе етмәклә онун тәрәггисинә наил олмаг мүмкүндүр, лакин бу фактор милли мәдәнијјәтин зәифләмәсинә, тәнәззүлүнә вә сырадан чыхмасына кәтириб чыхара биләр вә милләтин мөвчудлуғуну шүбһә алтына алар.

"Бу күн Иранын кечирмәкдә олдуғу ән фәлакәтли күнләриндән "хилас" етмәк үчүн әлиндәки истиглал көлкәсиндән дә мәһрум едиб, башга мүтәрәгги бир милләтин идарә вә тәмәссүлү алтына версәниз, еһтимал ки, Әнзәли бир нечә илин зәрфиндә Бакыја мејдан охујачаг гәдәр тәрәгги едәр вә Бәндәрбошир дә Бомбејдән һеч дә кери галмаз. Фәгәт бу сәри тәрәггинин мүгабилиндә әмин олунуз ки, Иран бир даһа нә Фирдовси јетирәр, нә Сә'ди, нә дә Һафиз".[2]

Тәдгигатчынын: "Әчәлә бир сурәтдә маддәтән тәрәгги едиб дә мә'нәвијјатча мәһрум галмагданса, маддәтән кеч тәрәгги едиб, мә'нәвијјатча мүстәгил галмағы тәрчиһ едәрәм! Чүнки милләтин дә, бәшәријјәтин дә фаидәси бундадыр"[3] гәнаәтләри һәр бир милләт

1 М.Ә.Рәсулзадә. Милли дирилик,"Дирилик",1914, № 3
2 Јенә орада
3 Јенә орада.

үчүн мәдәнијјәтин нечә мүһүм әһәмијјәт кәсб етдијини ачыглајыр. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин формалашмасында истиглалијјәтин вә мүстәгил чүмһуријјәтин мөвчудлугуну ән зәрури шәртләрдән бири кими гијмәтләндирән Мәһәммәд Әмин бәј бу гәнаәтдә олмушдур ки,милли дөвләтчилик милли мәдәнијјәтимизин инкишафынын нәинки тәканверичи стимулу ролуну ојнамыш, һәмчинин онун јени-јени чаларларла зәнкинләшмәсиндә әһәмијјәт кәсб етмишдир. О,"Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри" әсәриндә фикирләрини беләјекунлашдырмышдыр: "27 мајыс 1918 - Азәрбајчан тарихинин ән бөјүк бир күнүдүр. Бу күндә түрк вә мүсәлман чамиалары ичиндә Доғу илә Баты күлтүрләринин гаршылашдығы чоғрафи бир саһәдә кәлишән Азәрбајчан күлтүрү тарихи сејринин өнәмли бир мәрһәләсинә вармышдыр.Јүз ил әввәл Русија чарлығынын идарәсинә ајры-ајры ханлыглар шәклиндә кечән Азәрбајчан шимди јекпарә бир күлтүр варлығы вә милләт бирлији һалында јенидән дүнјаја доғујорду; сечдији һөкумәт шәкли илә о, садә Азәрбајчанда дејил, бүтүн түрк вә ислам дүнјасында бир јенилик кәстәрирди: Чүмһуријјәт гурурду. Бејнәлмиләл демократија принсипләринә дајанараг гурулан бу чүмһуријјәт - мави, гырмызы, јашыл - үч рәнкли бајрағыјла Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләринин бир хүласәсини рәмзләндирирди. Мави түрклүјүн, јашыл рәнк исламлығын, гырмызы рәнк дә чағдашлығын әламәтиди."[1] Азәрбајчан күлтүр ән'әнәләринин јекуну кими милли бајрағымызда әксини тапан бу рәмзләрин ајрыча сәчијјәләндирилмәсинә еһтијач вардыр. Әдиб һәлә 1914-чү илдә јазырды ки, "Мәдәни јашајыш үчүн үч әсас лазымдыр: миллијјәт, бејнәлмиләлијјәт вә әсријјәт. Миллијјәтин рүкнү ана дили, бејнәлмиләлијјәтин әсасы дин вә әсријјәтин бинасы әсрә һаким олан үлум вә фүнун илә мәһәллинә көрә онун васитәси олан дилләрин өјрәнмәсидир".[2] Мәһәммәд Әмин бәјин милли мәдәнијјәт консепсијасынын баш формулуну вә онун ана хәттини тәшкил едән бу фикир әслиндә бөјүк мүтәфәккир Әлибәј Һүсејнзадәнин "ислам әгидәли,түрк ганлы, Авропа гијафәли", јахуд "ислам һүммәтиндәнәм, түрк милләтиндәнәм, Баты мәдәнијјәтиндәнәм" тезисинә сөјкәнир. Мәһәммәд Әмин бәј һәмин тезиси әввәлчә "миллијјәт, бејнәлмиләлијјәт вә әсријјәт","дил, дин вә заман", даһа сонра исә "түркләшмәк,

1 **M.E.Resulzade. Azerbaycan kültür Gelenekleri, Ankara, 1949, s.27**

2 М.Ә.Рәсулзадә. Кәнд мәктублары. "Игбал", 1914, № 811.

исламлашмаг вә мүасирләшмәк" шәклиндә ифадә едәрәк, сонунчуну 1915-чи илдән нәшр етмәјә башладығы "Ачыг сөз" гәзетинин башлығына чыхармышдыр. Әдиб һәмин гәзетин илк сајында дәрч етдирдији "Тутдуғумуз јол" адлы мәгаләсиндә мәсәләнин кениш шәрһини вермишдир:"Дилчә биз түркүк, түрклүк миллијјәтимиздир. Бинаәнәләјһ мүстәгил түрк әдәбијјаты, түрк сәнәти, түрк тарихи вә түрк мәдәнијјәтинә маликијјәтимиз мәгсәдимиздир. Парлаг бир түрк мәдәнијјәти исә ән мүгәддәс гајеји-амалымыз, ишыглы јылдызымыздыр".[1]

Көрүндүјү кими, Мәһәммәд Әмин бәј "түркләшмәк" дедикдә чох заман јанлыш анлашылдығы кими "османлылашмағы" нәзәрдә тутмамыш, бу ифадә илә милләтин өзүнү дәрк етмәсини, сөјкөкүнә гајытмасыны вә өзүнәгајыдыш зәмининдә милли мәдәнијјәтини јаратмасыны нәзәрдә тутмушдур.

Һәмин мәгаләсиндә М.Ә.Рәсулзадә динин ролуну беләсәчијјәләндирир: "Динчә мүсәлманыг.Һәр бир дин өз мүтәдәјјинләри арасында мәхсус бир тәмәддүн вүчуда кәтирмишдир ки, бу тәмәддүн дә бир бејнәлмиләлијјәт сәбәби тәшкил едир. Мүсәлман олдуғумуз үчүн биз түркләр бејнәлмиләлијјәти-исламијјәјә дахилик."[2] Әдибин Әлибәј Һүсејнзадәдән фәргли оларак исламчылыға мүһүм әһәмијјәт вермәклә јанашы, ону түркчүлүкдән сонра тутмасы көрүшләринин өзүнәмәхсуслуғуну тәшкил етмәкдәдир. Тәдгигатчы Назим Чәфәровун доғру гејд етдији кими,"О, дини бир нөв миллилијә ујғунлашдырмаға чалышмышдыр. Дин һәр шејдән әввәл, миллилијә хидмәт етмәли, миллилији уча тутмалы иди. Милли инкишафын габағына сәдд чәкән, милли дили вә милли адәт-ән'әнәни боған ислаһ олунмалы вә ваһид милли амала ујғунлашдырылмалы иди."[3]

М.Ә.Рәсулзадә "Тутдуғумуз јол" мәгаләсиндә "мүасирләшмәји" дә милләт вә милли мәдәнијјәт үчүн мүһүм шәртләрдән һесаб етмиш вә фикирләрини бу шәкилдә јекунлашдырмышдыр: "Заманча да биз техниканын /алијјатын/, елм вә фәннин мө'чүзәләр јарадан бир дөврүндәјик.Түрк вә мүсәлман галараг мүстәгилән јашамаг истәрсәк,

1 М.Ә.Рәсулзадә. Тутдуғумуз јол. "Ачыг сөз", 1915. № 1

2 Јенә орада

3 Назим Чәфәров. Милли-ичтимаи фикир тарихимиздән, Азәрнәшр, Бакы, 1993. сәһ.60

мүтләгән әсримиздәки елмләр, фәнләр, һикмәт вә фәлсәфәләрлә силаһланмалы, сөзүн бүтүн мә'насыјла зәманә адамы олмалыјыг".[1]

Мүәллифин бир ил сонра јазмыш олдуғу "Кетдијимиз јол" адлы мәгаләдә исә бу мәсәләјә јенидән гајыдылмышыдыр. Мүасирләшмәји һәјат тәрзинин күнүн тәләбләринә ујғунлуғу, гаршылыглы јахынлашма вә зәнкинләшмә, мәишәтин вә күзәранын јахшылашмасы, тәфәккүр вә дүшүнчә тәрзинин јениләшмәси кими дәјәрләндирән әдиб гәнаәтләрини белә үмумиләшдирмишдир: "Әвәт әтрафымыздакы милләтләрдә көрдүјүмүз парлаглыг, билки, бачарыг, зиндәлик вә чалаклыг мәдәнијјәтдән зијадә мүасирликдир. Онларын бу күн гибтәмизи мучиб үсули-мәишәтләри, тәрзи-тәфәккүр вә тәһрирләри, алыш-веришдәки үсули-ашиналыглары, чәмаәт ишләриндәки бахыш вә кедишләри, ев тәрбијәсиндәки үсул вә рәфтарлары милли бир мәдәнијјәт мәһсулу олмагдан артыг мүасир бир тәглид нәтичәсидир. Онлар авропалашмышлар, мәишәтә ујғун олан, јашајышы асанлашдыран мүасир нә варса, мүмкүн етдикләри гәдәр онлары гәбулда тәрәддүд кестәрмәмиш, бу хүсусда биздән ирәли дүшмүшләр".[2]

М.Ә.Рәсулзадәјә кәрә, һәр бир милли мәдәнијјәт дикәр милләтләрин мә'нәви сәрвәтләрини өјрәнмәли, миллилијә хәләл кәтирмәјән чәһәтләри мәнимсәмәлидир. Јалныз бу јолла милли мәдәнијјәтләри зәнкинләшдирмәк, ону бәшәр мәдәнијјәтинин ајрылмаз үзви тәркибинә чевирмәк олар.

Әсримизин әввәлләриндә милли дил проблеми ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатын ән мүһүм амилләриндән биринә чеврилмишди. Сәнәтиндән, сәвијјәсиндән асылы олмајараг һәмин дөврүн елә бир зијалысы олмамышдыр ки, бу мәсәләјә өзүнүн мүнасибәтини билдирмәмиш олсун.

Әслиндә милли дил проблеминин әсрин сијаси һәјатынын апарычы фактору кими чыхыш етмәсинин бир сыра мүһүм сәбәбләри вар иди. Бу һәр шејдән әввәл, онунла бағлыјды ки, Азәрбајчан халгы һәмин дөврдә милли дирчәлиш тарихини јашајырды, азадлыг вә истиглалијјәт мүбаризәсинә башламышды. Вә шүбһәсиз ки,халгын өз милли мәнлијини дәрк етмә просесиндә дил илкин амил ролунда чыхыш едирди.

1 М.Ә.Рәсулзадә. Тутдуғумуз јол, "Ачыг сөз", 1915, №1

2 М.Ә.Рәсулзадә. Кетдијимиз јол, "Ачыг сөз",1916, № 299

М.Ә.Рәсулзадә 1913-чү илдә бир-биринин ардынча јазыб "Шәлалә" журналында дәрч етдирдији "Асан дил - јени лисан", "Јени лисанчылар вә түркчүләр", "Дил- ичтимаи мүһүм бир амил" адлы мараглы вә әһәмијјәтли мәгаләләриндә диггәт мәркәзиндә сахладығы милли дил проблемини "Милли дирилик" силсилә мәгаләләриндә даһа чидди шәкилдә гојмуш, сонракы јарадычылығында милли дил, ана дили, әдәби дил проблеми онун тәдгигатларынын мәркәзиндә дајанмышдыр. Әдиб сонралар мүһачирәтдә олдуғу илләрдә И.Гаспиралыја һәср етдији "Ортаглы бир илдөнүмү" мәгаләсиндә дил мәсәләсилә бағлы бүтүн түрк халглары арасында ортаг түркчәјә рәғбәтлә јанашмышдыр.[1]

Ана дилинә мүнасибәтдә М.Ә.Рәсулзадәнин мәвгеји XX әсрин бөјүк мүтәфәккирләри Ч.Мәммәдгулузадә, Ү.Һачыбәјов, Ә.Һүсејнзадә, Ә.Агаоглу, Ф.Көчәрлинин мәвгеји илә тәхминән ејни иди. Дили милләтин мөвчудлуғунун илкин вә ән вачиб шәрти һесаб едән бөјүк сијаси хадим бу гәнаәтдә олмушдур ки, дин вә ибадәт дили кими милли дилин әсас кәтүрүлмәси зәруридир. Әкәр белә оларса,"...халгда исламын руһуну, фикрини анламаг даһа да ирәлиләр вә һәр јердә Гур'ан бир Гур'ан, ибадәтдә охунан сурәләр, бир сурәләр, дуа вә хүтбәләрин дә бир дуа вә хүтбә олмасы илә бу күн ислам аләминдә олан заһири бирлик, о заман руһи вә мә'нәви бир бирлијә мүбәддәл олар".[2]

б/ ӘДӘБИЈЈАТ ВӘ СИЈАСӘТ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР КӨРҮШЛӘРИ

Әдәбијјат вә сијасәт мәсәләси М.Ә.Рәсулзадәнин јалныз нәзәри-естетик көрүшләринин дејил, бүтөвлүкдә јарадычылығынын башлыча проблемләриндән биридир. Әдиб бу мәсәләјә бөјүк әһәмијјәт вермиш, дәфәләрлә онун мүхтәлиф аспектләринин шәрһинә гајытмалы олмушдур. Әслиндә онун проблемә белә диггәт вә һәссаслыгла јанашмасы тәсадүфи сајылмамалыдыр. Чүнки Мәһәммәд Әмин бәј XX јүзиллијин ән мәшһур сијасәтчиләриндән бири олмушдур. Онун сајсыз-һесабсыз сијаси-публисистик арашдырмаларынын мүһүм әксәријјәти бу вә ја дикәр шәкилдә әдәбијјатла бағлыдыр, јахуд да әксинә,әдәби әсәрләринин зәрури гисминин сијасәтлә бағлы тәрәфләри вардыр. Фикримизи гысача ифадә етмәли олсаг, М.Ә.Рә-

1 **M.E.Resulzade. Ortaklı bir yıldönümü, "İstiklal", 13 Nisan 1933, № 32**

2 М.Ә.Рәсулзадә. Ислам дини вә ана дили, "Ачыг сөз", 27 феврал 1917, № 413

сулзадәнин јарадычылығы бир күлл һалында әдәби вә сијаси идеалларын гаршылыглы вәһдәти, говушуғу вә бири-дикәрини тамамламасыдыр.

Мәсәләјә глобал јанашыларса, әдәбијјат вә сијасәт мәсәләсинин әдәби-естетик фикирдә ики гүтб-аспекти вардыр: әввәлинчиси, әдәбијјатын јаранмасында, һәр һансы шәкилдә формалашмасында сијасәтин (јахуд чәмијјәтин) ролуну, икинчиси исә әдәбијјатын сијасәтә (јахуд чәмијјәтә) тә'сирини әкс етдирир. Бу гүтб-тәрәфләрин гаршылыглы тә'сири әдәбијјатын мәзмун вә маһијјәтини шәртләндирдији кими, сијасәтин дә истигамәтини формалашдырыр.

Мәлум олдуғу кими М.Ә.Рәсулзадәнин бу гүтб-тәрәфләрин һәр бирини ајры-ајрылыгда вә гаршылыглы вәһдәтдә сәчијјәләндирмәси мәсәләнин онун тәфсириндә өјрәнилмәсини зәрурiләшдирир.

Дикәр тәрәфдән, Мәһәммәд Әмин бәјин көрүшләриндә әдәбијјат вә сијасәт мәсәләсинин арашдырылмасы бүтөвлүкдә XX әср ичтимаи-сијаси вә әдәби-мәдәни фикриндә проблемин гојулушуну өјрәнмәк бахымындан әһәмијјәтлидир.(Гејд етмәк лазымдыр ки, бу бөлүмдә "әдәбијјат" истилаһы ејни заманда елми, мәдәнијјәти, "сијасәт" исә чәмијјәт, гурулуш, һакимијјәт анлајышларыны әһатә едир).

Үмумијјәтлә көтүрүлдүкдә әдәбијјат вә сијасәт мәсәләсинин мүхтәлиф аспектләринә XX әср Азәрбајчан әдәби фикриндә мүхтәлиф сәвијјәләрдә тохунулмуш,хүсусилә әдәбијјатын, мәдәнијјәтин инкишафында мөвчуд гурулушун тә'сири әсасландырылмышдыр. Вахтилә Әлибәј Һүсејнзадә һәтта тәрчүмә үчүн әсәрләрин сечиминдә дә чәмијјәтин вә онун сијасәтинин апарычы амилләрини шәртләндирирди. Әли бәј Абдулла Чәвдәт һаггында јазысында онун Шекспирин "Һамлет" фачиәсинә мүрачиәт етмәсинин сәбәбини мәһз бунунла изаһ едирди: "Нә үчүн Чәвдәт тәб'и -шаиранәси һәнуз дөври-кәмалинә васил олмадан тәрчүмә үчүн бирдән-бирә бүтүн Авропа әдәбијјатынын ән мүәззим бәдијјәси олан бу әсәрә мүрачиәт етди? Сәбәби ашкардыр: Султан Һәмид дөврүнүн түркләри илә "Һамлет" арасында олдугча бир мүшабиәт вар иди."[1]

Әдәбијјатын, сәнәтин инкишафынын ичтимаи һәјатла бағлылығы мәсәләси М.Ә.Рәсулзадәни дә ејни дәрәчәдә дүшүндүрмүшдүр. О,"Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты"нда Азәрбајчан чүмһуријјәтинин гурулдуғу әрәфәдә "әдәбијјатын бу һәјәчана тәрчүман олмасы"ны,

1 "Фујузат", 1906,№ 4,сәh. 58

чүмһуријјәтин девирилишиндән сонра исә "һүрријјәтин фејзли һавасындан дојмадан, милли истиглалын вердији бүтүн не'мәтләрдән һәлә фајдаланмадан...әдәбијјатын јенидән тарихин она ајырдығы фачиәли вә һәзин гисмәтинә гатланмаг зәрурәтинә дүшмәси"ни бу бағлылығын нәтичәси кими гијмәтләндирирди.[1]

Әдәбијјат вә сијасәт мәсәләсиндә тәрәфләрин үзәринә дүшән тәәһһүд вә вәзифәләрин нәдән ибарәт олмасы М.Ә.Рәсулзадәнин "Елм вә сијасәт" адлы мәгаләсиндә белә изаһ едилмишдир: "Мәдәнијјәтин гајәси сијасәти елмә табе етдирмәкдир".[2] Әслиндә тәкчә бу тезис проблемлә бағлы онун мөвге вә мүнасибәтини ачыгламаг үчүн кениш имканлар верир. Алимин фикринчә, чәмијјәтин инкишафында газанылмыш дәјәрләри елмин сүзкәчиндән кечириб үмумиләшдирмәк вә "чәмијјәтин низамыны она көрә гурмаг" мәдәнијјәтин, әдәбијјатын гаршысында дуран ән бөјүк ичтимаи идеалдыр.

"Елм вә сијасәт" мәгаләсиндә мүәллифин гәнаәтләринә көрә, совет елминин, әдәбијјатынын, мәдәнијјәтинин ән бөјүк нагислији мәһз ондадыр ки, бурада мәдәнијјәт сијасәти дејил, әксинә сијасәт һуманитаријаны идарә едир, өзүнүн инһисарына салыр. Мәһз бунун нәтичәси кими, Мәһәммәд Әмин бәј совет дөврүндә јаранан әдәбијјатын мүһүм бир гисмини халгын мә'нәвијјатына дәхли олмадыглары үчүн "чәфәнкијјат јығыны" адландырырды.[3]

Әдиб сијасәтин әдәбијјат үзәриндә һекемонлуғу мәсәләси "Шәкилчә дә, мәзмунча да руслашдырылма" адлы мәгаләсиндә гојмуш, совет әдәбијјатшүнаслығындакы "формача милли, мәзмунча сосиалист" формулу алтында күлтүрүн миллиликдән узаглашдырылараг "бејнәлмиләлләшдирилмәси; әслиндә исә руслашдырылмасыны бунун јекуну кими гијмәтләндирмишдир.

Тәдгигатчынын фикринчә, илк дөврләрдә формача руслашдырылма /әлифба, терминолокија вә с./ сонралар мәзмунча да руслашдырылмаға башламышдыр ки, бунун нәтичәсиндә милли дәјәрләримиз мүхтәлиф дамғаларла рәдд олунмушдур. Мәсәлән, Азәрбајчан гәһрәманлыг дастаны олан "Дәдә Горгуд" орта әср феодал дәрәбәјлији вә ислам идејаларыны јајдығы үчүн гадаған едилмиш,

1 M.E.Resulzade Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1951, s.3-4
2 M.E.Resulzade. ilim ve siyaset,"istiklal",1 Ekim 1933
3 M.E.Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s.29

әдәбијјатда "милләт, вәтән, һүррийјәт вә истиглал фикирләринин тәблигинә" сон гојулмуш, јахуд она башга меј'арларла јанашылмыш, Һүсејн Чавид, Әһмәд Чавад вә б. фачиәли агибәтә мә'руз галмыш, Мәһәммәд Һадинин әсәрләри "мүртәче руһу"на көрә инкар олунмушдур. "Шәкилчә руслашдырылан милли күлтүрүн, мәзмунча да руслашдырылмасы көрүлүјор ки, Советләр бирлијиндә тәтбиг олунан сосиалист сијасәтинин вардыгы ән тәбии бир сонучдур. Бу, рус олмајан мәһкум милләтләрин һәгиги милли мәнфәәт вә варлыгларына гаршы тәрчиһ едилмиш совет патриотизми намы алтында јүрүдүлән вә мураи сурәтдә космополитизмә гаршы мүчадилә ады верилән, тәчрүбәдән кечирилмиш әски рус сијасәтиндән башга бир шеј дејилдир"[1]

Әдәбијјатын вә мәдәнијјәтин инкишаф хәттини формалашдыран бу "әски рус сијасәти"нин маһијјәти "Чағдаш Азәрбајчан тарихи"ндә ајрыча инчәләнмишдир. Әдибин фикринчә, совет сијаси режиминдә Азәрбајчанын әдәбијјатына, тарихинә, мәдәнијјәтинә милли мәфкурә бахымындан дејил, империја мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән јанашылмасы мәгсәдјөнлү фәалијјәтин нәтичәсидир. Белә ки, әдәби-ичтимаи фикирдә рус вәтәнсеврлијинин Александр Невски, Минин-Пожарски, Суворов, Кутузов, Багратион кими гәһрәман вә сәркәрдәләри јүксәк гијмәтләндирилдији һалда, Гафгаз вә Азәрбајчан истиглалијјәти уғрунда мүбаризә апаран Шејх Шамил вә Чавад хан унутдурулмушдур. Әвәзиндә исә Азәрбајчан халгынын елә гәһрәманлары тәблиғ олунмушдур ки, ондан коммунизм мүчадиләсиндә истифадә етмәк мүмкүн олсун. Бу мә'нада әдиб Бабәкин тәблиғини дә мәгсәдјөнлү сајырды. Тәдгигатчынын фикринчә, Бабәкин исламијјәтә гаршы вурушмасы, Азәрбајчаны Шимала гаршы дејил, Чәнуба гаршы гојмасы онун тәблиғи үчүн империја сијасәтчилијинә имканлар верирди.

Һәмин методун олдуғу кими әдәбијјата тәтбиг олунмасы да Мәһәммәд Әмин бәјин диггәтиндән јајынмамышдыр. О јазыр: "Ејни метод мәдәнијјәт тарихинә дә тәтбиг олунмагдадыр. Мәсәлән, XII әсрдә јашамыш Низами идеаллашдырылыр. Үмумдүнја мигјаслы бир шаир кими, дүнја әдәбијјатындакы мүстәсна мөвгеји көстәрилир. Лакин онун түрклүјүнү вә руслар әлејһинә мисраларыны кизләдирләр. Онлар Низамини интернасионализмин бөјүк бир мүбаризи

1 M.E.Resulzade Şekilce de, muhtevaca da Ruslaştırılma, "Azerbaycan", yıl 1, sayı 5, 1952

вә һәтта Совет һакимијјәтинин көләчәјини әнчәдән сезмиш бир мүбәшшир кими әјүрләр. Мирзә Фәтәли Ахундзадә һаггында да јазырлар. Онлара көрә Ахундзадә XYIII әср Авропасынын әһвалируһијјәсини јајан маарифчи бир јазычыдан даһа чох "инамлы русофилдир" вә "бөјүк руслуг мәнафејинин практики нәтичәләр күдән сијаси мүлаһизәләриндән башга чидди бир көкү јохдур."[1]

Мә'лум олдуғу кими, әдәбијјат вә сијасәт мәсәләсинин ән мүһүм тәрәфләриндән бири сәнәткар вә һакимијјәт проблемидир. М.Є.Рәсулзадә бу проблеми совет сијаси режими ичәрисиндә јаранан әдәбијјата, јетишән шәхсијјәтләрә һәср еләдији тәдгигатларында изаһ етмишдир.

Әдибин "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" әсәринин Һ.Чавид, Ч.Чаббарлы, Ә.Чавад вә б. классикләр һаггында ајры-ајры мәгамлары јалныз мөвчуд һакимијјәтин сәнәткара тә'сири (сензура, тәфтишчилик, мөвзу јасаглары, тә'гиб вә с.) дејил, һәмчинин бу гаршылыглы просесдә әкс тә'сири -- сәнәткарын һакимијјәтә е'тиразыны (фикрин ифадәси үчүн форма ахтарышлары, тарихи мөвзулар архасында кизләнәрәк мөвчуд чәмијјәтин тәнгиди, рәмзчилик вә с.) әкс етдирир. Белә ки,о, Һ.Чавидин "Пејғәмбәр", "Иблис" вә "Сијавуш" фачиәләриндә "һүррийјәт", "миллијјәт", "түркчүлүк", " јурдсеврлик" идејаларыны тәблиғ етмәк үчүн бәшәри вә тарихи мөвзулара үз тутмасы, Ч.Чаббарлынын "Од кәлини"ндә "ислам" анлајышынын "коммунизм", "әрәб" кәлмәсинин исә "рус" анламында дүшүнүлдүјү, Ә.Чавадын "Күр", "Көј көл" ше'рләриндә "Азәрбајчан тәбиәтинин мәнзәрәләринин" рәмзләшдирилмәси, С.Вурғунун "Вагиф" пјесиндә долајысы илә "Азәрбајчан вәтәнпәрвәрлијинә рәвач верилмәси" кими мәсәләләри әдәбијјатын сәрт сијаси гадағалара мүгавимәти кими гијмәтләндирмишдир.[2]

Гејд етмәк лазымдыр ки, сәнәткарын сијасәтдән кәнарда галмасы, "сәнәт сәнәт үчүндүр " принсипи илә јашајараг заманын говға вә туфанларындан, аләмин "гејлү-галындан, вәлвәләләриндән" узаглығы фикри Әли бәј Һүсејнзадәнин "Шаир Нәим" имзасыјла "Фүјузат"да дәрч етдирдији мәшһур "Вәлвәлә вә зүмзүмә " мәгаләсиндә тәнгид олунмушдур.[3]

1 M.E.Resulzade. Çağdaş Azerbaycan tarihi, Ankara, 1951. s. 14
2 M.E.Resulzade. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1951, s.6 -19
3 Шаир Нәим. Вәлвәлә вә зүмзүмә. "Фүјузат", 1907, № 9

Бу мәсәләјә мүнасибәтдә Мәһәммәд Әмин бәјин дә ејни мөвгедә дајандығыны онун һәмин журналда дәрч етдирдији "Һәсби-һал" ше'риндән ајдын көрүрүк: Шаир "дүнјанын" вә дүнја әһлинин гаранлыглар ичрә баш алыб кетдији, кениш гәлбләрин "даралдығы", дәрдләрә чарә тапылмадығы, сәбрин, дөзүмүн, "тәһәммүл"үн мүмкүн олмадығы бир дөврдә она "Чәкил бир јана сакитләш" дејәнләрә гаршы өзүнүн гәзәбини белә ифадә етмишдир:

Чәкилмәм, еј һәрифан бән ,
Бу мејдани шүчаәтдән.
Бүтүн дүнја бәнә деркән:
"Чәкил бир јана сакитләш!"[1]

Әдибин бир нөв сәнәткар мәрамы кими сәсләнән бу ше'р онун проблемә мүнасибәтини ајдын әкс етдирир.

М.Ә.Рәсулзадә халгын сијаси шүурунун ојанышында вә јүксәлишиндә әдәбијјатын вә мәтбуатын әһәмијјәтини хүсуси гијмәтләндирирди. О, хүсусилә мәтбуатын бу мәсәләдә бөјүк имканлара малик олдуғуну гејд етмәји вачиб билир, "Азәрбајчан чүмһуријјәти" әсәриндә милли мәтбуатын тә'сири вә көмәји илә әсрин әввәлләриндә мәктәб вә мәдрәсә, ана дилинин дирчәлдилмәси, мүхтәлиф чәмијјәтләрин тәшкили вә с. милли мәсәләләрин галдырылмасыны, онун сијаси, ичтимаи вә милли фикри формалашдырмасыны диггәт мәркәзиндә сахлајырды.[2]

Һәлә әсрин әввәлләриндә Фирудин бәј Көчәрли әдәбијјатын һәјата мүнасибәтини "Һәгиги шаир өз зәманәсинин ајнасыдыр"[3] шәклиндә ифадә етмишди.

М.Ә.Рәсулзадә дә јарадычылығына бөјүк һөрмәт бәслədији тәнгидчинин фикирләрини ејни шәкилдә анламыш, "әдәбијјаты...милләтин руһуну әкс етдирән ән көзәл ајна"[4] һесаб етмишдир.

О,ејни заманда, сәнәт әһлинин ичтимаи-сијаси һәјата мүдахиләсинин тәрәфдары вә тәблиғатчысы олмушдур.

1 Мәһәммәд Әмин. Һәсби-һал. "Фүјузат", 12 октјабр 1907, № 30
2 М.Ә.Рәсулзадә. Азәрбајчан чүмһуријјәти, Бакы, Елм, 1990, сәһ. 22-23
3 Ф.Көчәрли. Әдәбијјатымыза даир мәктуб. "Шәрги-Рус", 18 декабр 1904, № 252
4 **M.E.Resulzade. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1951, s.39**

Мәһәммәд Әмин бәј әдәбијјатын бөјүк тә'сир вә тәблиғ күчүнә малик олдуғуну билир, онун јалныз ајры-ајры фәрдләрин мә'нәви - әхлаги симасынын формалашмасындакы мүстәсна ролуну дејил, һәмчинин милләтин милләт кими формалашмасындакы әһәмијјәтини көрүр вә гијмәтләндирирди. О,"Истиглал мәфкурәси вә кәнчлик" әсәриндә литва, латыш, естон, фин кими Балтик саһили өлкәләри халгларынын истиглал мүбаризәсиндә әдәбијјатын вә онун бир голу олан фолклорун ролуну хүсуси гејд едирди.[1]

Әдәбијјатын хәлгилији мәсәләси дә әдәбијјат вә сијасәт проблеминин мүһүм тәрәфләриндән биридир. Бу мәсәләјә дә өзүнүн мүнасибәтини билдирән Мәһәммәд Әмин бәј әдәбијјатын халг арасында кениш јајылмасыны,онун күтләләрә тә'сири вә нүфузуну вачиб сајырды. О,"Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри"ндә М.Ф.Ахундзадәни пјесләрини "садә халг дилиндә јаздығына" көрә тәгдир едир, "Гафгазја түркләри"ндә "Молла Нәсрәддин" журналынын дикәр мәтбуат органларындан даһа чох мүвәффәгијјәт газанмасынын сәбәбини, Сабир дүһасынын сиррини онун хәлгилијиндә,"үмум тәрәфиндән гәбул едилмәсиндә" көрүрдү.

М.Ә.Рәсулзадәнин әдәбијјат вә сијасәт мәсәләсилә бағлы үмуми гәнаәтләримизи онун бу проблемлә ән чох бағлы олан әсәрләриндән биринин - "Әсримизин Сијавушу"нун тәһлили илә битирмәк истәјирик. Әдибин Вәтән торпағында гәләмә алдығы сон әсәри олан "Әсримизин Сијавушу" јалныз онун јарадычылығында дејил,бүтөвлүкдә әдәбијјат тарихимиздә сијаси әдәбијјатшүнаслыг нүмунәси кими мараг доғурмагдадыр. Чүмһуријјәтин сүгутуна јазылмыш кәдәрли бир реквијем кими сәсләнән бу әсәрин јарадылыш сәбәбләри, ишләниш тәрзи, форма-жанр өзүнәмәхсуслуғу ондан ајрыча бәһс етмәји зәрурiләшдирир.

Мә'лум олдуғу кими, 1920-чи илин апрел һадисәсиндән сонра М.Ә.Рәсулзадә кизләнмәјә мәчбур олмуш, тәхминән үч ајa гәдәр Әли Әһмәдоғлу ады илә Лаһычда јашамышды. Һәмин илин ијунунда һејрәтамиз бир тезликлә мејдана кәлән әсәрин јазылыш тарихини мүәллиф белә хатырлајыр: "Лаһычда бир вәтәндашын евиндә мүсафир идик. Бу евдә кичичик бир китабхана варды. Бир гисми

1 M.E.Resulzade. İstiklal mefkuresi ve Gençlik, İstanbul, 1925, s.9

фарсча, бир гисми түркчә, бир гисми дә русча китаб вә дәркиләрдән ибарәт олан бу китабхананын, мәнчә ән диггәтәлајиг чилди Фирдовсинин "Шаһнамә"си иди.

"Шаһнамә"ни разылыг алыб охумаға башладым. Шәргин ән бөјүк романтик әсәри о заман чох һәссас олан руһуму истила етди. Кечирдијимиз мачәралы һәјаты шаиринә бир сурәтдә, гаршылыглы шәкилдә јашајан нечә һекајәләр, нечә дастанлар, нечә типләр, нечә фәлсәфәләр варды. Бунларын јанында марағымы ән чох чәлб едән вә руһумун ән һәссас нөгтәләринә гәдәр нүфуз едән бир һекајәди: "Сијавуш" дастаныны охудум. Әввәлчә ашина олдуғум дастаны илк дәфә охујурмуш кими олдум. О гәдәр севдим, о гәдәр анладым ки, бир даһа төкрар етдим.

Јүксәкдән охудум. Аркадашыма динләтдим. Һеч шүбһә јохдур ки, илһам алмышдым. Аркадашыма, "тарихин Сијавушуну динләдин. Инди сәнә әсримизин Сијавушуну јазачағам", - дедим".[1]

"Әсримизин Сијавушу" ики нүсхәдә јазылмыш, нүсхәләрдән бири мүәллиф һәбс едиләркән әлә кечмәмәк үчүн чырылыб атылмыш, икинчи нүсхә исә бир кәндлинин евиндә мүһафизә едиләрәк үч ил сонра Истанбула чатдырылмышды. 1923-чү илдә Истанбулда, 1989-чу илдә Анкарада, нәһајәт 1991-чи илдә Бакыда нәшр едилән бу әсәр М.Ә.Рәсулзадәнин әдәби-сијаси көрүшләринин өјрәнилмәсиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир.Лакин индијә гәдәр әсәр чидди тәдгиг олунмамыш, истәр мә'на-мәзмун, истәрсә дә бәдии-естетик јөндән дәјәрләндирилмәмишдир.

Һәр бири кичик фәсли хатырладан сәккиз бөлмәдән ибарәт бу әсәрдә тарихи, бу күнү, кәләчәји, шәрәфи, әзәмәти, фачиәси илә көрүнә билән Азәрбајчан образы јарадылмышдыр. Әсәрин Анкара нәшринин "Әсримизин Сијавушу"ну јајынларкән" адлы мүгәддимәсиндә дә буна ишарә олунмушдур: "Әсримизин Сијавушу" вәтән Азәрбајчан вә онун өлүмсүз лидери Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин та көндисидир".[2]

Әсәрин мәркәзиндә Фирдовси "Шаһнамә"синин мүасир милли тәфәккүр ишығында тәһлили дајаныр. Сөз јох ки, маһијјәтиндән, мәгсәдиндән асылы олмајараг әдәби абидә тәһлилә чәкилирсә, бу әдәбијјатшүнаслыг фактыдыр. Лакин бу әсәри сырф әдәбијјат-

1 M.E.Resulzade. Asrimizin Siyavuşu, Ankara, 1989, s. 8
2 Јенә орада.

шүнаслыг факты кими дә сәчијјәләндирмәк јанлышлыг оларды. Белә ки, бурада әдәбијјатшүнасларла јанашы, тарихчиләрин, фило-софларын, сијасәтчиләрин дә пајы вар. Ән башлычасы исә "Әсримизин Сијавушу" јазылыш тәрзинә көрә бәдиилијә даһа јахындыр вә бәдиилијин әсас конпонентләрини - сүжет, композисија, конфликт, характер вә с. өзүндә дашыјыр, бәдии әсәр нүмунәси кими епосун хүсусијјәтләри дә бу әсәрдә көрүнмәкдәдир. Адәтән епос һәчмчә бөјүк әсәрләрә дејилир. Лакин епосун әсәрин һәчмилә дејил, онун кечмиши, индини вә кәләчәји әһатә имканларына көрә өлчүлдүјүнү нәзәрә аларсаг: "Әсримизин Сијавушу"нда халгын кечмиши - истиглалы, бу күнү- итирилмиш истиглалы вә кәләчәји - истиглал үмидләри өз әксини тапмышдыр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, "Әсримизин Сијавушу" жанрына көрә әдәбијјатымызын бәнзәри олмајан нүмунәләриндән биридир. Елми әдәбијјатда әсәрин жанры илә баглы мүәјјән фикирләр сөјләнмиш вә сөјләнмәкдәдир. Фәлсәфә елмләри намизәди Әбүлфәз Гарајев јазыр: "Биз бу әсәрә фәлсәфи-бәдии епос кими бахырыг. Сәбәб исә бизчә, биринчиси, чәмијјәт гурулушу һаггында дүшүнчәләрин дәринлијиндә, икинчиси, әсәрин јүксәк бәдии стилиндә, мүәллифин охучулары овсунлајан образлы дилиндәдир. Епиклијинә кәлдикдә исә о өзүнү әсәрдә мүрачиәт олунмуш, заманларын әләгәләндирилмәси дејилән бәдии пријомда - бир әсәрин архитектоникасында мүхтәлиф заман кәсикләринин говушдурулмасында көстәрир".[1] Әлбәттә, мүәллифин фикирләриндә мүәјјән һәгигәтләр вардыр. Белә ки, әсәрин фәлсәфи-бәдии руһуну, һәмчинин епосун хүсусијјәтләрини дашыдығыны инкар етмәк гејри-мүмкүндүр. Лакин мәсәлә бурасындадыр ки, мүәллифин "фәлсәфи-бәдии епос" олдуғуну сүбут үчүн дәлилләр ахтардығы вә тапа билдији бу әсәре ејни дәрәчәдә дикәр мөвчуд әдәби, тарихи, публиситик жанрларын һәр биринин тәләбләри бахымындан јанашмаг вә кифајәт гәдәр аргументләр тапмаг мүмкүндүр.

Икинчи бир тәрәфдән, "Әсримизин Сијавушу"ну бәдии дејил, елми әсәр кими гијмәтләндирәси олсаг, о заман онун елми әсәр кими әдәби-фәлсәфи руһу өзүндә һифз етмәси, дикәр тәрәфдән

1 А.М.Караев. Азербайджанская эмиграция 1920-1930 г.г. (Культурологический аспект деятельности). Дисс.на соис.уч.ст.канд.философских наук, Москва, 1991, стр.55

бәдиилијин елементләриндән гидаланмасы, әһатә даирәсинә көрә епоса бәнзәмәси тамамилә тәбии бир чәһәт кими гаршыланмалыдыр. Лакин Ә.Гарајевин "Әсримизин Сијавушу"на сырф бәдии әсәр кими јанашмасы, шүбһәсиз ки, јанлышдыр, бу онун маһијјәтини ачмаға, идеја јөнүмүнү үзә чыхармаға чәтин ки, имкан верәрди.

Әсәрин рус дилинә тәрчүмәчиси Р.Исмајылов исә онун жанрыны мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкдијини е'тираф едир: "Әсримизин Сијавушу"нун жанрыны мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Әкәр дилинин образлылығы, үслубунун јүксәк бәдиилији, символ, метафора вә аналокија боллуғу олмасајды, ону тарихи-фәлсәфи әсәр адландырмаг оларды".[1] Башга бир јазыда исә "Әсримизин Сијавушу" жанр өзүнәмәхсуслуғу гејд олунмагла "образлы публисистика" нүмунәси кими сәчијјәләндирилир.[2]

"Әсримизин Сијавушу" тарихи мөвзуда јазылмыш бир әсәрдир, лакин бурада тарихә мүрачиәт бирбаша дејил, әдәби абидә - Фирдовсинин "Шаһнамә"си васитәсилә реаллашыр. Тарихин һәгигәти илә чағдаш реаллығын говушуғундан фәлсәфи руһ доғур. Она көрә дә әсәрин фәлсәфи маһијјәтини инкар етмәк гејри-мүмкүндүр. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, јухарыда фикирләриндән ситат кәтирдијимиз һәр ики мүәллиф әсәрин фәлсәфи чаларларыны гејд етмишләр.

Жанрына кәлдикдә исә бизчә, бу әсәри әдәби-фәлсәфи ессе кими сәчијјәләндирмәк даһа дүзкүн оларды. Елми вә бәдии тәфәккүрү өзүндә бирләшдирән ессе жанрынын тәләбләри бахымындан јанашдыгда һеч шүбһәсиз ки, әсәрин идеја-бәдии хүсусијјәтләрини ашкарламаг даһа асандыр.

"Әсримизин Сијавушу"ну сијаси әдәбијјатшүнаслыг факты кими сәчијјәләндирмәкдә, жанр бахымындан исә әдәби-фәлсәфи ессе олдуғуну иддиа етмәкдә мүәјјән мүбаһисәли мәгамлар да ола биләр. Әслиндә нәзәријјәнин мөвчуд гәлибләринин һеч бири илә "Әсримизин Сијавушу"ну там дүрүстлүклә характеризә етмәк мүмкүн дејилдир. Бу исә ону көстәрир ки, "Әсримизин Сијавушу" жанр бахымындан орижинал сәнәт нүмунәсидир; бу жанры мөвчуд тарихи шәраитдә, мөвчуд заман кәсијиндә дөвр өзү дигтә еләмишди вә әсәр һиссијјатдан доғдуғу, мүәллифин гәлбинин һәјачанларыны, боғулмуш

1 Р.Исмаилов. От переводчика. "Хазар", 1990, №1, стр. 38

2 Теһран Әлишаноғлу. Мәммәд Әминлә үз-үзә, "Әдәбијјат гәзети", 27 нојабр 199

гәзәбини, е'тиразыны әкс етдирдији үчүн мүхтәлиф жанрларын чаларларыны өзүндә бирләшдирән тәкрарсыз абидәдир. М.Ә.Рәсулзадә ирсинин тәдгигатчыларындан олан Әли Јавуз Акпинарын "Азәрбајчан чүмһуријјәти" әсәринә јаздығы "Бајраглашан шәхсијјәт: Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә адлы өн сөздә "Әсримизин Сијавушу"ндакы сијаси вә әдәби мәгамларын говушуғу шәртләндирилир: "Бу әсәр Рәсулзадәнин Азәрбајчандакы һәјачанлы күнләринин руһ һалыны јансыдыр. Бир јандан да онун дәрин күлтүр, билкәсә әдәбијјат зәвгү вә билкиси һаггында фикир единмәмизи сахлар".[1]

Јухарыда "Әсримизин Сијавушу"нун әдәбијјатшүнаслыг факты олдуғуну гејд етдик. Лакин о да гејд олунмалыдыр ки, "Әсримизин Сијавушу" өзүнәгәдәрки вә өзүндән сонракы әдәбијјатшүнаслыг әсәрләриндән әдәби абидәјә јанашма тәрзинә көрә әһәмијјәтли дәрәчәдә сечилир. "Әсримизин Сијавушу"нда әдәби абидә - Фирдовсинин "Шаһнамә"си сијаси јөндән - Азәрбајчан тарихинин ән кәркин, ән шәрәфли вә ән бөһранлы мәрһәләси илә әлагәли шәкилдә тәһлилә чәкилир. Бу әсәрдә абидәјә әдәбијјатын нәзәри проблемләри бахымындан дејил, халгын вә дөвләтин талеји бахымындан јанашылыр - тарихин Сијавушу әсримизин Сијавушу илә тутушдурулур, аналожи мүгајисәдә тәгдим олунур. Һеч шүбһәсиз ки, сијаси вә әдәби мәгамларын белә говушуғу Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы үчүн јени иди. Әсәрин орижиналлығы вә жанр бәнзәрсизлији дә бунунла өлчүлмәлидир. Буна көрә дә идеја-бәдии руһуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн "Әсримизин Сијавушу" нәзәри дүшүнчәдә көк салмыш олан ән'әнәви өлчүләрлә тәһлил едилмәмәли, өз тәбии контекстиндә дәјәрләндирилмәлидир.

в/ ФОЛКЛОРШҮНАСЛЫГ АХТАРЫШЛАРЫ

Азәрбајчан фолклорунун тәдгиги М.Ә.Рәсулзадәни јарадычылығынын еркән чағларындан марагландырмышдыр. Академик В.В. Бартолдун "Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларынын русчаја тәрчүмәси заманы бир сыра сөзләрин изаһы үчүн М.Ә.Рәсулзадәјә мүрачиәт етмәси онун һәмин дөврдә фолклоршүнас кими мүәјјән нүфуза малик олдуғуну көстәрән амилләрдәндир. Әдиб мүһачирәтдә олдуғу илләрдә дә бу истигамәтдә ахтарышларыны давам етдирмиш, "Дәдә Горгуд дастанлары", "Дәдә Горгуд огузнамәләри", "Новруз бајрамы"

1 **Mehmet Emin Resulzade. Azerbaycan Cumhuriyeti, İstanbul, 1990, s. XX1**

адлы мараглы јазыларыны, һабелә "Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри" әсәринин мүәјјән бир һиссәсини шифаһи халг јарадычылығына һәср етмишдир.

М.Ә.Рәсулзадә сәрһәдләри узунуна Шималда Самур чајындан, Чәнубда Бәһрә дағына, енинә исә Шәргдә Хәзәр саһилләриндән, Гәрбдә Урмијә көлүнә гәдәр бөјүк бир әразини тутан Азәрбајчанын дүнјанын ән гәдим вә мәдәни халгларындан бири олдуғуну сајсыз-һесабсыз арашдырмалары илә үзә чыхармышдыр. Мәдәнијјәтин илкин фактору кими халг әдәбијјатынын мөвчудлуғуну, онун гәдимлијини вә зәнкинлијини әсас тутан мүәллиф "Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри"ндә шифаһи јарадычылығын тәкамүл јолларыны изләјир, дастан, нағыл жанрларына мүнасибәтини билдирир, онларын мөвзусу, идејасы үзәриндә дајаныр. Бајатылары сәчијјәләндирәркән:

Бу дағлар, улу дағлар,
Чешмәли, сулу дағлар.
Бурда бир икид өлмүш,
Көј кишнәр, булуд ағлар -

нүмунәсиндә "кишнәјән ат" (илдырым), "ағлајан булуд"(јағыш) метафоларыны халг әдәбијјатына мәхсус јүксәк сәнәткарлыг нүмунәси кими тәгдир едир.[1]

Јазылы әдәбијјатын проблемләриндән данышаркән исә фолклорла гаршылыглы тә'сир, әлагә вә бағларын мөвчудлуғуну диггәт мәркәзиндә сахлајыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин фолклорла бағлы тәдгигатлары ичәрисиндә "Дәдә Горгуд дастанлары" мәгаләси сечилир. Мүәллифин өзүнүн дә гејд етдији кими "түрк халг әдәбијјатынын шаһ әсәри" олан дастаны "әдәбијјат вә сәнәт бахымындан" дејил, садәчә олараг идеоложи јөндән тәһлилә чәкмишдир. Бу мә'нада "Дәдә Горгуд" дастанларынын мејдана кәлмәсилә бағлы мүәллифин гәнаәтләри дә мараг доғурур. Һәлә 1942-чи илдә "Ислам-түрк енсиклопедијасы"нда дәрч етдирдији "Азәрбајчан етнографијасы" адлы мараглы јазысында дастанын мејдана кәлмәсини сәлчуглардан вә моғоллардан сонра

[1] M.E.Resulzade Azerbaycan kültür Gelenekleri, Ankara, 1949, s.14

етник бахымдан оғузлашмыш Азәрбајчанын күлтүр е'тибары илә оғузлашмасы факты кими гијмәтләндирән[1] мүәллиф "Дәдә Горгуд дастанлары" мәгаләсиндә һәмин фикирләри белә умумиләшдирир: "X-XI јүзилләрдә Орта Асијадан Азәрбајчана күллијјәтли түркмән тајфалары кәлди. Бунлар кәндиләријлә бәрабәр оғуз гәһрәманлыг хатирәләрини дә кәтирмишдиләр. Јерли Азәрбајчан шәртләринә ујан бу хатирәләр бәдии әдәбијјат вә дастанлар шәклини алдылар. "Дәдә Горгуд" дастанлары иштә бу дастанлардандыр".[2]

Дастандакы һадисәләрин Азәрбајчанда вә Азәрбајчана гоншу мәмләкәтләрдә чәрәјан етмәси, тәсвир олунан һәјат тәрзинин милли мәишәтимизлә ејнилији фактларынын габардылмасы да идеоложи мәгсәдә хидмәт едир.

М.Ә.Рәсулзадәнин фоклорла бағлы арашдырмалары бунларла битмир. Әдибин бир чох тәдгигатларында дастанларымызын вә дикәр халг әдәбијјаты нүмунәләринин сәһнәләшдирилмәсиндән, онларын опера шәклиндә тамашаја гојулмасындан бәһс олунур ки, проблемин бу зәминдә гојулушу илә о, әдәбијјатымызын фолклор әсасына сөјкәндији фикрини изләмишдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин Новрузла бағлы тәдгигатлары да диггәтәлајигдир. Новрузу Азәрбајчан мәдәнијјәтинин мәһсулу кими тәсбит едән мүәллиф онун тарихини изләјир, көкләрини вә гајнагларыны арашдырыр. Әбдүлһагг Көлпинарлынын "Новруз-Јеникүн" адлы мәгаләсинин бир нөв тәфсири илә бағлы јазылмыш "Новруз бајрамы" мәгаләсиндән ајдын олур ки, тәдгигатчы Новрузун тарихинә һәср едилән ән мүһүм арашдырмалардан хәбәрдардыр. Мүәллифин фикринчә, Новруза мин чүр рәнк верәнләр, ону дини мәрасим сајанлар, һәтта Иран һөкмдары Чәмшид шаһла әлагәләндирәнләр белә онун Азәрбајчанла бағлылығыны инкар етмәмишләр. "Классик Шәрг әдәбијјатынын дојмадан тәрәннүм етдији Новрузун түрлү күлтүрләрин гаршылашдығы Азәрбајчанда өзәл бир јери вардыр. Новруз кәләнәјини масаллардакы Чәмшидин тахта чыхмасыјла бағлајан Иран рәвајәти бу чүлус мәрасимини Азәрбајчанда тәсәввүр едәр. Классик сөзлүк "Бурһани-гате"нин јаздығына көрә, Чәмшид

[1] İslam-Türk Ansiklopedisı mesmuası, N 21-30, İstanbul, 1942, s.714
[2] M.E.Resulzade. Dede-Korkut destanları, "Azerbaycan", yıl 1, sayı 6, 1952, s.3

дүнјанын һәр тәрәфини кәзмиш, Азәрбајчана кәлмиш, бурасыны бәјәнмиш, күндогуша бахан јүксәк бир тәпәнин үстүндә бир тахт гурдурараг шаһанә әлбисәләр кејмиш олдугу һалда бу тахта чүлус етмишдир. Башында дашлы-гашлы вә шашаалы бир тач вармыш. Күнәш түлу едиб ишыгы бу тач вә тахта дүшүнчә бүтүн о јерләри нура гәрг етмиш вә һәр кәс бу дуруму хејирә јозараг олдугча севинмиш вә бу күнү Јеникүн (Новруз) дејә е'лан етмишләр.[1]

Өзүнәгәдәрки мүәллифләрин Новрузун мәншәји илә бағлы бу гәбили зәнн вә тәхминләрини үмумиләшдирән тәдгигатчынын фикринчә, "Азәрбајчанда Новруз бајрамы Чәмшид вә ја шиә Сәфәви кәләнәкләринә дејил, Еркенеккон әфсанәсинә бағланыр вә адына да Гургулуш бајрамы дејилир".[1]

Әдиб билавасите Новруза һәср еләдији "Гуртулуш", "Баһари-һүрријәт" мәгаләләриндә дә бу бајрамын гәдим түрк әфсанәси Еркенеконла бағлылығыны хүсуси гејд едир, һәтта әфсанәдәки "гуртулуш", "гуртулмаг" кими сөзләрин "гурд" сөзүндән јарандығыны, гурд кими јол тапыб мүһасирәдән чыхмаға дәлаләт етдији фикрини ирәли сүрүр.[2]

Новрузун әрәб истиласы вә исламдан габаг мөвчудлугу гәнаәтиндә олан мүәллиф гәмәри тәгвимә ујгун тарихи дәјишән Гурбан вә Рамазан бајрамларындан фәргли олараг Новруз бајрамынын "сабит бир тарихдә тә'сид олундуғуну" онун тәбиәтлә бағлылығыны шәртләндирән амилләрдән бири кими гијмәтләндирир. Тәдгигатчыја кәрә, Новрузда охунан:

Кәлди Новруз бајрамы, ачылды күлләр, лаләләр,
Сәбзәпуш олду чәмәнләр, бүлбүл ејләр налаләр... -

мәтләилә башлајан "Новрузијјә" дә мәрасимин тәбиәтлә бағлылығына дәлаләт етмәкдәдир.

Беләликлә, Новрузу "тәбиәт вә тәбии гуртулуш бајрамы", "һәјат вә һүррийјәт бајрамы", "милли бир халг кәләнәји" кими гијмәт-

1 **M.E.Resulzade. Nevruz Bayramı, "Azerbaycan", yıl 3, sayı 24, mart, 1954**
2 М.Ә.Рәсулзадә. Гуртулуш,"Гуртулуш", октјабр 1915, № 1; Баһари-һүррийјәт."Ачыг сөз", 15 март 1917

ләндирән әдиб онун адәт вә ән'әнәләрдә јер алыб јашамасыны вә әсл дәјәрини дә мәһз бу мәгамларда ахтарыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин тәдгигатларында фолклор мәдәнијјәтин ајрылмаз үзви тәркиби, милли дирчәлиш вә һүррийјәт идејаларынын чанлы фактору кими дәрк олунур. Бу мә'нада тәдгигатчынын фин, естон, латыш вә литвалыларда истиглал мәфкурәсинин ојанышында халг әдәбијјатынын әсас голларындан бири олан милли нәғмәләрин әһәмијјәтини ачыглајан мүддәалары сәчијјәвидир.[1]

Гејд олунмалыдыр ки, М.Ә.Рәсулзадә јалныз фолклоршүнаслыг саһәсиндә тәдгигатлар апармагла кифајәтләнмәмиш, һәмчинин ајры-ајры бәдии-публисистик јазыларында јери кәлдикчә халг әдәбијјаты нүмунәләринә иснад етмиш, онлардан бәһрәләнмишдир. Бу бахымдан онун 1909-чу илдә јазыб "Тәрәгги" гәзетиндә дәрч етдирдији Иранла бағлы "Јол тәәссүраты" силсилә јазылары сәчијјәвидир. Һәмин мәгаләләрдә мүәллифин Чәнуби Азәрбајчан фолклорундан кәтирдији нүмунәләр мәтнин чанлылығына хидмәт етмиш, ону бәдиилӛшдирмиш вә кәзәлләшдирмишдир.[2] Мәһәммәд Әмин бәјин бир чох сырф сијаси руһлу јазылары да халг әдәбијјатынын идеја-естетик руһуна сөјкәниләрәк гәләмә алынмышдыр.

г/ КЛАССИК ИРСИН ТӘДГИГИ

М.Ә.Рәсулзадәнин әдәби-нәзәри јарадычылығынын ән мүһүм голуну шүбһәсиз ки, классик ирсимизин тәдгиги илә бағлы арашдырмалары тәшкил едир. Үмумијјәтлә, гејд олунмалыдыр ки, нәинки Азәрбајчан мүһачирәт әдәбијјатшүнаслығы, һәмчинин коммунизм зүлмүнә баш әјмәјән бир чох дикәр халгларын мүһачирәт әдәбијјатшүнаслығы да фәалијјәтини классик ирсин тәдгиги истигамәтинә јөнәлтмиш вә бу саһәдә хејли иш кәрмүшләр.[3] Азәрбајчан мүһачирәт әдәбијјатшүнаслығынын апарычы шәхсијјәтләриндән бири кими М.Ә.Рәсулзадәнин бу јөнүмдәки фәалијјәти ардычыл, системли арашдырмаларла мүшајиәт олунур. Бунларын ичәрисиндә әдибин "Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри" (1949), "Азәрбајчан шаири Низами" (1951) кими санбаллы тәдгигатлары хүсусилә диггәтәлајигдир.

1 **M.E.Resulzade. İstiklal mefkuresi ve Genclik, İstanbul, 1925, s.8**
2 М.Әмин. Јол тәәссүраты, "Тәрәгги", 30 ијун 1909, № 144
3 А.Г.Соколов. Судьбы русской литературной эмиграции 1920-х годов. Изд-во Московского университета, Москва, 1991, стр. 157

Бу әсәрләр һәмчинин әдибин әдәбијјатымызын мәншәјинә мүнасибәтини ајдынлашдырмаг, классикләрә јанашма методуну мүәјјәнләшдирмәк бахымындан да әһәмијјәтә маликдир. Бунлардан әлавә, бөјүк мүтәфәккир "Азәрбајчан чүмһуријјәти","Гафгазја түркләри" вә б. әсәрләриндә, һабелә ајры-ајры јазычы вә шаирләрә һәср етдији мәгаләләриндә ("Ширвани Хагани,"Мирзә Фәтәли Ахундзадә, "Вәзирли Нәчәф бәј","Азәрбајчан мәтбуатынын пири" вә с.) классикләрә мүнасибәтини әкс етдирмишдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин классик әдәбијјатымызын тәдгигинә һәср етдији әсәрләрдән бири "Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри"дир. Азәрбајчан классик әдәбијјатыны үмумшәрг мәдәнијјәти фонунда тәгдим едән бу арашдырма 28 мај 1949-чу илдә Истиглал Бәјаннамәсинин 31-чи илдөнүмү мүнасибәтилә Анкарадакы "Халг еви" бинасында Азәрбајчан күлтүр дәрнәјинин кечирдији конфрансда М.Ә.Рәсулзадәнин ејниадлы мә'рузәсидир.

Лакин бир чәһәтә диггәт јетирилмәлидир ки, Азәрбајчанын зәнкин әдәбијјаты вә мәдәнијјәти,онун адәт вә ән'әнәләри, фәлсәфи-естетик фикри, бир сөзлә мә'нәви тарихи һаггында мә'лумат руһунда јазылан бу әсәр әслиндә садәчә олараг "мә'рузә" вә информасија мәнбәји дејил, әксинә дәрин тәһлил характери,үмумиләшдирмә сәчијјәси илә сечилән арашдырмадыр. Бу әсәр жанр бахымындан да Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы нүмунәләриндән фәргләнир. Чүнки тәдгигата монолог руһу һакимдир вә белә һесаб едирик ки, онун жанры да бу истигамәтдә мүәјјәнләшдирилмәлидир.

"Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри"ндә ән гәдим дөврдән башлајараг мәдәнијјәтимизин кечдији јолу вә јазылы әдәбијјатын инкишаф мәрһәләләрини излəјән мүәллиф мә'нәвијјатымызын бүтүн тарихи боју милли истиглал идеалларына тапынмышдыр. Бу мә'нада әдибин Азәрбајчан мәдәнијјәт тарихини истиглал мәфкурәси ишығында тәһлилә чәкәрәк әдәби нүмунәләри дә бу истигамәтдә дәјәрләндирмәси мүһүм әһәмијјәт дашымагдадыр.

М.Ә.Рәсулзадә Ф.Кечәрли, В.Чәмәнзәминли вә башга мүәллифләрдән фәргли олараг Азәрбајчан әдәбијјаты тарихини ана дилли әдәбијјатла башламаг вә беләликлә, әдәбијјат тарихимизин јашыны азалтмаг фикирләриндән узаг олмушдур. X-XII әсрләрдә Шәргдә вә бүтүн түрк дүнјасында фарс дилинин әдәби дил кими һаким олдуғуну көстәрән мүәллифин фикринчә, һәмин дөврдә "фарс" олмајан мүәллифләр белә әсәрләрини бу дилдә јазардылар." Һәтта Сәлчугиләр дөврүндә, әдибин гејд етдији кими, һакимијјәт түркләрин әлиндә олса белә, фарс дили вә әдәбијјаты мин илдән бәри Иранда

иктидарда олан түрк сүлаләләринин һимајәси сајәсиндә парламышдыр.

XX әсрин әввәлләриндә вә әдәбијјатымызын мәншәјинин мүәјјәнләшдирилмәси илә бағлы мүбаһисә вә мүзакирәләрин давам етдији сонракы илләрдә белә тәнаәт тез-тез сәсләнирди ки, Азәрбајчан әдәбијјаты ана дилли әдәбијјатла башламалыдыр; әрәб вә фарс дилләриндә јазылан әсәрләрин әслиндә милли әдәбијјатымыза гәтијјән дәхли јохдур. Бу мәсәлә әтрафында мүбаһисәләрин лап башланғычында гәти олараг Азәрбајчан әдәбијјатында фарс дилли мәдәнијјәтин мөвчудлуғуну тәсдиг едән вә бу хүсусијјәти һәмин дөврдә Шәрг халглары үчүн сәчијјәви һесаб едән М.Ә.Рәсулзадә сонралар да өз гәнаәтиндән дөнмәмишдир. "Башда Низами олмаг үзрә, Азәрбајчан Иран әдәбијјатына Хагани, Фәләки, Әбүл-Үла вә башгалары кими бир сыра бөјүк шаирләр вермишдир",[1]- мүлаһизәсилә әдиб бир тәрәфдән фарс дилли әдәбијјаты Азәрбајчан милли әдәби фактору кими сәчијјәләндирмиш, гаршы тәрәфдән милијјәтчә түрк олан Азәрбајчан сәнәткарларынын Иран фарс мәдәнијјәтинин инкишафында апарычы мөвгејини шәртләндирмишдир.

"Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри"ндә классик сөз хәзинәмизин ән гүдрәтли јарадычыларындан бири олан Низами сәнәтинин чаһаншүмул әһәмијјәтиндән данышан мүәллиф диггәти онун әсәрләриндә Азәрбајчан мүчадиләсинин чағдаш мәрһәләси үчүн сәчијјәви олан чәһәтләрә — әсәрләриндә Фирдовсидән фәргли олараг фарс шовинизминин олмамасына, түркләрә рәғбәтлә јанашмасына, түркләри өјмәсинә, түрк тәфәккүрү илә данышмасына, рус ганичөнлијини нифрәтлә хатырламасына вә с. чәкир.

Низаминин ардынча Хагани јарадычылығына да бу истигамәтдә јанашан, онун да түрк тәфәккүрү илә данышдығыны габарыг көстәрән М.Ә.Рәсулзадә бу бөјүк шаир һаггында бир абзасдан ибарәт олан гејдләриндә дә мүәллифин руслар әлејһинә јазмыш олдуғу гәсидәни хатырлатмағы мәгсәдәујғун билир.

"Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри"ндә М.Ә.Рәсулзадә һеч шүбһәсиз ки, ана дилли әдәбијјатын јаранмасы, формалашмасы дөврүнә даһа диггәт вә һәссаслыгла јанашыр. О бу просеси Азәрбајчан тарихинин, онун дөвләт гурулучуғунун тәбии. гануни јекуну кими гијмәтләндирир. Ана дилли әдәбијјатдан данышаркән Шаһ

1 **M.E.Resulzade. Azerbaycan kültür Gelenekleri, Ankara, 1949, s.12**

...радычылығыны диггәт мәркәзинә чәкән М.Ә.Рәсулзадә о, бөјүк истеʼдадын илк өнчә түрк дилинә мүнасибәтини габарыг ...дирир. О. "түрк әдәбијјатынын парлаг күнәши" һесаб етдији Фүзулини дә бу бахымдан гијмәтләндирир вә онун түрк ләфзијлә јазмағын чәтин олдуғуну билдирән мисраларыны ачыглајыр.

М.Ә.Рәсулзадә бу әсәриндә Фүзули јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирир. О... Шәргин "ән бөјүк лирики" һесаб едир. Мүәллифин фикринчә, бу надир истеʼдад јалныз Азәрбајчаны дејил, бүтүн түрк дүнјасыны һәјәчанландыра биләчәк бир гүдрәт саһибидир. Һәтта Шәрги јахшы билән авропалыларын белә Фүзули лиризминә һејранлығыны хүсуси гејд етмәји лазым билир.

Тәдгигатчы һәлә "Азәрбајчан чүмһуријјәти" әсәриндә гејд едирди ки, милли поезијамыз" сон заманлара гәдәр Фүзулини тәнзирдән ибарәт" олмуш... Азәрбајчан түрк әдәбијјатынын мүстәгил бир чәрәјан шәкли ...асында Фүзулинин түркчә шеʼр јазмасы мүһүм рол ојнамышдыр.

Мәшһур түрк алими Әбдүлгадир Гараханын "Фүзули: һәјаты, мүһити вә шәхсијјәти" китабы һаггында јаздығы мәгаләсиндә исә көстәрир ки, әсәрләрини ана дилиндә јазмыш Фүзулинин түрк олдуғуну сүбут етмәјә еһтијач јохдур. Бу күн диггәт мәркәзиндә Фүзулинин түрклүјү дејил, түркчүлүјү, миллијјәти дејил, милләтчилији дајанмалыдыр.

М.Ә.Рәсулзадә Фүзули истеʼдадынын бәнзәрсизлијини, поетиклијини сүбут етмәк үчүн јалныз өз гәнаәтләрини вермәклә кифајәтләнмир, Мистер Кибб, А.Крымски, М.Ф.Көпрүлү кими дүнја шөһрәтли алим вә әдәбијјатшүнасларын фикир вә мүлаһизәләринә иснад едир.

Мәһәммәд Әмин бәјин Фүзули феноменинә мүнасибәтдә ајрыча үзәриндә дајанмағы тәләб едән детал да вардыр. Белә ки, о, Фүзулинин јарадычылыг тәкамүлүнүн дөврләрини Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишаф мәрһәләләри илә мүгајисә едәрәк марағлы бир аналокија јарадыр: "Фүзули илк өнчә фарсичә јазмыш, сонра түркчәјә башламыш, түркчә јазаркән дә ибтида Азәрбајчан шивәси илә јазмыш, Бағдад Османлылара кечидиндән сонра Фүзули лисаны кетдикчә османлылашмыш, Шәрг шивәсиндән тәбәүдлә Гәрб шивәсинә јахынлашмышдыр".[1] Бу өлчүјлә милли әдәбијјат тарихимизә

1 М.Ә.Рәсулзадә.Азәрбајчан чүмһуријјәти, Бакы, Елм, 1990, сәһ.15-16

јанашан мүәллифә көрә, Азәрбајчан әдәбијјаты да өзүнүн ... мәрһәләсиндә фарсча јаранмыш, сонра сырф Азәрбајчан дилиндә әсәрләр јазылмыш (Гөвси, Нәбати, Вагиф, Сејид Әзим, Ләʼли, ... вә с.), үчүнчү дөврдә исә Гәрб теʼсиринә кирән әдәбијјат Осман... түркчәсинә мејдан вермишдир (М.Һади, М.Ә.Сабир, Һ.Чавид, Ә.Чавад, А.Сәһһәт, Ә.Мүзниб вә с.).

Бир мәсәләни гејд етмәк лазымдыр ки, М.Ә.Рәсулзадә ајры-ајры мүәллифләр һаггында фикир сөјләјәркән онларын јарадычылығыны кениш шәкилдә тәһлил етмәјә еһтијач дујмур, даһа чох характерик чизкиләри габартмаға чалышыр вә һәр бир әдәби шәхсијјәтин әдәбијјат тарихиндә мөвгејини мүәјјәнләшдирмәјә диггәт јетирир. Бүтүн бунлардан сонра һаггында данышдығы әдәби шәхсијјәтин Азәрбајчан истиглал мәфкурәси фикринә хидмәтләрини ачыглајыр. Бу чәһәт М.Ә.Рәсулзадәнин јалныз "Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри" әсәринә дејил, бу вә ја дикәр шәкилдә әдәбијјатла бағлы бүтүн тәдгигатларына хас олан бир чәһәтдир.

XYII-XYIII әсрләрдә Азәрбајчанда халг әдәбијјатынын, хүсусилә дастанларын кениш јајылдығыны, јазылы әдәбијјатын бир нөв дурғунлуг кечирдијини көстәрән мүәллиф халг әдәбијјатына гајыдышын гануни нәтичәси кими һеча вәзниндә јазыб-јарадан Молла Пәнаһ Вагиф кими надир бир истеʼдадын мејдана кәлмәсини гејд едир. Әдиб М.П.Вагиф јарадычылығыны гысача сәчијјәләндирәркән дә онун халг әдәбијјаты илә бағлы олдуғуну, әсәрләринин дилинин садәлијини, ахычылығыны, рәванлығыны диггәт мәркәзиндә сахлајыр.

XIX јүзиллијин башланғычындан Азәрбајчанын Русија тәрәфиндән истиласы илә бағлы олараг мәʼнәви аләмләрдәки кәскин дәјишмәләрә диггәт јетирән М.Ә.Рәсулзадә бу дөврү хүсуси бир мәрһәлә кими тәгдим едир. Онун фикринчә, Азәрбајчанын чарлыг Русијасы тәрәфиндән истиласы онун әдәбијјатына теʼсирсиз галмыр. Әдәбијјат өзүнүн кечмишини тәфтишә башлајыр вә бир нөв Шәрг өзүлүндән гопараг Авропа тәрзиндә јени бир әдәбијјат јарадыр.

М.Ә.Рәсулзадә бу әср әдәбијјатынын ән бөјүк устады М.Ф.Ахундзадәнин әдәби мәктәб јаратдығыны еʼтираф етмәклә ... сәнәткарын әдәби мөвгејини шәртләндирмиш олур. "Онун (*М.Ф.Ахундзадәнин*) симасында биз Азәрбајчан расионалист әдәбијјатының ән бөјүк банисинә маликиз. Классик әдәбијјатымыз үчүн Фүзули нә исә, чағдаш әдәбијјатымыз үчүн дә Мирзә Фәтәли одур. Мүсәлман дүнјасынын бу илк драматургуна авропалы тәнгидчиләр Шәргин Молјери, руслар да Гоголу дерләр. Мирзә Фәтәличин пјесләри садә

халг дилиндә јазылмышдыр. Типләр һәјатын та кәндисиндән алынмышдыр. Бурада ортагач феодал чәмијјәтинин чүрүмәси, адәтләрин керилији, кәрәнәкләрин јыхычылығы, алим күрүнәнләрин сәфсәтәчилији вә һаләтин мәвһумат вә тәәссүблә бағдаш олмасы чанлы сурәтдә тәсвир вә амансызча тәнгид олунур. Мирзәнин бүтүн тәнгидләри XYIII јүзилин ајдынладычы фикирләријлә чанланмагдадыр. Мирзәнин комедијалары Авропанын үч бөјүк дилинә тәрчүмә едилдији кими, русча вә фарсчаја дәхи чеврилмишдир. Мирзә Фәтәли, ејни заманда бөјүк реформатордур. Әрәб әлифбасынын дәјишдирилмәси фикрини илк дәфә о мејдана атмышдыр. Бу мәгсәдлә о, Истанбула сәјаһәт етмиш, Ирана да мүрачиәтдә булунмушдур."[1]

Күрүндүјү кими, М.Ә.Рәсулзадә кениш шәкилдә тәһлилә вә тәфсирә еһтијач дујмадан М.Ф.Ахундзадәнин Азәрбајчан әдәбијјатындакы хидмәтини, кәтирдији јениликләри кәстәрә билмишдир.

"Милли Азәрбајчан һәрәкатынын характери" , "Мирзә Фәтәли Ахундзадә" адлы мәгаләләриндә исә М.Ә.Рәсулзадә әсас диггәти онун јарадычылығынын апарычы амилләринә - јениликчи, һүрр дүшүнән вә ислаһатчы олмасына јөнәлтмишдир. Әдиб икинчи мәгаләсиндә бөјүк Азәрбајчан мүтәфәккири һаггында фикирләрини бу шәкилдә јекунләшдырмышдыр: "Ахундзадә Азәрбајчан әдәбијјатында һүрр дүшүнмә тәрзинин ән бөјүк бир мүмәссилидир. Бүкүнә гәдәр беле Азәрбајчан сәһнәләриндән дүшмәјән вә мәдәни дүнјанын бүтүн дилләринә чеврилмиш олан комедијаларында вә фәлсәфи-публисистик әсәрләриндә Мирзә Фәтәли мүсәлман дүнјасынын ичтимаи вә сијаси бүтүн һәјат саһәләриндә радикал ислаһата лүзум олдуғуну мүдафиә едирди."[2] М.Ә.Рәсулзадә һәмин мәгаләсиндә Мирзә Фәтәлини аллаһсыз, атеист һесаб едәнләрә е'тиразыны билдирмишдир. Онун фикринчә, Мирзә Фәтәли аллаһ, мүтләг һәгигәт идеалына гаршы дејил, схоластик тәфәккүр тәрзинә гаршы мүбаризә апармышдыр.

---

1 M.E.Resulzade. Azerbaycan kültür Gelenekleri, Ankara, 1949, s.18-19

2 M.E.Resulzade. Mirza Fethali Ahundzade, "Azerbaycan", yıl 4, sayı 34-35, ocak-şubat, 1955

Гејд олунмалыдыр ки, М.Ә.Рәсулзадәнин Мирзә Фәтәли һаггында фикирләри Азәрбајчанын көркәмли тәнгидчиләри Ф.Кәчәрли вә Ј.В.Чәмәнзәминлинин мүлаһизәләрилә сәслешир.[1] Беле ки, Ф.Кәчәрли вә Ј.В.Чәмәнзәминли кими Мәһәммәд Әмин бәј дә диггәти Мирзә Фәтәли јарадычылығынын хәлги, милли, јениликчи мәгамларына вә ислаһатчылығына јөнәлтмишдир.

"Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри" әсәриндә әдиб М.Ф.Ахундзадә әдәби мәктәбиндән данышаркән ики мүәллифин -- Нәчәф бәј Вәзирлинин вә Әбдүррәһимбәј Һагвердијевин адларыны чәкир.

Онларын јарадычылығыны гысача хүласә едән мүәллиф М.Ф. Ахундзадә әдәби мәктәбинә дикәр драматургларын да мәнсуб олдуғуну гејд етмәклә кифајәтләнир. Бу исә ондан ирәли кәлир ки, әсәр конфранс мә'рузәси шәкилдә дүшүнүлдүјүнә кәрә, мүәллиф динләјичиләри јормамаг, чыхышыны јығчам шәкилдә һазырлмаг фикриндә олмуш вә буна кәрә дә әдәбијјат тарихинин ән зачиб һесаб еләдији әдәби сималары һаггында данышмагла кифајәтләнмишдир. Лакин көркәмли әдәбијјатшүнас сонралар М.Ф.Ахундзадә әдәби мәктәбинин давамчыларындан олан Нәчәф бәј Вәзиров һаггында ајрыча мәгалә дәрч етдирмиш вә бурада Азәрбајчан классикинә мүнасибәтини ачыгламышдыр. "Вәзирли Нәчәф бәј" адланан бу мәгаләдә көркәмли драматургун биографијасы вә јарадычылыг јолу гыса әксини тапмыш вә тәнгидчинин даһа чох гијмәтләндирдији ики әсәр — "Мүсибәти-Фәхрәддин" вә "Пәһләванани-зәманә" пјесләри тәһлил олунмушдур. Мәгалә Н.Вәзировун тале вә талесизлијини әкс етдирән ашағыдакы чүмләләрлә тамамланыр: "Вәзирли Нәчәф бәјин симасында Азәрбајчан әдәбијјаты иле сәһнәси Мирзә Фәтәлидән сонра кәлән чох мүһүм бир нүмајәндәсини итирди. Бүтүн әсәрләриндә милләт ешгини, халга гуллуг етмәк зәвгүнү, азадлыг вә истиглал фикирләрини тәрәннүм едән бу јазычы үчүн гыса бир мүддәтә олса да, истиглал вә азадлыға говушан вәтәнини тәкрар әсирлик вә истила алтында бурахыб өлмәк гәдәр бир тракедија тәсәввүр олуна билмәз.

---

1 Ф.Кәчәрли. М.Ф.Ахундов. Тифлис, 1911; Јусиф бәј Вәзиров. Азәрбајчан әдәбијјатына бир нәзәр. Истанбул. 1919, сәһ.46.

Вәзирли Нәҹәф бәјин өлүмү өз гәһрәманы Фәхрәддинин өлүмүнә нә гәдәр бәнзәр!.."[1]

Азәрбајҹан әдәбијјатынын 1905-ҹи илә гәдәр Мирзә Фәтәли мәктәбинин тә'сири алтында инкишаф етдији фикрини ирәли сүрән Мәһәммәд Әмин бәјин бу тә'сирин изләрини бөјүк драматург Ҹәлил Мәммәдгулузадәдә ахтармасы, онун "Молла Нәсрәддин" сатирик мәҹмуәсини вә "Өлүләр" пјесини бу јөндә дәјәрләндирмәси дә тәдгигатын мараг доғуран тәрәфләриндәндир. Әдибин фикринҹә "Өлүләр" пјеси "Азәрбајҹан сатирик әдәбијјатынын шаһ әсәридир", халгын ҹәһаләти һеч бир әсәрдә бу дәрәҹәдә ифша олунмамышдыр.

Азәрбајҹан әдәби - мәдәни фикринин инкишафында 1875-ҹи илдә әсасы гојулан "Әкинчи" гәзетинин ролуну хүсуси гејд едән М.Ә.Рәсулзадәјә көрә, гәзетин "јашамаг говғасында мәғлуб олмаг истәмирсәнсә гоншулардан вә мәдәни милләтләрдән кери галмамалы" төвсијәси әслиндә бир нөв Мирзә Фәтәли идејаларынын давамы иди.Мүәллиф бу гәзетин форма бахымындан олмаса да, мәзмун бахымындан Азәрбајҹан әдәбијјатынын, хүсусилә поезијанын јениләшмәсиндә мүһүм рол ојнадығыны да гејд етмәји ваҹиб билмишдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин фикринҹә, Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин вә әдәбијјатынын чичәкләнмәсиндә, онун јени мәзмун кәсб едәрәк милли дујғуларла зәнкинләшмәсиндә 1905-ҹи ил ингилабынын ролу е'тираф олунмалыдыр. Мәһз һәмин ингилаб нәтиҹәсиндә әлдә олунан "нисби һүррийјәт сајәсиндә" Азәрбајҹанда милли һәрәкат дирчәлмәјә вә инкишаф етмәјә башлајыр. Мүхтәлиф мәктәбләрин, драм театрынын, хејријјә ҹәмијјәтләринин ачылышыны һәмин илләрин мәһсулу һесаб едән мүәллиф дөврү сәҹијјәләндирәрәк јазыр: "Бу дөврдә әдәбијјат, театро, мусиги, мәтбуат вә кениш халг екитими саһәсиндә бөјүк ирәлиләмәләр гејд олунујор. Һәрәкәт артыг мүәјјән бир идеали јола киријор; милләтин сијаси ојанышы һисс олунујор; түрлү сијаси груплар вә бир дәрәҹәјә гәдәр, сијаси конспирасјон һәјаты вүҹуда кәлијор. 1905-дә тә'сис олунан "Һәјат", "Иршад" кими күндәлик гәзетләр вә дикәр мәвкутә вә дәркиләр јени дөврүн аләмдарлығыны јапыјорлар."[2] Мүәллиф әсрин әввәлләриндә Азәр-

1 M.E.Resulzade. Vezirli Necef bey, "Birleşik Kafkasya", sayı 15, Ekim, 1952

2 M.E.Resulzade. Azerbaycan kültür Gelenekleri, Ankara, 1949, s.21

бајҹан мәтбуатындан данышаркән бу дөврүн "ән өткүн гәзетәҹиси" кими Әһмәд бәј Ағаоғлунун адыны чәкир.

Лакин әдиб милли ојаныш дөврүнү јалныз мүхтәлиф гәзет вә журналларын нәшри илә дејил, еjни заманда бу гәзет вә журналларын әтрафында исте'дадлы шаир вә мүһәррирләрин мејдана чыхмасы илә сәҹијјәләндирир. "Талантлы шаирләр вә мүһәррләр арасында бир аз әввәл гејд етдијимиз "Молла Нәсрәддин" мәҹмуәсиндә "Һоп-һоп" уйдурма адыjла јазан мизаһчы Сабирин јылдызы парлыјор. Бу шаирин "Һоп-һопнамә" үнваны алтында нәшр олунан ше'рләри гыса бир заман ичиндә һәр азәрбајҹанлынын севә-севә охудуғу бир китаб һалына кәлијор. Ону садә шәһәрләрдә, буржуазијанын зәнкин евләриндә, кичик әснаф вә алыш-веришчиләрин аиләләриндә вә ишчи мәскәнләриндә дејил, көјләрдә, күлтүр һәјатындан узагда галан избәләрдә белә охујурлар. Фүзулидән сонра Сабир Азәрбајҹанын үмум тәрәфиндән мәнимсәнмиш икинҹи шаиридир. Садә бир дил, ојнаг бир үслуб вә дәрин бир мә'наја малик олан Сабирин мизаһи, чағындакы бүтүн нөгсанлары әмсалсыз сурәтдә хырпалыјор. Кәнҹ Азәрбајҹан нәслинин ирәлиләјән јүрүјүшүнә јол вермәк истәмәјән заманы кечмиш феодалитә галынтыларынын һеч бири онун өлүмҹүл истеһзаларындан гуртуламијор. Фәгәт Сабирин бу күлүшүндә јурдуну чандан севән јурддаш шаирин көз јашлары бәлиријор. Сабир јаратдығы ичтимаи мизаһ нөвүлә түрк әдәбијјатында орижинал бир варлыгдыр."[1]

Көрүндүјү кими, М.Ә.Рәсулзадә диггәти Сабир јарадычылығынын үч мүһүм тәрәфинә -- хәлги бир сәнәткар кими үмум тәрәфиндән гәбул едилдијинә, јарадычылығынын кәскин сатирик јөнүмүнә вә онун күлүшүнүн өзүнәмәхсуслуғуна јөнәлтмәклә шаирин әдәби мөвгејини мүәјјәнләшдирә билмишдир.

"Азәрбајҹан күлтүр кәләнәкләри"ндә Сабирин милли ојанышымыздакы хидмәтләрини гысача сәҹијјәләндирдикдән сонра М.Ә.Рәсулзадә көркәмли романтик шаир Мәһәммәд Һадинин јарадычылығына да мүнасибәтини билдирир, онун илһам гајнағынын "һүррийјәтә олан вурғунлуг" кими шәртләндијини көстәрир вә кичик, лакин јығҹам бир деталда М.Һади ше'ринин маһијјәтини ачыгламыш олур.

1 M.E.Resulzade Azerbaycan kültür Gelenekleri, Ankara, 1949, s.21

М.Ә.Рәсулзадәнин милли мәдәнијјәтимизин, әдәбијјатымызын вә ичтимаи-сијаси фикримизин инкишафында хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирдији сәнәткарлардан бири дә Әли бәј Һүсејнзадә вә онун мәшһур "Фүјузат" мәчмуәсидир. М.Ә.Рәсулзадәнин јаздығына көрә, "халгчы вә реалист" "Молла Нәсрәддин" мәктәбинә гаршы "идеалист вә романтик" фикирләри јајан "Фүјузат" Османлы шивәсијлә јазылдығы үчүн халг арасында "Молла Нәсрәддин" гәдәр јајыла билмәмишдир. Лакин мүәллиф журналын милли дүшүнән Азәрбајҹан зијалылары арасында бөјүк тә'сир гүввәсини е'тираф едир.

Ејни заманда, Ә.Һүсејнзадәнин Түркијә илә Азәрбајҹан арасында әдәби-мәдәни мүнасибәтләрин јаранмасында вә кенишләнмәсиндәки хидмәтләрини дә онун публисистик фәалијјәтиндән аз әһәмијјәтли һесаб етмир.

Әдиб "Азәрбајҹан ҹүмһуријјәти" китабында, некролог кими гәләмә алдығы "Агаоглу Әһмәд" мәгаләсиндә исә Ә.Һүсејнзадәнин мәсләкдашы вә мүбаризә јолдашы Әһмәд Агаоглунун милли әдәбијјат тарихимиздәки ролуну ачыгламышдыр.[1]

1905-1917-ҹи илләр арасында Азәрбајҹан әдәбијјатында милли ојанышын көрүнмәмиш бир шәкил алдығыны е'тираф етмәклә бәрабәр, М.Ә.Рәсулзадә бу јүксәлишин Азәрбајҹан әдәбијјатына вә мәдәнијјәтинә кәтирдији јени-јени мөвзулар, жанрлар, формалар үзәриндә дајаныр, тәрҹүмә сәнәтинин, хүсусилә милли истиглал фикринә хидмәт едән театр әсәрләринин дилимизә чеврилмәси, тамашаја гојулмасы просесинин ардычыл шәкил алдығыны да гејд едир. Һәјати мәзмунлу вә вәтәнпәрвәрлик руһу ифадә едән әсәрләрдән сөһбәт дүшәркән Намик Камалын "Вәтән"и илә Шәмсәддин Саминин "Бәса"сыны хүсуси вурғулајан мүәллиф, ејни заманда, милли мәдәнијјәтимиз тарихиндә ән бөјүк һадисәләрдән бири кими опера сәнәтинин доғушуну һесаб едир. Әдиб 1907-ҹи илдә јазылмыш "Лејли вә Мәҹнун" операсындан сонра көрүнмәмиш мүвәффәгијјәт газанан Үзејирбәј Һаҹыбәјлинин бир-биринин ардынҹа јени опералар јазмагла опера сәнәтинин милли жанр кими формалашмасындакы хидмәтләрини хүсуси дәјәрләндирмишдир. М.Ә.Рәсулзадә опера жанрынын Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндәки јерини, әһәмијјәтини

1. М.Ә.Рәсулзадә. Азәрбајҹан ҹүмһуријјәти, Бакы, Елм, 1990, сәһ.17;

көстәрмәклә јанашы, бир детал үзәриндә дајанмағы ваҹиб билир ки, бу да Үзејир сәнәтинин халг арасында јајылмасы вә популјарлашмасы илә бағлыдыр.

Опера сәнәтинин Азәрбајҹан халг әдәбијјаты вә Авропа мәдәнијјәт ән'әнәләринин синтези шәклиндә ортаја чыхдығыны вә беләликлә милли сәнәтимизин мүасир дүнја өрнәкләри илә сүсләндијини көстәрән мүәллиф фикирләрини конкрет мисалларла сүбута јетирир.

М.Ә.Рәсулзадә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан халгынын милли ојанышыны, онун мәдәнијјәтинин јени милли маһијјәтдә формалашмасыны, әдәбијјатын инкишафыны вә чичәкләнмәсини һәр шејдән әввәл үч өлкәдә -- Русијада, Иранда вә Түркијәдә башламыш олан ингилаби һәрәкатла бағлајыр. О, Азәрбајҹан халгынын "мүсәлман дили", "мүсәлман милләти" ифадәләриндән ајрылыб, "түрк дили", "түрк милләти" терминләрини мәнимсәмәсини Түркијәдәки түркчүлүк вә милләтчилик идејаларынын Азәрбајҹанда јајылыб мүвәффәгијјәт газанмасынын тәбии јекуну кими гијмәтләндирир. Әдибин фикринчә, әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда јүксәлән милли һәрәкәт јалныз әдәбијјатын чичәкләнмәсилә битмир, милли мәзмун дашыдығындан онда империализм вә мүстәмләкәчилик әлејһинә е'тиразлар күчләнир.

М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајҹанда милли әдәби һәрәкатын күчләнмәсиндә 1915-ҹи илдән нәшр олунмаға башлајан "Ачыг сөз" гәзетинин хүсуси ролуну гејд едир. Азәрбајҹан истиглал мәфкурәсинин јајылмасы вә тәблиғиндә хүсуси мәрһәлә тәшкил едән "Ачыг сөз" гәзети јалныз милли идејалар јајмагла кифајәтләнмир, һәмчинин Әһмәд Ҹавад, Һүсејн Ҹавид, Ҹәфәр Ҹаббарлы кими мүәллифләрин бу гәзетин сәһифәләриндә өз јазыларыны чап етдирмәләри үчүн шәраит јарадырды. М.Ә.Рәсулзадәнин гәнаәтинә көрә, Азәрбајҹан истиглал фикрини 1911-ҹи илдә әсасы гојулмуш "Мүсават" партијасы јајырдыса, онун бәдии әдәбијјатда әксинә "Ачыг сөз" гәзети даһа чох мејдан верирди.

"Азәрбајҹан күлтүр кәләнәкләри" әсәри мүәллифин 1918-ҹи илин 28 мајы илә бағлы дүшүнҹәләри, ҹүмһуријјәт илләринин Азәрбајҹан әдәби-мәдәни фикри үчүн әвәзсиз бир дөвр олдуғуну шәртләндирән гәнаәтләри илә тамамланыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин кечиб кәлмиш олдуғу јолун спесифик хүсусијјәтләрини, онун формалашмасына тә'сир едән компонентләри ајры, мәх

бахымындан бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Тәдгигатын әсасында Азәрбајҹан, Шәрг вә дүнја елми вә бәдии фикринин бир чох дәјәрли мәнбәләри дајаныр. Бөјүк үмумиләшдирмә вүс'әтинә малик олан бу арашдырма классик әдәби ирсимизин тәдгигиндә ән дәјәрли мәнбәләрдән бири ролуну ојнаја билэр.

Азәрбајҹан әдәбијјатынын үмуми мәнзәрәсини ҹанландырмаг, ајры-ајры классикләрин әдәби мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк, һабелә јазылыш тәрзи вә охунаглылығы илә "Азәрбајҹан күлтүр көләнәкләри" Ј.В.Чәмәнзәминлинин "Азәрбајҹан әдәбијјатына бир нәзәр" тәдгигатыны хатырладыр. Һәр ики әсәрин ејни өлкәдә доғулушу, ејни миссијаја хидмәт етмәси дә онлары бирләшдирән амилләрдәндир.

М.Ә.Рәсулзадәнин классикләр һаггында тәдгигатынын вә әдәбијјатшүнаслыг фәалијјәтинин зирвәсини һеч шүбһәсиз ки, "Азәрбајҹан шаири Низами" монографијасы тәшкил едир. Низаминин анадан олмасынын 800 иллији мүнасибәтилә јазылмыш вә 1941-ҹи илдә тамамланмыш бу тәдгигат әсәринин нәшри мүәллифин өзүнүн гејд етдији кими мүһарибәнин доғурдуғу чәтинликләр үзүндән ҝечикмишдир.[1]

Лакин әсәрин нәшринә гәдәрки (1951) он иллик бир дөврдә мүәллиф тәдгигат үзәриндә ишини давам етдирмиш, ону тәкмилләшдирмиш, "долғунлашдырмаш", "ҝөзәлләшдирмиш", јени материаллар вә сәнәдләрлә зәнкинләшдирмишдир. Һәмин илләрдә Низами һаггында јазылан јени тәдгигатлар әсәрә ҹәлб едилмишдир. Бундан әлавә, "Низамидән чевирмәләр" бөлмәси дә тәдгигат үзәриндә иш просесиндә ортаја чыхмышдыр.

Чох тәәссүфләр ки, әсәри Азәрбајҹан охуҹуларына тәгдим едән профессор Рүстәм Әлиејв орижинала сәрбәст јанашмыш, 1951 вә 1991-ҹи илләрдә Түркијәдә нәшр олунмуш тәдгигатын "Низами (мәнзум бир хүласә)", "Ики Лејли-Мәҹнун (Низами вә Фүзули)", "Низаминин доғулдуғу јер вә мәзары", "Вәһид Дәсткирдинин јозумлары","Низамидән чевирмәләр","Библиографија", "Низамидән мәнтләр" бөлмәләрини нәшрә дахил етмәмиш вә бунунла елми иҹтимаијјәтдә М.Ә.Рәсулзадәнин ҹидди, монументал арашдырмасы һаггында биртәрәфли тәсәввүрләрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

---

1 M.E.Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s.X1

"Азәрбајҹан шаири Низами" монографијасы индијәдәк Низами һаггында јазылан тәгигатлардан өзүнүн елми санбалына вә сиглэтинә ҝөрә сечилир. Тәдгигатчы Низами дүнјасынын поетик бәнзәрсизлијини ашкарламаг үчүн ону үмумтүрк, үмумшәрг-үмумислам вә үмумбәшәр контекстиндә алыб гијмәтләндирмиш, шаирин дүнја әдәбијјатындакы мөвгејини мүәјјәнләшдирмишдир.

Башланғыч, дөрд һиссә вә сон сөздән ибарәт олан монографија низамишүнаслығын тәдгигата гәдәрки мәрһәләсинин јекуну кими сәсләнир.

Мүстәгил бир фәсил, јахуд һиссә тә'сири бағышлајан вә елми-мәнтиги үмумиләшдирмәләрлә мүшајиәт олунан "Башланғыч"да Шәрг-ислам мәдәнијјәтинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри, онун әрәб, фарс вә түрк мәдәнијјәтләри кими үч ортаг мәдәнијјәтин јекуну вә синтези олмасы, бу мәдәнијјәтин формалашмасында вә камилләшмәсиндә Азәрбајҹанын ролу, фарс әдәбијјатынын түрк сүлаләләринин һакимијјәти дөврүндә инкишафы, XII әср Азәрбајҹаны, онун ајры-ајры сәнәткарлары вә нәһајәт, Азәрбајҹан шаири кими Низами һаггында өз гәнаәтләрини вермиш, "миллијјәт бахымындан әдәбијјатда форма вә мәзмун" кими марағлы мәсәләјә тохунмушдур. Низамини мәһз әрәб, фарс вә түрк мәдәнијјәтләринин варисн һесаб едән мүәллиф онун бөшәрилијини мәһз бу фактларла шәртләндирир. Өз доғма дилиндә дејил, башга дилләрдә јазан вә мүхтәлиф милләтләрә аид едилән мүәллифләрин јалныз Шәргдә дејил, Гәрбдә белә мөвчуд олдуғуну - финләрин бир чох вәтәнпәрвәр шаирләринин Исвеч дилиндә, инкилис ағалығына гаршы азадлыг мүбаризәсини тәрәннүм едән ирланд әдәбијјатынын, һабелә һинд классикләриндән Р.Тагорун һинд милли руһуну мүдафиә едән әсәрләринин инкилисҹә јазылдығыны-- гејд етән тәдгигатчы бунун сәбәбләрини Шәрг контекстиндә арашдыраранг гәнаәтләрини инандырычы фактларла јекунлашдырыр.

Низаминин тәрҹүмеји-һалындан башлајараг ше'рләринин поетикасы илә битән дөрд һиссәнин һәр биринә мүәллиф ејни заманда онларын мәзмуну илә бағлы адлар да сечмишдир. Белә ки, "Низами кимдир?" адлы биринчи һиссәдә Низаминин биографијасы, Азәрбајҹан һөкмдарлары илә мүнасибәтләри һаггында данышылмыш, һабелә Низамини өз ҝөзү илә сечијјәләндирмиш вә онун дүнја әдәбијјатындакы мөвгеји илә бағлы фикирләрини үмумиләшдирмишдир. "Низаминин беш китабы" адлы икинчи һиссәдә "Хәмсә"јә дахил олан әсәрләр ајры-ајрылыгда тәһлил олунмушдур. Тәдгигатын даһа чох орижиналлыг кәсб едән үчүнчү һиссәсиндә ("Низами

мөвзулары бахымындан") Низамидә фарслыг, түрклүк, Гафгаз, шаирин руслар һаггында тәсәввүрү вә гадына мүнасибәти тәһлил олунур. "Низамидә сәнәт вә идеолокија" адлы дөрдүнчү фәсилдә Низами ше'ринин өзүнәмәхсуслуғу, гајнаглары арашдырылыр, шаирин јарадычылыг тәкамүлү излөнилир, онун ешг фәлсәфәси, һәјата, инсана вә динә мүнасибәти, ичтимаи идеалы, дөвләт вә идеал һөкмдар һаггында тәсәввүр вә дүшүнчәләри ашкарланыр.

Гыса хүласәдән белә ајдын олур ки, М.Ә.Рәсулзадә Шәргин ән бөјүк классикләриндән бири олан Низаминин јарадычылығына тәсадүфи киришмәмиш, Низами дүнјасына вә низамишүнаслығын проблемләринә дәриндән бәләд олмушдур.

Азәрбајчанда Низами һаггында 1909-чу илдә илк китабчаны чап етдирмиш Мирзә Мәһәммәд Ахундзадәдән тутмуш[1] А.Крымски, М.Ә.Тәрбијәт, Дөвләтшаһ Сәмәргәнди, З.В.Тоган, И.Березин, В.Бартолд, Ј.Бертелс, Г.Јакоб, Ј.Марр, Тәбәри, Һаммер, Итало Питтси, Е.Браун, С.Е.Вилсон, Б.Мејнар, Һ.Риттер, П.Һорн, В.Бахер, М.Ф.Кепрүлү вә онларла башга шәргшүнас вә низамишүнасларын әсәрләрини тәдгигата чәлб етмәси, низамишүнаслығын ән чидди мәсәләләриндә онларла мүбаһисәјә киришмәси бу фикри сүбут етмәкдәдир. Тәдгигатчынын орта әср тәзкирәләринә, Низами әсәрләринин әлјазмаларына мүрачиәти әсәрин елми дәјәрини артыран чәһәтләрдәндир.

Гејд олунмалыдыр ки, Мәһәммәд Әмин бәј Низами ирсинин орижиналыны арашдырмыш, тәдгигата чәлб етдији парчаларын исә фарчасы илә јанашы түркчәсини дә вермишдир. Низаминин Шәрг вә Гәрб шаирләри илә аналожи тәһлили дә тәдгигатын елми јенилијини көстәрән чәһәтләрдәндир.

Шаирин тәрчүмеји-һалыны онун өз әсәрләринә вә дөврүн мө'тәбәр тәзкирәләринә әсасланараг әкс етдирән тәдгигатчы бу саһәдә өзүнәгәдәрки арашдырмаларын мөвчуд олдуғуну унутмамыш, сөјләнмиш фикирләри тәкрар етмәмишдир. Бу да һәчм е'тибары илә монографијанын хејли јығчам олмасына кәтириб чыхармышдыр.

Тәдгигатын диггәтәлајиг чәһәтләриндән бири дә бурада шаирин Азәрбајчан һөкмдарлары илә мүнасибәтләри үзәриндә хүсуси дајанылмасы, поемаларын итһаф олундуғу Фәхрәддин Бәһрамшаһ Мәнкүчәк, Султан Тоғрул, Шәмсәддин Мәһәммәд Чаһан Пәһләван,

1 Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә. Шеjх Низами. Кәнчә, 1909

Осман Гызыл Арслан, Ахситан, Әлаәддин Көрп Арслан вә Атабәј Нүсрәтәддин Әбу-Бәкрин ким олдуғу һаггында әтрафлы данышылмасыдыр.

Низаминин адлары чәкилән һөкмдарлара мүнасибәти тәрчүмеји-һал факты кими әһәмијјәтли олдуғундан вә шаирин бир чох мәгамлары гаранлыг олан биографијасынын өјрәнилмәсиндә вә дүрүстләшдирилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб етдијиндән бу мәсәләјә хүсуси диггәт јетирән тәдгигатчы ејни заманда, низамишүнасларын диггәт јетирмәдији бир факты - һәмин һөкмдарларын түрк олдугларыны хүсуси вурғу илә гејд едир.

Тәдгигатда Низаминин дүнја әдәбијјатындакы мөвгеји әтрафлы шәрһ олунмушдур. М.Ә.Рәсулзадә бу мәсәләдән бәһс едәркән бир тәрәфдән Низаминин Шәрг әдәбијјатына тә'сири вә Низами мөвзуларына нәзирә јазан сәнәткарлары - Әмир Хосров Дәһләви, Хачу Кирмани, Сәлман Сәвачи Катиби, Ә.Чами, Һатифи, Фәридәддин Әттар, Сә'ди, Һафиз, Әлишир Нәваи, Мәһәммәд Фүзули вә б. гәләм устадларынын јарадычылығыны диггәт мәркәзиндә сахламыш, о бири тәрәфдән Низаминин Гәрб әдәбијјатынын Боккаччо, Һете кими даһи сәнәткарларынын јарадычылығына тә'сири, әсәрләринин Авропа дилләринә чеврилиб јајылмасы вә Авропа шәргшүнасларынын јарадычылығына вердији гијмәти кениш изаһ етмишдир. Тәдгигатчынын гәти гәнаәти беләдир ки, "Низами Фирдовсидән сонра мәснәви јазан ән бөјүк сәнәткар сајылыр вә һәтта епик жанра кәтирдији лирик сәчијјә илә өзүнәхас бир әфсанә үслубу јарадараг Фирдовсини дә кечмиш", "...онун јаратмыш олдуғу сәнәт нөвү бүтүн Шәргдә фарс вә түрк әдәбијјатынын ән мәшһур нүмајәндәләри тәрәфиндән тәглид олунмуш, һәм "Хәмсә"синә, һәм дә "Хәмсә"сини тәшкил едән беш китабындан һәр биринә...јүзләрлә нәзирәләр вә бәнзәтмәләр јазылмышдыр".[1] М.Ә.Рәсулзадә Гәрб алимләринин Низамини Фирдовсидән үстүн тутан фикир вә мүлаһизәләрини тәдгигата чәлб етмәклә шаирин дүнја әдәбијјатындакы мөвгејини шәртләндирмишдир.

Шаирин ајры-ајры әсәрләринин тәһлилинә кәлдикдә дә М.Ә.Рәсулзадәнин тәдгигат үсулу мараг доғурмагдадыр. "Сирләр хәзинәси"ни әввәлдән-ахыра ардычыллыгла шәрһ едән мүәллиф әсәрә дахил

1 M.E.Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s.81

олан 20 мәгаләтин һәр бириндән доған идејаны ајры-ајрылыгда
фикир мәркәзинә чәкмәклә белә гәнаәтә кәлир ки, "Мәхзәнүл-әсрар"
шаирдән чох философ вә шејх Низаминин әсәридир.[1] "Хосров вә
Ширин" поемасына кәлдикдә исә тәдгигатчы Низаминин "...өзүнәхас
психоложи тәһлил вә јарадычылыг мәһарәти сајәсиндә дүнја
әдәбијјатынын әбәди мөвзусуну тәшкил едән мәһәббәт һаггында
јазылмыш дастанлар арасында она хүсуси бир јер тә'мин етдијини"[2]
гејд етмәклә кифајәтләнмәјиб, әсәрин гыса мәзмунуну вермиш вә
һәм дә бу мәзмун әсәрин охунушу гәдәр адамы һәјәчанландырачаг,
тә'сирли бир дилдә нәгл олунмушдур.

Тәдгигатчы "әрәб әфсанәси олса да, ишләндији әдәби форма
бахымындан...Азәрбајчанла сых вә ән'әнәви бир әлагәси" олан "Лејли
вә Мәчнун" поемасынын мәзмунуну вермәклә кифајәтләнмишдир.
"Једди көзәл" вә "Искәндәрнамә" поемалары да монографијада
мәзмунун габарыглығы илә оријинал елми тәһлилини тапмышдыр.

М.Ә.Рәсулзадә һәр бир әсәрин јазылыш тарихини мүәјјән-
ләшдирмиш, Низами мөвзуларынын һансы мәнбәләрдән алындығыны
вә она гәдәр һансы сәпкидә ишләнилдијини көстәрмиш, һабелә нечә
мин бејтдән ибарәт олдуғуну да гејд етмәји лазым билмишдир.

"Азәрбајчан шаири Низами" монографијасынын ән дәјәрли
сәһифәләрини шүбһәсиз ки, шаирин јалныз миллијјәтчә азәр-
бајчанлы-түрк дејил, јарадычылығынын руһу вә мәзмуну илә бир
Азәрбајчан шаири олдуғуну сүбута јетирән мәгамлардыр. Бу мәсәлә
илә бағлы М.Ә.Рәсулзадәнин дикәр әсәрләриндә дә мүәјјән фикирләр
сөјләнилмишдир. Мәсәлән,тәдгигатчынын јухарыда өтәри тохун-
дуғумуз бир мәсәләјә —"Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри"ндә Ни-
замини сәчијјәләндирән мүлаһизәләринә диггәт јетирәк: "О,
Фирдовси типиндә бир фарс милләтчилијинә јабанчыдыр; конулары
вә тәфәккүрләри е'тибарилә бир түркдүр. О бүтүн ијикликләри,
гүввәт вә дәјәрләри даима түрк мәчаз вә истиарәсилә зикр едәр.
Әдаләтли дөвләт идеалы онун нәзәриндә түрк дөвләтидир".[3]

М.Ә.Рәсулзадә бу мәсәләјә хүсуси диггәт јетирмәклә әслиндә
тарихи шәраитә көрә фарс дилиндә јазмаға мәчбур олан Азәрбајчан
шаирини фарс һесаб едән паниранист тәдгигатчылара өзүнүн гәти

1 (). E. Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s.128
2 Јено орада сәһ 129
3 M.E.Resulzade. Azerbaycan kültür Gelenekleri, Ankara, 1949, s.12

вә бирмә'налы чавабыны вермәк фикрини изләмишдир. Тәд-
гигатчынын фикринчә, дил форма әламәти олдуғу үчүн шаирин
милли мәнсубијјәтини мүәјјәнләшдирән амил ролуну ојнаја билмәз.
О фикирләрини бу шәкилдә ифадә етмишдир: "Әдәби бир әсәрин
милли олмасы үчүн јалныз онун формача милли олмасы кафидирми?
Јохса бир әсәри милиләшдирән руһ, мә'на вә мәзмундур? Бизим
гәнаәтимизчә, јалныз форма кафи дејил вә форманын бөјүк
әһәмијјәтинә бахмајараг о, зәрури дә дејилдир. Һәр бир әсәри
миллиләшдирән онун мәзмуну вә дахили варлығынын милли
олмасыдыр.

Бу ики амил арасында аһәнк олмадығы тәгдирдә, бизә көрә,
әсәри миллиләшдирән амил формадан чох мәзмун вә өзлүјү, башга
ифадә илә десәк, дилдән чох мә'на вә мәзмундур".[1]

Тәдгигатчы классик Иран әдәбијјатыны јалныз фарсларын дејил.
"данышыг дилләри һеч дә фарс дили олмајан мүхтәлиф милләтләрин
дә иштиракы илә јарадылмыш мүштәрәк бир әдәбијјат" кими
сәчијјәләндирәрәк гејд едир ки, "Исламдан сонракы Иран әдәбијјаты
јалныз түрк һөкмдарлары вә сүлаләләринин һимајәси илә јаранмыш
дејилдир; бу әдәбијјаты вүчуда кәтирән танынмыш устадлар арасында
түрк халгларындан олан бир чох шаир вә мүтәфәккирләр дә вардыр".
Белә мүтәфәккирләрдән бири -- "Фирдовси дә дахил олмагла Иран
әдәбијјатында һеч кәсин фәтһ едә билмәдији бир зирвәјә галхмыш"
Кәнчәли Низами әсәрләрини фарсча јазмыш, "фарс дилини зәнкин-
ләшдирмиш, көзәлләшдирмиш, онун пүхтәләшмәсинә хидмәт етмиш"
олмасына бахмајараг нә үчүн фарс шаири һесаб едилә билмәз?
Низами әсәрләринин руһуну, гајәсини, мүрачиәт етдији мөвзулары
фарс мүтәфәккири Фирдовсинин әсәрләри илә мүгајисә едән
М.Ә.Рәсулзадә бу суалын сәрраст чавабыны верир: "Она көрә ки,
Фирдовсидә мүшаһидә олунан фарс тәәссүбкешлијиндән онда һеч
бир әсәр-әламәт јохдур". "Фирдовси мүхтәлиф дастан, әфсанә вә
һекајәтләрдән Иран тарихини вә фарс ән'әнәләрини чанландырмаг
вә јашатмаг үчүн истифадә етмишдир, Низами исә тарихи
һадисәләрдән өзү үчүн әсас мәгсәд олан һәгигәт намино, көзәллик
јаратмаг үчүн фајдаланмышдыр". "Низамидә Фирдовсинин әсас

1 M.E.Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s 28-29

предмети олан әрәб вә түрк дүшмәнчилијиндән зәррә гәдәр әсәр јохдур".[1]

М.Ә.Рәсулзадә Фирдовсидән фәргли олараг Низаминин зәрдүштлүјә вә атәшпәрәстлијә мәнфи мүнасибәтини дә хүсуси габардараг бу факты онун түрклүјү илә бағламышдыр. Дүздүр, "Шәрәфнамә"јлә мүгајисәдә (бүтханәләрин дағыдылмасы, зәрдүштлүјә вә онун тәрәфдарларына даван тутулмасы вә с.) "Игбалнамә"дә Низаминин Искәндәрин симасында зәрдүштлүјә мүнасибәтиндә јумшаглыг ("Авеста"дакы елмин, фәлсәфи фикрин бөјүклүјүнүн е'тираф олунмасы вә с.) дујулур. Лакин тәдгигатчы бу факта мүнасибәтини билдирмәмишдир.(Гејд олунмалыдыр ки, милли әдәбијјатшүнаслығымызда бу истигамәтдә тәдгигатлар апарылмышдыр)[2]. Бу исә онунла бағлыдыр ки, бир тәдгигатчы кими Мәһәммәд Әмин бөјә Низаминин ислама, тәкаллаһлылыға тапынараг атәшпәрәстлији рәдд етмәси факты шаирин дини бахышларыны дејил, етник мәнсубијјәтини мүәјјәнләшдирмәк үчүн лазым олмушдур.

Бүтүн тәдгигат бoју Низаминин фарс шаири олмасы фикрини гәти инкар едән М.Ә.Рәсулзадә онун јарадычылығынын түрк руһуну шәртләндирән мәгамлара даһа чох диггәт јетирмишдир. Тәдгигатчы Низами әсәрләриндән кәтирдији дәлилләрлә әсасландырмышдыр ки, шаирин нәзәриндә түрклүк -- "көзәллик", "гүввәт вә гәһрәманлыг" символудур, түрк мәфһуму "Низаминин лүгәтиндә рәһбәр, башчы демәкдир", "әдаләт үзәриндә гурулмуш дөвләти идеализә едән Низами бу идеалыны түрк дөвләт типиндә тапыр". Өз гәнаәтләрини конкрет мисалларла тамамлајан М.Ә.Рәсулзадә мәсәләни бу шәкилдә јекунлашдырыр: "...Түрк мәфһумуна һиссләриндә, дујумларында фикир вә дүшүнчәләриндә бу гәдәр јүксәк јер верән бир Азәрбајчан өвладына, көзәл илә учаја — "түрк", көзәллик вә учалыға -- "түрклүк", көзәллик вә учалыг дијарына — "Түркүстан" дејән бир шаирә, јалныз фарсча јаздығы үчүн түрк демәмәк мүмкүндүрмү?

Әсла!!!

Әсәрләрини әрәбчә јаздыглары һалда, түрклүк һаггындакы дујғулары илә, түрк мәдәнијјәти вә вәтәнпәрвәрлији тарихиндә

1 M. E. Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami. Ankara, 1951, s.171-172

2 Е.Әлибәјзадә. Низами вә "Авеста", "Мәдәни-маариф иши", 1991, № 1-2

мүстәсна јер тутан Кашғарлы Маһмудлар, Ғурчу Фәхрәддин Мүбарәкшаһлар, Зәмәхшәрли Маһмудлар нә гәдәр түркдүрләрсә, Низами дә онлар гәдәр түркдүр!."[1]

"Азәрбајчан шаири Низами" монографијасынын мәһз бу хүсусијјәтләрини әсас кәтүрән Һәсән Әли Јүчәл М.Ә.Рәсулзадәнин өлүмү мүнасибәтилә "Чүмһуријјәт" гәзетиндә дәрч етдирдији "Рәсулзадә" адлы мәгаләсиндә јазырды: "Бу 400 сәһифәлик әсәрин руһу Азәрбајчандыр. Фарс вә дүнја әдәбијјатынын ән әнәмли сималарындан бири олан Низаминин шәкилдә иранлы,әздә түрк олдуғуну исбат етмәк үчүн Рәсулзадә диггәтини харчамышдыр".[2]

Тәдгигатын Низами вә Гафгаз мөвзусуна һәср олунмуш мәгамлары да орижиналлығы илә сечилир. Низами "Хәмсә"сини Ш.Руставелинин "Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван" әсәрилә мүгајисә еләјән М.Ә.Рәсулзадә әсәрләрини фарс дилиндә јазмыш Азәрбајчан шаирини күрчү Ш.Руставелидән даһа артыг гафгазлы һесаб едир: "Бу бөјүк күрчү шаиринин өлмәз әсәриндә дилдән башга һәр шеј јаддыр.Тәкчә Күрчүстан дејил, бүтүн Гафгаз шәраитилә мәнзумәнин ачыг бир бағлылығы јохдур.

Һалбуки дил бахымындан миллиликдә Руставелидән кери галан Низами, мөвзулары нәзәрдән кечирилирсә, ондан даһа милли, даһа јерлидир".[3]

"Азәрбајчан шаири Низами" монографијасында низамишүнаслығын индијәдәк аз диггәт јетирдији бир мәсәлә — шаирин руслара мүнасибәти тәфәррүаты илә чанландырылмышдыр. Тәдгигатчы Низаминин руслара мәнфи мүнасибәтини гејд етмәклә кифајәтләнмәмиш, шаирин әсәрләриндән кәтирдији:

Бунлар, демиш, шәһәр јыхар, јахарлар,
Дүнјанын тортусу, алчаглар, һамлар;
Гурд кими јыртычы, вәһши вә хунхар,
Чомәрдликдән ачиз, ганчыл вә гәддар;
Адамлыг бәкләмәз бир кимсә русдан,
Ки бәнзәр инсана јалныз бахышдан[4]

1 M.E.Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s.187
2 Nacan Ali Yücel. Resulzade."Cumhuriyet", 27 mart 1955
3 M.E.Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s.189
4 Јенә орада. сәһ. 210

кими конкрет мисалларла онуң тәсәввүрүндә вә тәгдиматында русларын вәһши, ганичән симасыны јаратмыш , һәмчинин "Једди көзәл" поемасында рус көзәлинин данышдыгы нагылын дикәр көзәлләрин нагыллары илә мүгајисәдә ганлы вә горхунч олмасы фактына хүсуси мә'на вермиш, шаирин рус шаһзадәси үчүн мәһз гырмызы гәсри ајырмасыны да ганлылыг рәмзи кими јозмушдур. Тәдгигатчы Низаминин руслара мүнасибәтини јалныз әдәби-тарихи факт кими дејил, һәмчинин сијаси мә'нада габартмыш, ону тарихимизин чагдаш мәрһәләси илә багламышдыр: "Русијаја аид һекајәтдә, е'тираф етмәк лазымдыр ки, јашадыгымыз күнләрин реаллыгыны андыран бир хүсусијјәт вардыр. Јалныз чарлыгын ганлы режимини тәмсил едән гәддар шаһзадә илә дејил, бу һекајәт, сәздә мәзлумларын интигамыны алмаг үчүн ајага галхмыш икән, ишдә шаһзадә илә евләнәрәк, тахта чыхан кими гырмызы демагог образы илә дә бу чәһәти тәсдиг етмәкдәдир".[1]

Низаминин гадына мүнасибәтини ајрыча тәдгиг едән М.Ә.Рәсулзадә шаирин гадына ән'әнәви мәнфи Шәрг мүнасибәтиндән фәргли олараг мүсбәт јанашмасыны, онукишиләрә бәрабәр тутмасыны, һәтта бир чох мәгамларда кишиләрдән агыллы вә зәкалы тәсвир етмәсини көстәрмәклә јанашы, бир мәсәләни дә диггәт мәркәзиндә сахламышдыр ки, бу да "Хәмсә"дә тәсвир олунан мүсбәт гадын образларынын түрк вә Гафгаз мөһүрү дашымасыдыр".[2]

Лакин һеч шүбһәсиз ки, тәдгигатын "Низамијә көрә гадынлыг" бөлмәсинин ән мүбаһисәли мәгамы М.Ә.Рәсулзадәнин "Хосров вә Ширин" поемасындакы Ширин сурәтини ермәни һесаб етмәсидир.[3] Мәсәлә бурасындадыр ки, низамишүнаслыгда јалныз М.Ә.Рәсулзадә дејил, бир сыра тәдгигатчылар, о чүмләдән А.Ј.Крымски, Јури Марр, Ј.Е.Бертелс, Л.В.Левкијевски,Л.Н.Додухудојева, М.Мирраһимов, М.Шакинјан, К Патканјан, Иран алимләриндән Зәбијулла Сәфа, Сәид Нәфиси, Әли Әкбәр Шәһаби, Фатимә Сәјјаһ, һинд алими Шибли Не'мани Ширини ермәни һесаб етмишләр.[4] Ширин сурәти илә баглы бу јанлышлыглар мүәллифдән мүәллифә, әсәрдән әсәрә

1 **M.E.Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s.210**
2 Јенә орада. сәһ. 213
3 Јенә орада. сәһ. 213
4 Бах: Сејидага Онуллаһи. Ширин түрк гызыдыр, мүсәлмандыр, "Азәрбајчан мүәллими", 6 март 1991; Мүбариз Әлизадә. Ширин сурәти: јаланлар,һәгигәтләр, "Әдәбијјат гәзети", 24 јанвар 1992

кечәрәк кор-коранә тәкрар олунмуш вә олунмагдадыр. Шүбһәсиз ки, бу тәдгигатчылар поемада һадисәләрин мүһүм һиссәсинин Әрмәндә чәрәјан етмәсини, әсәрдәки "Әрмән", "Әрмән даглары" топонимләрини әсас көтүрмүш, Әрмәни Ерменистан кими охумуш бу өлкәни исти јај күнләри үчүн сечән Ширини исә ермәни. христиан зәнн етмишләр.

Лакин Азәрбајчан низамишүнасларынын әсәриндә Ширин чох доғру олараг түрк-азәрбајчанлы кими верилмишдир. Бу нәтичәјә кәлән тәдгигатчылар башлыча олараг Низаминин "Хосров вә Ширин" поемасына иснад етмишләр. Кәркәмли шәргшүнас Гәзәнфәр Әлијев фикринчә исә јалныз поеманын өзүнә истинадән Ширинин етник мәнсубијјәтини мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир.[1] Әслиндә бу мүддәанын јанлыш олдуғуну сүбут үчүн јалныз бир нечә мәнбәјә мүрачиәт едәк.

Поемадакы топонимләрин изаһы вә Ширинин милли мәнсубијјәтинин мүәјјәнләшдирилмәси бахымындан тарих елмләри доктору Сејидага Онуллаһинин арашдырмалары диггәтәлајигдир. Онун фикринчә, "...Хосров вә Ширин" әсәриндә ишләдилән "Әрмән" вә "Әрмән даглары" сөзләрилә Ерменистан дејил, әслиндә Албан, Албан даглары нәзәрдә тутулмушдур."[2] Мәгаләдә тарихи гајнаглара вә "Хосров вә Ширин" премасынын орижиналына иснад едән мүәллиф Ширинин түрк вә мүсәлман гызы олдуғуну сүбут етмишдир.

С.Онуллаһинин "Әрмән"и Албан һесаб етмәси тамамилә һәгигәтәујғундур. Тарихчи алим Фәридә Мәммәдова Y-YIII әсрләр ермәни вә YII-YIII әсрләр албан мәнбәләринә әсасланараг гејд едир ки, Албанија әразиси I-YII јүзилликләрдә Шималда Гафгаз даглары, Чәнубда Араз чајы, Гәрбдә Ибсрија (Күрчүстан), Шәргдә исә Хәзәр саһилләрини әһатә етмишдир.[3] Албан дөвләтинин бу һүдудларда мөвчуд олмасы һеч шүбһәсиз ки, "Хосров вә Ширин"дәки "Әрмән" топонимини Албан кими гәбул етмәјә әсас верир.

1 Г.Алиев. Легенда о Хосрове и Ширине в литературах народов Востока. Изд-во вост. лит-ры, М., 1960. стр. 35-36.
2 Сејидага Онуллаһи. Ширин түрк гызыдыр, мүсәлмандыр, "Азәрбајчан мүәллими" 6 март 1991
3 Фарида Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании, Баку, "Элм", 1986, стр. 89

Профессор Мүбариз Әлизадәнин арашдырмалары да Ширин сурәтинин милли мәнсубиjjәтинин мүәjjәнләшдирилмәсиндә мүһүм әһәмиjjәт кәсб едир. Алим кәнар мәнбәләрә еһтиjач көрмәдән, јалныз "Хосров вә Ширин" поемасына әсасланарагШиринин атәшпәрәст - түрк олдуғуну сүбута јетирмишдир.[1]

Гејд етмәк лазымдыр ки, "Хосров вә Ширин"дәки бир чох топонимләрин вә Ширин сурәтинин түрклүклә бағлылығыны сүбут етмәк үчүн тарихи гајнагларда вә әсәрин өзүндә кифајәт гәдәр материал вардыр. Поемада тәсвир олундуғу кими,Ширинин Әфрасијаб нәслиндән олмасы, әхлагы вә дүнјакөрүшү, даими сакин олдуғу јерин -- Бәрдәнин түрк јурду олмасы, һабелә онун түрклүјү илә бағлы әсәрдәки бир чох ајдын деталлар милли мәнсубиjjәт мәсәләсиндә мүбаһисәләрә имкан вермир. Чох күман ки, тәдгигатыны Авропа низамишүнасларынын әсәрләри зәмининдә гуран М.Ә.Рәсулзадә Ширинин түрк дејил, ермәни олмасы гәнаәтинә дә һәмин мәнбәләрин тә'сириле кәлмишдир.

Монографиjада сәнәткарлыг мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирән М.Ә.Рәсулзадә Низами ше'ринин өзүнәмәхсуслуғуну тарихи фактлара јарадычы, мәгсәдинә мүвафиг шәкилдә јанашмасында, мәснәви формасыны классик сәвиjjәjә галдырылмасында вә ону "дидактик вә лирик мәвзулара" тәтбиг етмәклә тәкмилләшдирмәсиндә, Шәрг фантазијасы илә Гәрб тәфәккүрүнү чулгашдыра билмәсиндә","пејзаж јаратмагда мисилсизлији"ндә, тәбиәтин инсан кими чанлы тәсвириндә, "мүасир импресионистләрин дә јетмәдикләри бир јүксәкликдә олан" рәмзчиликдә, дилинин чанлылығында вә образлылығында, елми тәфәккүрлә бәдии тәхәjjүлүн узлашдырылмасында, "јүксәк поетик форма дахилиндә бөјүк сосиал идејалар тәлгин едән вә али сијаси мәгсәдләр күдән өлмәз әсәрләр јаратмасы"нда, "ше'р илә һикмәти, сәнәткарлыгла идејалылығы уғурлу бир шәкилдә бирләшдирмәсиндә" көрүр, "Низами сәнәтинин башлыча гајнағы"нын севинч олдуғуну гејд едир. Тәдгигатчынын фикринчә, "Низаминин һәгиги һәјат гајнағы олмаг е'тибарилә севинчә әһәмиjjәт вә гијмәт вермәси онун һәјата мүнасибәти илә там бир аһәнкдәдир. Даһа доғрусу, шаирин сәнәтә мүнасибәти онун һәјата мүнасибәтиндән доғмушдур".

1 Мүбариз Әлизадә. Ширин сурәти[illegible] јаланлар, һәгигәтләр, "Әдәбиjјат гәзети", 24 јанвар 1992.

М.Ә.Рәсулзадә Низаминин јер үзүнүн әшрәфи инсанын ән бөјүк, ән улу фәлсәфәсинин ешг олдуғуну иддиа едән фикирләринә диггәт јөнәлтмәклә бөјүк шаирин јарадычылығынын руһуну, маһиjjәтини ашкарламыш олур.

Монографиjада Низаминин динә мүнасибәти дә әтрафлы арашдырылмышдыр. Низаминин динә мүнасибәти үзәриндән сүкутла кечән, һәтта бир заманлар шаирин әсәрләринин нәшриндә динлә бағлы јерләри редактә етмәк сәвиjjәсинә енән совет низамишүнасларындан фәргли олараг М.Ә.Рәсулзадә белә бир фикри әсас көтүрмүшдүр ки, шаирин дини дүнјакөрүшүнү ашкарламадан онун јарадычылығынын маһиjjәтини там дәрк етмәк гејри-мүмкүндүр. Чүнки "Низаминин инсан һаггындакы мистик анлајышы онун дини дујумундан ирәли кәлир". Тәдгигатчы шаирин динә мүнасибәтини белә сәчиjjәләндирир: "Низами диндардыр. Фәгәт бу, мәрасимчиликдән ибарәт олан гуру бир диндарлыг дејилдир. Низами бүтүн варлыглары аллаһдан билир -- өз-өзүнә мөвчуд олан, варлығынын формасы олмајан, кимсәјә бәнзәмәјән, дәјишмәјән вә өлмәјән бир аллаһдан! О белә мүчәррәд бир аллаһа тапыныр. Бу тапынмада о сәмими вә фәдакардыр."[1]

Низаминин ичтимаи идеалынын әдаләтли гурулуш, идеал дүнја вә идеал дөвләт гуручулуғунда олмасы факты да тәдгигатчынын диггәтиндән јајынмамышдыр. Онун фикринчә, "Инсанлығын шәрәфини билији севмәкдә, фәрдин сәадәтини чәмиjjәт үчүн чалышмагда көрән, һиссәнин мәнафејини тамын саламатлығында ахтаран шаир дөвләти ичтимаи әдаләт гурмаға борчлу бир варлыг кими гәбул едир".[2] Монографиjада Низаминин әдаләтли бир һөкмдар кими тәгдим етдији Искәндәр образынын ајрыча тәһлил олунмасы да тәсадүфи сәчиjjә дашымыр.

Тәдгигатын сонунда М.Ә.Рәсулзадә Низами идеалларынын бу күн белә јашары, актуал, чағдаш олмасы үзәриндә дајанмыш, ону "[illegible]н, сојунун, јетишмиш олдуғу мәдәни мүһитин оғлу" кими сәчиjjәләндирмиш, "Јунанлар дүнјаја Һомери, фарслар Фирдовсини италијалылар Веркилини вермишләрсә, биз дә Низамини вермишик", - дејә азәрбајчанлыларын өјүнмәјә һаггы олдуғуну гејд етмишдир.

1 M.E.Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s.265
2 Јенә орада. сәһ. 32

"Азәрбајҹан шаири Низами" монографијасына тәдгигатчынын әлавә етдији "Ики "Лејли-Мәҹнун" (Низами илә Фүзули арасында бир гаршылашдырма)", "Низаминин доғулдуғу јер вә мәзары", "Низамидә түркҹә сөзләр", "Вәһид Дәсткирдинин јозумлары", "Хәмсә"нин әски әлјазмалары", һабелә Низамијә јазылан бәнзәтмәләрин библиографијасы, Низамијә аид Авропада чыхан әсәрләр вә бәһрәләнилмиш мәнбәләрин сијаһысы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу тәдгигатлар күлл һалында монографијанын тамамланмасына, орадакы ајры-ајры фикир вә мүддәаларын күчләндирилмәсинә јөнәлдилмишдир.

Бу бөлмәләрин ичәрисиндә "Ики "Лејли-Мәҹнун" (Низами илә Фүзули арасында бир гаршылашдырма)" хүсусилә сечилир. Низами вә Фүзули ирсини тәдгиг едәнләрин әксәријјәти бу вә ја башга аспектдә һәмин мәсәләјә тохунмуш, Азәрбајҹанын ики бөјүк сәнәткарынын јарадыҹылығыны гаршылашдырараг онларын поетик гүдрәтини Шәргин бу әфсанәви мөвзусуна мүнасибәтдә дәјәрләндирмәјә чалышмышлар. Мәһәммәд Әмин бәјин тәдгигаты исә өзүнәгәдәрки арашдырмалардан әдәби фактлара һәссас мүнасибәти, мүһакимәләринин һәсасслылығы вә мәнтигилији, тәфәррүат зәнкинлији илә фәргләнир. Әдиб аналожи тәһлилдә конкрет мисалларла сүбута јетирдији фикир вә гәнаәтләрини ашағыдакы кими јекунлашдырыр:

"Икиси дә кәнди нөвләриндә орижинал бирәр шаир, һекајәләри дә орижинал бирәр әсәрдир. Бурада бәнзәтмәдән бәһс олунамаз; һәлә тәрҹүмә агла белә кәлмәз.

Бу ики орижинал әсәрдән әҹәба һанкысы даһа јүксәкдир? - дејә бир сору гаршысында гала билириз. Е'тираф едәриз ки, бөјлә бир соруја ҹаваб вермәкдән кәндимизи аҹиз сајарыз. Чүнки һәр ики әсәр кәнди нөвүндә орижинал, кәнди нөвүндә бөјүк вә кәнди нөвүндә јүксәкдир.

Низами дә, Фүзули дә классик Шәрг әдәбијјатынын өлчүләмәз бирәр варлығыдыр. Өлчүләмијәнләри гаршылашдырмаг дәхи бәһс мөвзусу оламаз.

Бөјүклүк, кичиклик киби нисбәт анламы дышында, ики шаһ әсәрин өзәлликләринә ишарәт етмәк лазым кәлирсә, анҹаг буну сөјләјә билириз: Низами - Мәҹнуну ше'рләшдирмиш исә, Фүзули ше'ри мәҹнунлашдырмышдыр".[1]

Тәдгигатын сонракы -- "Низаминин доғулдуғу јер вә мәзары" бөлмәсиндә Мәһәммәд Әмин бәј Низаминин Гум шәһәриндән олдуғуну иддиа едән алимләрин фикирләрини гәтијјәтлә рәдд едир. Онун фикринҹә, "Хәмсә"нин бә'зи нүсхәләриндә Низаминин әслинин Гум шәһәриндән олмасы әлјазмасына сонрадан едилмиш әлавәләрлә бағлыдыр вә бу әлавәләр әлјазмаларынын әски нүсхәләриндә өзүнү көстәрир. Әдиб Низами ирсинин тәдгигатчыларындан Дөвләтшаһ Сәмәргәнди, Вәһид Дәсткирди, Рису, Ј.Е.Бертелс, М.Ә.Тәрбијәт вә б. алимләрин бу мәсәләдә онунла һәмфикир олдугларыны гејд етмәји ваҹиб билир.

Мәһәммәд Әмин бәј Низаминин Кәнҹәдә доғулмасыјла бағлы тәкзиболунмаз фактлары тәдгигата ҹәлб етмәклә кифајәтләнмәмиш, шаирин мәзарынын хатырландығы бүтүн мәнбәләри изләјәрәк онун да Кәнҹәдә олдуғуну арашдырмыш, һәтта түрбәнин тикилишиндән тутмуш гәбрин сөкүлмәси мәсәләсинә гәдәр бүтүн тәфәррүаты тәсвир етмишдир.

"Низамидә түркҹә сөзләр" бөлмәси дә тәдгигатын ән марағлы вә низамишүнаслығда аз өјрәнилмиш тәрәфләриндәндир. Бурада әдәбијјатшүнас "Хәмсә"дә тәсадүф едилән "алачығ", "амач", "бајраг", "биләк", "дағ", "ушаг", "тутуг" вә с. кими 38 сөздән ибарәт кичик бир лүғәт вермиш вә һәмин сөзләрин ишләниш мәгамыны әсәрдән кәтирдији мисалларла ачығламышдыр.

Монографијаја әлавә едилмиш бөлмәләрдән бири дә "Вәһид Дәсткирдинин јозумлары" адланыр. Тәдгигатын бу гисминдә алим Теһранда дәрҹ олунан "Әрмәған" журналынын мүдири, Низаминин әсәрләрини 7 ҹилддә нәшр етдирмиш В.Дәсткирдинин Низамидә түрк мәфһуму барәдә јозум вә мүлаһизәләрини тәһлил етмишдир. Мәһәммәд Әмин бәј Низаминин әсәрләриндә "...түрк мәҹазынын көзә көрүнән вә истәр-истәмәз дилә кәлән мә'насыны мәхсус гарышдыран вә әслиндән узаглашдыран" Иран алиминин мөвгејини кәскин тәнгид етмишдир.

Китабын сонунда тәдгигатчы фарс вә түрк дилләриндә "Хәмсә"јә јазылан 107 ән мәшһур нәзирәнин библиографијасыны вермишдир.

1 M.E.Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s.318-319

Бундан әлавә, араштырмада "Хәмсә"нин әлјазма нүсхәләри һаггында да ајрыча бир бөлмәдә данышылмыш, Низами һаггында Авропада чыхан әсәрләрин сијаһысы верилмиш, һабелә тәдгигатчынын бәһрәләндији гајнаглар әкс олунмушдур.

д/ ЧАҒДАШ ӘДӘБИЈЈАТ МӘСӘЛӘЛӘРИ

М.Ә.Рәсулзадәнин әдәби јарадычылығынын мүһүм бир голуну да чағдаш әдәбијјатымызын проблемләринә, онун ајры-ајры сәнәткарларына һәср етдији тәдгигатлар тәшкил едир. Форма бахымындан рәнкарәнк олан бу јазылар бөјүк мүтәфәккирин мүасир әдәби ирсә вердији гијмәти ајдынлашдырмаг, совет сијаси режиминин әзабларына гатлашан сәнәткарларын јарадычылығынын һәгиги дәјәрини үзә чыхармаг бахымындан диггәти чәкир.

Мәһәммәд Әмин бәј әдәби-тәнгиди фәалијјәтә јарадычылығынын еркән илләриндән мараг көстәрмишдир. Әдибин Абдуллабәј Әфәндијевин "Рүстәмин јухусу" әсәринә јаздығы кичик һәчмли ресензија онун мәтбуатда раст кәлинән илк тәнгиди әсәридир. [1] Бу јазыдан башлајараг о, вахташыры олараг әдәби-тәнгиди јазылары илә мәтбуатда чыхыш етмиш, дөврүн, әдәбијјатын вачиб билдији мәсәләләринә мүнасибәтини билдирмишдир. Мирзә Чәлал Јусифзадәнин "Фәрһад вә Ширин" операсынын тамашасына һәср етдији ејниадлы мегаләси, һабелә "Баһадыр вә Сона", "Әсли вә Кәрәм", "Аллаһ хофу" әсәрләрилә бағлы ресензијалары онун әдәби-тәнгиди јарадычылығынын илк дөврләринин мәһсулудур. [2]

Бу јазылар һәлә профессионал гәләмә мәхсус олмаса да, онларда әдәби процессә һәссас мүнасибәт һисс едилмәкдәдир.

Лакин шүбһәсиз ки, классик ирсимизин тәдгигиндә олдуғу кими, чағдаш әдәби процессин ардычыл, системли тәһлили дә Мәһәммәд Әмин бәјин фәалијјәтинин мүһачирәт дөврүнә тәсадүф едир. Бу бахымдан көркәмли әдәбијјатшүнасын "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" әсәри мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәкдәдир. Әкәр "Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри" әсәриндә мүәллиф Азәрбајчан әдәбијјатынын вә мәдәнијјәтинин ән гәдим дөврләриндән башлајараг та чүмһу-

1 М.Ә.Р.-задә. Рүстәмин Јухусу. "Иршад", 9 нојабр 1906, № 260

2 М.Ә.Рәсулзадә. "Фәрһад вә Ширин", "Игбал", 20 јанвар 1914, № 557; "Баһадыр вә Сона", "Игбал", 8 декабр 1913; "Әсли вә Кәрәм", "Игбал", 18 феврал 1914; "Аллаһ хофу", "Ачыг сөз", 1916, № 279

ријјәтин тәшәккүлүнә гәдәр кечиб кәлдији инкишаф јолуну араштырмыш вә онун өзүнәмәхсус чәһәтләрини үзә чыхармаг мәгсәди изләмишдирсә, "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты"нда әдәбијјатымызын мүасир мәрһәләсинә гијмәт верилмиш, онун ајры-ајры нүмајәндәләринин јарадычылығы јығчам, биткин һалда тәһлил едилмишдир. Бу мә'нада "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" бир нөв "Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри"нин давамы кими сәсләнмәкдәдир.

Мүасир Азәрбајчан әдәби процесси һаггында мүһачирәтдә јазылмыш ән биткин вә тутумлу әсәр олан "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" мүәллифин дикәр араштырмалары кими ардычыллығы, мүһакимәләринин орижиналлығы, образлылығы вә охунаглығы илә сечилир. Әдәбијјатшүнас алим Гасым Гасымзадәнин доғру гејд етдији кими, "...Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты"нда Сибирдән, совет мәнбәләриндән һансы јолларласа мүһачир мәтбуатына јол тапан, Азәрбајчанын ады-саны билинмәјән шаир өвладларынын талејинә даир сәһифәләри сарсынтысыз охумаг мүмкүн дејилдир." [1]

Јухарыда гејд олундуғу кими, "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" ики дәфә түрк, бир дәфә исә рус дилиндә нәшр олунмушдур. Лакин тәдгигат үчүн әсәрин ән мүкәммәл олан сон нәшри (Анкара, 1951) әсас көтүрүлмүшдүр.

Әсәрин әввәлиндә мүәллиф тәдгигат үзәриндә ишләјәркән бир чох мә'хәзләри әлдә етмәк имканындан мәһрум олдуғуну гејд етмишдир. Һәгигәтән дә о, Авропада јашадығы илләрдә вә даһа сонра Түркијәјә гајыдышында белә бир тәбии чәтинликлә үзләшмиш, бу да әсәрә онун мүәллифиндән асылы олмајан нагисликләр кәтирмишдир. Лакин әдаләт наминә гејд олунмалыдыр ки, мәнбә вә материал мәһдудијјәтинә бахмајараг әдиб чағдаш әдәби дөврүн објектив мәнзәрәсини чанландыра билмишдир. Чох күман ки, "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" үзәриндә ишләјәркән М.Ә.Рәсулзадә ејни заманда чох күчлү олан һафизәсинә дә үмид бағламыш, бир чох мәнбәләри јаддашынын күчүјлә тәдгигата чәлб етмишдир.

Әсәрин башланғыдычында милли Азәрбајчан чүмһуријјәтинин гурулдуғу илләрин Азәрбајчан тарихи үчүн ән һәјәчанлы илләр олдуғуну гејд едән М.Ә.Рәсулзадә бу һәјәчанлы илләрин әдәбијјатыны да сәчијјәләндирәрәк белә гәнаәтә кәлир ки, "Әдәбијјат

1 Гасым Гасымзадә. Мүһачирәт вә мүасир Азәрбајчан әдәбијјатынын бә'зи мәсәләләри, "Әдәбијјат гәзети", 22 нојабр 1991

бу һәјәчана тәрҹүман олмуш", истиглал идејаларыны тәрәннүм етмәклә кифајәтләнмәмиш, бу күнә инанмыш, онун севинчини дујмуш, нәфәсијлә јашамышдыр.

Өз фикрини сүбут үчүн шаир Әли Јусифин бир ше'рини мисал кәтирән мүәллиф бир чох шаир вә јазычыларын јени идејаларын ишығындан тутуб кетдијини, истиглал фикринин милли әдәбијјатымызда дәрһал рәвач тапа билдијини көстәрмиш, Һүсејн Ҹавид, Мәһәммәд Һади, Абдулла Шаиг, Ч.Чаббарлы, Әһмәд Ҹавад кими шаирләрин адыны чәкмишдир. Ә.Ҹавадын "Нәдән јарандын?" ше'рини нүмунә кими верән мүәллиф бу әсәри милли гуртулуш һәрәкәтанын "Азәрбајҹан руһунун һәссас телләри үзәриндәки тә'сир гәрәҹәси вә нәгүнү бәлиртән" бир әдәби парча кими гијмәтләндирир.

Елә бурадача гејд етмәк лазымдыр ки, М.Ә.Рәсулзадә "Нәдән јарандын?" ше'ринин 28 мај Истиглал күнү мүнасибәтилә јазылдығыны көстәрир. Бу јанлышдыр. Әслиндә ше'р 1914-чү илин 28 мајында јазылмыш вә шаирин 1916-чы илдә чап олунмуш "Гошма" китабына дахил едилмишдир. Јери кәлмишкән, Ә.Ҹавадын "Мајыс" ше'ри барәдә дә belә јанлыш тәсәввүрләрин мөвҹудлуғуну хатырламаға еһтијаҹ вардыр. Белә ки, бир чох мүәллифләр һәмин ше'рин:

Мән һәр јылда бир мајыса,
Пәк чох үмидләр бағларам.
Һәр кәләҹәк мајыс үчүн,
Нисан ағлар, мән ағларам -

мисраларынын куја Азәрбајҹанын истиглалијјәтинин итирилмәси сәбәбилә јазылдығыны гејд едирләр. Әслиндә исә ше'р 1916-чы илдә Сухумидә јазылмышдыр.

Ҹүмһуријјәтин деврилишиндән сонракы дөврүн әдәбијјатыны тәһлил едәркин М.Ә.Рәсулзадә белә бир гәнаәти әсас кәтүрмүшдүр ки, Азәрбајҹанын Русија тәрәфиндән јенидән истиласы "... әдәбијјатын манеәсиз ирәлиләмәси үчүн әнкәлләр төрәтмишдир".

Белә ки, милли руһа, милләт идејасына јад вә јабанчы олан коммунист режими әдәбијјатын јалныз формача милли олдуғуну сахламаг, ону мәзмунча бејнәлмиләлләшдирмәк мәгсәдини шүар еләсә дә, әслиндә о, милли әдәбијјатлары шәкилчә дә бејнәлмиләлләшдирмәк, ону көкүндән, өзүлүндән гопарыб ајырмаг, милли мәнсубијјәти олмајан пролетар әдәбијјаты јаратмаг истәјирди.

Лакин М.Ә.Рәсулзадәнин доғру мүшаһидә етдији кими, совет сијаси режими "...милли Азәрбајҹан руһуну чүрүтмәк вә бурада "пролеткулт" дејилән бир күлтүр јаратмаг һаггында сәрф етдији әмәкләриндә мүвәффәг олмамыш"дыр, чүнки јени пролетар мәдәнијјәтини јаратмаг лазым иди; әдәбијјат исә һәмин дөврдә "әски устадларын әлиндә иди". [1]

Белә әски устадлардан данышаркән М.Ә.Рәсулзадә Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин, Сүлејман Сани Ахундзадәнин вә Һүсејн Ҹавидин јарадычылығыны хүсуси гејд едир. Ҹ.Мәммәдгулузадәнин "Каманча" вә "Анамын китабы" пјесләрини дөврүн бәдии чәһәтдән ән камил, идејача милли мәфкурәјә сөјкәнән әсәрләри кими тәгдир едир. Мүәллифин фикринчә, һәр ики әсәрин һәмин дөврдә ојнанылмасына мане олунмасы онларын дөврлә, мүһитлә мүхалифәти илә бағлыдыр. Мәһәммәд Әмин бәј хүсусилә "Анамын китабы" әсәрини идејача гијмәтли һесаб едир. Онун фикринчә, бу әсәри илә Ҹ.Мәммәдгулузадә ҹәмијјәти "ана көкүндән ајырмаг истәјән" коммунист режиминә е'тираз сәсини учалтмышдыр.

Тәнгидчи С.С.Ахундзадәнин "Лачын јувасы" пјесинин дә ејни агибәтлә гаршылашмасыны "сосиал сәбәбә дејил, садәҹә сијаси тактикаја дајанан ингилабчылығы" илә изаһ едир. Мәһәммәд Әмин бәј 1921-чи илдә јазылмыш бу пјеси јалныз ингилаби мөвзулу, јенликлә көһнәлик арасында мубаризәјә һәср олунмуш әсәр кими гијмәтләндирән бә'зи тәнгидчиләрдән фәргли олараг онун даһа дәрин сосиал мәзмун ифадә етдијини дујмуш вә доғру олараг әсәрин "ингилабын мәгсәд икән васитә кими көстәрилдијини" гејд етмишдир.

"Чагдаш Азәрбајҹан әдәбијјаты"нда Һүсејн Ҹавидин јарадычылығыны нисбәтән кениш тәһлил едән тәнгидчи онун "Топал Тејмур", "Пејғәмбәр", "Учурум", "Иблис", "Сијавуш" әсәрләри үзәриндә дајанмышдыр. О. "Топал Тејмур"ун әввәлчә Азәрбајҹан театрында шөһрәт тапдығыны, сонралар исә мүәллифин "совет чәрәјини једији һалда тарихин пантуранист типләрини идеализә етмәк ҹәсарәтини көстәрән" бир мөвге тутдуғуна көрә әсәрин сәһнәдән јығышдырылдығыны вә узун мүддәт она гајыдылмадығыны гејд етмәклә јазычыларымызын һансы чәтин шәраитдә јаша... јаратмаглары һаггында долғун тәсәввүр јарада билмишдир. Тәнгидчи белә бир режим дахилиндә сәнәткарларымызын өз фикирләрини

[1] M.E.Resulzade. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1951, s.5

ифадә етмәк үчүн "Пејғәмбәр" пјесинин даһа зәнкин материал вердији гејд елир. Әдибин "Пејғәмбәр" пјесиндән кәтирдији парчалар да долајысы илә мөвчуд сијаси режими, бу режимин һагсызлыгларыны, коммунист истиласынын маһијјәтини ифша етмәјә јөнәлдилмишдир. Мәһәммәд Әмин бәјин фикринчә, Һ.Чавид өз јүксәк сәнәткарлыгы илә бир тәрәфдән мүһити ифша едә билмиш, дикәр тәрәфдән исә мәгсәдини пәрдәләмәји бачармышдыр.

Өјлә бир әср ичиндәјәм ки, чаһан
Зүлмү вәһшәтлә говрулуб јаныјор.
Үз чевирмиш дә танрыдан инсан
Күфрү һагг, чәһли мә'рифәт саныјор.
Динләмәз кимсә гәлби, вичданы
Мәһв едән һаглы, мәһв олан һагсыз...
Башчыдыр халга бир јығын чани,
Һеп мүнафиг, шәрәфсиз, әхлагсыз,
Күлүјор фәзлә гаршы фисгү фүчур.
Аһ, әдаләт, һүгуг вә һүрријјәт
Ајаг алтында чејнәниб кедијор.

Мәһәммәд Әмин бәјин "Пејғәмбәр" пјесиндән кәтирилән бу мисралара мүнасибәти онун әсәрә һансы призмадан јанашдығыны ајдынлашдырмаға имкан верир. О јазыр: "Пејғәмбәрин бу бәдбинчә сөјләнмиш һәсб-һалындакы гаранлыг таблону совет тәнгидчиләри, тәбии ки, капиталист вә буржуа аләминә аид едәрләр. Фәгәт охучу вә ја динләјичиләр һаглы олараг бурада "коммунист чәннәти" ичиндәки реаллыглары көрүрләр. Бир јығын чаһилләрин ајаглары алтында инсанлыг һагларыны тапдајанлар онлар дејилми? "Имансызлыгда һәгигәт" вә "биликсизликдә мә'рифәт" көрәнләр онлара һаким олан хамлар онларын өзләри дејилми? "Зүлмү вәһшәтлә говрулуб јанан" өлкә онларын өз јурдларыдыр!.."[1]

"Пејғәмбәр"дәки вәтәнпәрвәрлик руһу да тәнгидчинин нәзәриндән гачмамышдыр: "Билхассә ки, коммунист режими вә истиласы алтында әзилән Азәрба[ј]ан вәтәниндә азәрбајчанлы

[1] M.E.Resulzade. Çağdaş Azerbayca[n] Edebiyatı, Ankara, 1951, s.9

шаирин јаратдығы Пејғәмбәрин ағзындан сөјләнән вәтән шуарынын ифадәси ајдындыр. Бу миллијјәтчи бир мә'нададыр".[1]

Тәнгидчи өз фикирләрини сүбут үчүн пјесдән даһа бир парча мисал кәтирир:

Дејир көјдә бағчалар вар,
Орда чичәкләр нур сачар.
Инсан мәләк кими учар
Истәмәм, масалдыр онлар.
Мән вурулдум јалныз сана,
Вәтән! Аһ, севкили ана!
Дүн бир гуш көрдүм јаралы,
Дүшмүш јурдундан аралы
Дишләрди көксүнү чалы,
Сөјләрди сан һәр мәалы:
Вәһши гартал гыјды мана,
Вәтән!..аһ севкили ана!...

Пејғәмбәрә күлән јарамаз күчә ушагларынын дилиндән бу парчаны вердикдән сонра әдәбијјатшүнас она белә бир шәрһ вермәји дә вачиб сајмышдыр: "Бу сөјләјишләрдә болшевикләр, јәгин ки, комсомол аллаһсызлығы көрүрләр.Һалбуки јурдсевәр Азәрбајчан, шүбһәсиз көксү дәлинән јаралы гушун шәхсиндә мүгәддәс атәш мәмләкәтинин символу "Прометеј"и көрүр; бу Прометеј кенмишдәки икибашлы чарлыг гарталынын јерини тутан болшевизмин "ораг вә чәкичи" тәрәфиндән парчаланыб дидилир".[2]

"Топал Тејмур" вә "Пејғәмбәр" әсәрләриндән башга "Үчурум", "Иблис" вә "Сијавуш" кими пјесләрин дә гыса хүласә вә тәһлилини верән тәнгидчи онларын һәр биринин идеја руһуну ачмаға чалышмыш вә буна наил ола билмишдир.

Мәһәммәд Әмин бәјин фикринчә һәр үч әсәриндә Һ.Чавид һүрријјәт вә инсанлыг идејаларыны јајмыш, долајысы илә јашадығы дөврүн амансыз режимини кәскин, сәрт тәнгид атәшинә тутмушдур.

[1] M.E.Resulzade. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1951, s.12
[2] Јенә орада сәһ 12

Тәнгидчи "Иблис"дә Һүсејн Чавидин Туранын хилас олунмасыны "гылынчдан даһа кәскин, улу гүввәт" олан мәдәнијјәт васитәсилә тәсәввүр етдијини габартмагла әсәрин мә'на вә маһијјәтини ачыглаја билмишдир: "Ән гаты бир ингилабчы әдасыјла јазылан бу әсәриндә даһи шаир ону тәрк етмәјән ана дүшүнчәсинә -- миллијјәт вә түркчүлүк фикринә хүсуси бир јер ајырыр: Туранын гуртулмасы үчүн јалныз гылынчын кифајәт олмадыгыны бир гәһрәманын дили илә:

Туранда гылынчдан даһа кәскин, улу гүввәт,
Јалныз мәдәнијјәт, мәдәнијјәт, мәдәнијјәт!.. -

дејә ифадә едир".[1]

"Сијавуш" фачиәсинин драматургун јарадычылыгында хүсуси јер тутдугуну гејд едән тәнгидчи онун актуаллыгы вә бәдии камиллијини диггәт мәркәзиндә сахлајыр: "Бу мәнзум фачиәнин ады -- "Сијавуш"дан көрүлдүјү кими, мәзмуну "Шаһнамә"дән алынмышдыр. Бөјүк Иран шаиринин бу мәзлум гәһрәманы, онун јашамыш олдугу фачиәләрлә мүвәффәгијјәтсизликләр, тәбиидир ки, Азәрбајчанын романтик шаири тәрәфиндән истәр заманын тәләби вә истәрсә сәһнә техникасы бахымындан чох көзәл ишләнмишдир".[2]

Мәһәммәд Әмин бәјин гәнаәтинчә, "Сијавуш"ун гијмәти јалныз "түрк ше'ринин көзәллијинин сирләрини билән бир сәнәткарын ифадә парлаглыгы"нда дејил, һәмчинин һүрријјәтә сәсләјән фикир вә мулаһизәләрин мөвчудлугундадыр.

Әсәрдә галдырылан проблемләрлә Азәрбајчан халгынын тарихи јаддашыны бири-биринә баглајан мәгамларын олмасы да тәнгидчинин нәзәриндән јајынмамышдыр.

"Чагдаш Азәрбајчан әдәбијјаты"нды шаир Әһмәд Чавадын јарадычылыгынын тәһлилинә дә хејли јер верилмишдир. Ә.Чавадын фитри али исте'дадыны вә јарадычылыгынын совет дөврүндә дикәр милләтчи сәнәткарлара нисбәтән даһа мүгавимәтлә гаршыландыгыны көстәрән тәнгидчи онун мәчбуријјәт үзүндән тәбиәт мөвзуларына мүрачиәт етдијини, фикирләрини ифадә етмәк үчүн символлара мүрачиәт

[1] M.E.Resulzade Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1951, s.14
[2] ... орада сәһ.14

етдијини јарадычылыгынын сәчијјәви чәһәти кими гијмәтләндирир. Тәнгидчи шаирин:

Әјил Күрүм, әјил кеч!
Дөвран сәнин дејил, кеч! *("Күр")*

вә:

Бир сөзүн вармыдыр әсән јелләрә?
Сифариш етмәјә узаг елләрә...*("Көј көл)*

кими мисраларла тәбиәт мөвзулу ше'рләриндә әсл фикрини ифадә етмәјә чалышдыгыны вә бу чүр рәмзләрин "чекист руһлу совет тәнгидчиләри" тәрәфиндән "дешифрә олундугуну" гејд етмәклә совет сијаси режиминин ән сәрт гадагаларына бахмајараг мәсләк вә мәрамындан дөнмәјән бу бөјүк сәнәткарын һәм постик гүдрәтини, һәм дә шәхсијјәтини ачыгламышдыр. Тәдгигатчы ејни заманда Ә.Чавадын исте'дадынын вә јарадычылыгынын онун идеја әлејһдарлары тәрәфиндән е'тираф олунмасыны, әсәрләринин коммунист шаирләрин арасында бслә өлдән-әлә кәзмәсини, мөвзуларынын әдәбијјата мөвзу олмасыны хатырлатмагла долајысы илә онун әдәби мөвгејини шәртләндирмиш олур.

Јарадычылыгына хүсуси мәһәббәт бәсләдији Ч.Чаббарлы һаггында данышаркән совет тәнгидчиләринин ону коллективчилик руһуну ән чох мәнимсәјән јазычы адландырмасы фикрини тәкзиб едәрәк јазыр ки, әслиндә драматургун әсәрләринин ады, һадисәләрин гојулушу вә бәдии һәлли көстәрир ки, Ч.Чаббарлы фәрдијјәтә үстүнлүк вермиш вә бүтүн јарадычылыгы боју бу идејаны изләмәјә чалышмышдыр. Ч.Чаббарлы индивидуализмини сүбут үчүн көркәмли әдәбијјатшүнас вә тарихчи М.Б.Мәммәдзадәнин фикирләринә әсасланан тәдгигатчы драматургун јарадычылыгынын гыса хүласәсини верәркән онун әсәрләриндә истиглал мәфкурәсијлә һәмрә'ј мәгамлары габартмага чалышыр вә "Ајдын" (әслиндә бу ситат "Оггај Елоглу" пјесиндәндир) пјесиндән бслә бир ситат кәтирир: "Дәф олсун османлыларын Һичаздакы, инкилисләрин Һиндистандакы, русларын да Азәрбајчандакы агалыглары..."[1]

[1] M.E.Resulzade. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1951, s.19

Јахуд "Од көлини" пјесинин финалыны тәһлил едәркән мүәллиф чар ағачы алтында дајаныб "ла илаһә илләллаһ" демәкдән имтина едән Елханын талејилә баглы Ч.Чаббарлынын јаратмыш олдугу сәһнәнин символик маһијјәтини әсасландырыр. Онун фикринчә, бу сәһнәдә "әрәб" сөзү илә "ислам" сөзүнү "рус" вә "коммунизм" сөзләрилә әвәз етмәк лазымдыр ки, мүәллифин нә демәк истәдији ајдын олсун.[1] Гејд етмәк лазымдыр ки, индијәдәк Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында Ч.Чаббарлынын ән мүрәккәб вә мүрәккәб олдугу гәдәр дә мүбаһисәли олан бу пјесини һеч кәс бу аспектдә тәһлил етмәмишдир.

Мараглыдыр ки, тәнгидчи дүнја вә милли драматуркијамызын классик ән'әнәләрини өзүндә бирләшдирән Ч.Чаббарлы гәһрәманларынын романтизмини дујмуш, онун јарадычылығына бу јөндән дә гијмәт вермишдир: "Ајдын, Огтај, Елхан кими гәһрәманларда әтрафындакы инсанлара һејрәтчанлар верән хүсусијјәтләр вардыр. Онлар атәшли сөзләрилә, ачыг фикирләри илә инсанлары сарсыдараг архалары илә апарырлар. Мин бир чүр фәлакәт вә сәфаләтә бахмајараг чидала сүрүкләнән бу инсанлар анлашылмаз бир гүввәтлә бу рәһбәрләриндән ајрылмырлар. Һәтта гәһрәманлар бунлары ишин тәһлүкәлилији илә таныш едиб тәһлүкәдән узаглашдырмаг истәдикләри заман беләонлар өзләрини көзләјән чәфалара мәмнунијјәтлә һазыр олдугларыны билдирирләр."[2]

Мәһәммәд Әмин бәј Ч.Чаббарлынын әсәрләриндә гадын образларынын да кишиләр гәдәр јеткин бир тип сәвијјәсинә галхдығыны һәсаслыгла мүшаһидә етмиш, онларын "пассив е'тираздан башлајараг актив протестә вә сосиал мүбаризәјә гәдәр јүксәлән" тәкамүлүнү изләмишдир.

Тәнгидчинин фикринчә, Ч.Чаббарлынын мүсбәт гәһрәманлары кими, мәнфи гәһрәманлары да "јеткин бир шәкилдә вә гүввәтли олараг тәсвир едилмишләр", бундан мәгсәд исә хејирхаһлығын гүдрәтинин јенилмәзлијини әкс етдирмәкдир.

"Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты"нда Сабит Рәһманын "Вәфасыз", Һәмид Ахундлунун "Кәләфин учу" романлары үзәриндә дә ајрыча

1 M.E. Resulzade. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1951 s 20
2 Јенә орада. сәһ. 20

дајанылмышдыр. Тәнгидчи "Вәфасыз" романынын ("Вәфасыз" повести илк нәшриндә роман кими тәгдим едилмишдир) мәзмунуну вермиш, романда һәјат һәгигәтләринин реал тәсвиринә көрә онун мүәллифинин мүхтәлиф тәзјигләрә мә'руз галдығыны көстәрмиш, һәтта "Бакински рабочи" гәзетиндә романын тәнгидинә һәср олунмуш тәнгиди јазыны да хатырламышдыр.[1]

Әдәби тәнгидин "тәрсинә реалист" адыны вердији, "синфи дүшмән, хырда буржуа зеһнијјәтинин әсири" е'лан етдији С.Рәһманын романынын күчү мүәллифә көрә, "совет һәјатынын олдугча реал" тәсвириндә, "тә'гиб олунан инсанын фачиәси"нин әкс етдирилмәсиндә, "тәзјигләрә гаршы мүбаризә апаран гәһрәман типи" јарада билмәсиндәдир.

Тәдгигатчы Һ.Ахундлунун "Кәләфин учу" романынын да милләтчилик руһујла ашыландығына көрә арадан көтүрүлмәсини гејд етмәклә әслиндә ән тәсадүфи мүәллифләрин белә совет сијаси тә'гибләриндән јаха гуртара билмәдији фикрини ифадә етмишдир.

Тәдгигатда 1937-чи ил репрессијасына кениш јер верилмиш, онун әдәбијјатда, мәдәнијјәтдә вә ичтимаи-сијаси һәјатымыздакы мәнфи нәтичәләри изләнилмишдир. Милли дүшүнәнләрин арадан көтүрүлмәси, латын графикасындан кириллә кечилмәси, милләтин адынын "түрк"дән "азәрбајчанлы"ја тәрк едилмәси, идеолокијада коммунизм мәфкурәсинин һаким олмасы бу зоракы сијасәтин јекуну кими сәчијјәләндирилмишдир. О јазыр: "Бу дөврдән башлајараг азәри вә ја Азәрбајчан түркчәси јох, Азәрбајчан дили, милләти вә әдәбијјаты вардыр. Милләт вә динин бирләшмәсиндән јаранан мәдәни мүһит јох, јалныз коммунист идеолокијасы вә совет вәтәнпәрвәрлији вардыр. Мәһәлли вә милли дәјәрләр јалныз бу "мүштәрәк вә бөјүк вәтән"ин мәнфәәтинә ујғун кәлдикдә сајылыр вә севилир, әкс тәгдирдә әзилир вә өлдүрүлүрләр."[2]

М.Ә.Рәсулзадә милли әдәбијјатмызын белә чәтин бир дөврүндә сәнәткарларын фәалијјәтдән галмадығыны, сөз демәк үчүн форма ахтарышларыны гејд етмиш, бу дөврдә тәрчүмә әдәбијјатына мејлин күчләнмәсини, бир чох классикләрин дилимизә тәрчүмә олунмасыны

1 М.Рафили. Проповедь буржуазного гуманизма, "Бакинский рабочий", 30 мая 1934, № 125
2 M.E.Resulzade. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1951, s.26

әдәби мүчадилә үчүн форма ахтарышларынын нәтичәси кими сәчијјәләндирмишдир.

Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјатынын ән бөјүк сәнәткарларындан данышаркән С.Вурғунун јарадычылығыны вә онун мәшһур "Вагиф" әсәрини гысача сәчијјәләндирән М.Ә.Рәсулзадә бу бөјүк сәнәткара тарихи бахымдан јанашмыш, онун һансы мүһитин шаири олдуғуну,һансы шәраитдә јазыб-јаратдығыны унутмамышдыр. Бир тәрәфдән Сталини идеализә едән ше'рләр, гаршы тәрәфдән "Вагиф" кими милли руһлу драм әсәри јазан С.Вурғунун јарадычылығына мәхсус бу икилији објектив јолдә дәрк едән тәнгидчи шаирин јарадычылығында икинчи мәгамын үстүн вә апарычы олдуғуну сезмиш, ады чәкилән пјеси "Азәрбајчан вәтәнпәрвәрлијинә рәвач верән","чағдаш Азәрбајчан сәһнәсинин ән уғурлу әсәри" кими дәјәрләндирәрәк Вагифлә Гачарын дејишдији мәшһур драматик епизоду нүмунә кәтирмишдир.

"Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты"нда Чәфәр Хәнданын "Тәбризин Гәмәри" поемасына да нисбәтән әһатәли јер ајрылмышдыр. Тәнгидчи "һеча вәзниндә", "Дәдә Горгуд дастанларынын рәнк вә аһәнки илә јазылан", "Азәрбајчан шивәсинин вә әдәби зәвгүнүн хүсусијјәт вә үнсүрләрини" өзүндә бирләшдирән поеманы вәтәнпәрвәрлик руһуна көрә тәгдир етмиш вә әсәрдән кәтирдији поетик парчалар фонунда онун мәзмунуну верә билмишдир.

Азәрбајчанын мүһачир шаир вә јазычыларынын јарадычылығы да "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты"нда өзүнүн кениш тәһлилини тапмышдыр. Тәнгидчи Алмас Јылдырым, Күлтәкин, Кәрим Јајчылы, Сән'ан кими истe'дадлы мүһачир сәнәткарлар һаггында илк дәфә данышмыш, онларын јарадычылығыны Азәрбајчан әдәбијјаты фонунда дәјәрләндирмишдир.

Белә ки, "болшевик сензурасындан азад олараг мүһачирәтдә нәшр едилән Азәрбајчан әдәбијјаты -- мүһачирәт әдәбијјаты чағдаш әдәбијјатмызын ајрылмаз үзви тәркиби кими сәчијјәләндирилмиш, мүһачир сәнәткарларын јарадычылығында азадлыг вә истиглалчылыг идејаларынын габарыглығы кәтирилән әдәби нүмунәләрлә шәртләндирилмишдир. Тәнгидчи бу мәсәлә илә бағлы диггәти даһа чох Күлтәкинин јарадычылығына јөнәлтмиш вә онун:

Истиглал, о јашајан милләтин гәлбиндә чан,
Истиглал, о сәадәт, һәјат, зәфәр, шәрәф, шан,

Истиглал, о сөнмәјән мүәббәд бир мәш'әлә,
Көнүлләрдә тутушур, көзләрдә сәнсә белә. -

кими әвәзсиз мисраларыны хатырладараг фикирләрини белә јекунлашдырмышдыр: "Күлтәкинин ше'рләриндә биз һәгиги милли ингилаб мүбаризәсинин нәшидәләрини көрүрүк. Мүбаризәнин әдаләтлилијинә вә гәләбә илә нәтичәләнәчәјинә бағланан үмид Күлтәкиндә дини бир маһијјәт алыр".[1] Шаир һаггында тәсәввүрү дәринләшдирмәк үчүн Мәһәммәд Әмин бәј онун "Һүрр дедим өзүмә, зәнчир гырараг" мисрасы илә башланан ше'рини вә Сибир дүшәркәләриндән бәһс едән "Бузлу чәһәннәм" мөвзумәсини мисал кәтирмишдир. Бунларла јанашы, А.Јылдырымын "Мән нечин шаир догулдум", "Һичран", "Гүрбәтдә", К.Јајчылынын "Араз",Сән'анын "Истиглал шәһидләринә" ше'рләрини бүтөв шәкилдә вермәклә Азәрбајчан мүһачирәт әдәбијјаты һаггында әјани тәсәввүр јаратмаг мәгсәди изләјән тәдгигатчы әсәри һаггында мәһәббәтлә бәһс етдији Күлтәкинин:

Сән бизимсән, бизимсән, дурдугча бәдәндә чан,
Јаша, јаша, чох јаша, еј шанлы Азәрбајчан!..-

мисралары илә битирмишдир.

Әдибин јазыларында јалныз Азәрбајчанын дејил, дикәр түрк халглары мүһачирәтинин әдәби шәхсијјәтләри дә јери кәлдикчә дәјәрләндирилмишдир. Бу мә'нада онун әдәби јарадычылығына сијаси мүбаризәләри гәдәр көрүмлү вә көрәкли сандығы татар јазычысы вә ичтимаи хадими Ајаз Исһагијә һәср етдији мәгаләси хүсуси гејд олуна биләр.[2]

М.Ә.Рәсулзадәнин "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" милли әдәби просесин тәфтиш олундуғу, бир чох адларын вә әсәрләрин инсафсызчасына рәдд едилдији, әдәбијјат тарихини кимләрин тәмсил едәчәји мөвзусунда мүбаһисәләрин битмәдији муасир мәрһәләдә бөјүк әһемијјәтә маликдир. Чүнки бу әсәрдә тарихилик принсипи унудулмамыш, ајры-ајры классикләри дәјәрләндирәркән дәврүн

1 M.E.Resulzade. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1951, s. 36

2 M.Emin. Milli yazıçı Ayaz İshaki, "Kurtuluş", mart-Nisan, 1937, № 29-30

тәзаһүрләри (совет вәтәнпәрвәрлији, сахта бејнәлмиләлчилик, коммунизм идеалларынын тәрәннүмү, партијанын вәсфи, дөвләт хадимләринин мәдһи вә с.) конкрет адларла бағланмамыш -- бу, шәхсијјәтин фачиәсиндән даһа әнчә, зәманәнин вә әдәбијјатын фачиәси кими гијмәтләндирилмишдир. М.Ә.Рәсулзадә совет дөврүндә јазыб-јаратмыш олан һәр бир фәрдә истиглал, һүрриијјәт вә азадлыг идејасындан ана дилинә гәдәр милли олан һәр шејә нә дәрәчәдә јанашмасы илә гијмәт вермишдир.

"Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" әсәрилә јанашы, М.Ә.Рәсулзадә јери кәлдикчә ајры-ајры мәгаләләриндә мүасир әдәби просесин мүхтәлиф проблемләрини изләмиш, әдәби шәхсијјәтләр һаггында тәдгигатлар апармышдыр. Бу мә'нада әдибин Ү.Һачыбәјлијә һәср етдији мәгалә бөјүк сәнәткарын әдәби мөвгејинин апарычы мәгамларынын сәчијјәләндирилмәси бахымындан әһәмијјәт кәсб етмәкдәдир.[1]

"Шәкилчә дә, мәзмунча да руслашдырылма" мәгаләсиндә вә бир чох дикәр јазыларында М.Ә.Рәсулзадә културун руслашдырылмасы мәсәләсинә тохунур, сосиалист реализми методунун формача милли, мәзмунча сосиалист формулунун архасында мәһз бу сијасәтин дајандығыны көстәрир.[2] О һаглы олараг бу гәнаәтә кәлир ки, милләтләрарасы терминләрин әслиндә олдуғу кими дејил, јалныз русларда олдуғу шәкилдә гәбул едилмәси, русча терминләрин тәрчүмә едилмәдән дилә кәтирилмәси, башга түрк диллəриндән сөзләр алынмасына јол верилмәмәси,әрәб. фарс вә түрк дилләриндән алынмыш терминләрин ејни мә'наја кәлән русча терминләрлә әвәз олунмасы вә нәһајәт,латын графикасындан кирил графикасына кечид милли әдәбијјатымызын вә мәдәнијјәтимизин ардычыл, системли, мәгсәдјөнлү шәкилдә руслашдырылмасы сијасәтинин нәтичәсидир.

М.Ә.Рәсулзадәнин бир сыра јазылары Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдгигинә һәср олунмушдур. Бунларын ичәрисиндә икиси - "Ричали-Азәрбајчан дәр әсри мәшрутијјәт" ("Мәшрутијјәт

1 M.E.Resulzade. Büyük kompozitör Hacıbeyli Üzeyır, "Azerbaycan", sayı 8, kasım, 1952
2 M.E.Resulzade Şekilce de, muhtevaca da Ruslaştırılma, "Azerbaycan", yıl 1, sayı 5, 1952

дөврү Азәрбајчан хадимләри") вә "Әдәби бир һадисә" даһа чох диггәти чәлб едир. Биринчи мәгаләдә әдиб 1947-чи илдә Иранда Меһди Мүчтәһидинин чап етдирдији "Ричали-Азәрбајчан дәр әсри мәшрутијјәт" китабыны тәһлил етмиш, Шәһријар, Һачы Рза Сәрраф вә б. шаирләринин јарадычылығы фонунда Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатына мүнасибәтини билдирмишдир.[1]

Икинчи мәгаләдә исә устад Шәһријарын "Һејдәрбабаја салам" поемасы тәһлил олунмушдур. Илк дәфә "Түрк јурду" журналында[2] дәрч олунан бу мәгалә М.Ә.Рәсулзадәнин вәфатындан сонра тәкрар Анкарадакы "Азәрбајчан" журналында ишыг үзү көрмүшдүр.[3]

"Әдәби бир һадисә" Шәһријарын "Һејдәрбабаја салам" әсәри һаггында јазылмыш илк мәгаләләрдәндир. Бу әсәри Шәһријарын түркчә илк гәләм тәчрүбәси кими дәјәрләндирән тәнгидчи даһа чох дил фактору үзәриндә дајанмыш, ону әсасән бу бахымдан сәчијјәләндирмишдир. Поемадан кәтирилән сајсыз-һесабсыз мисаллар да әсәрин дилини инчәләмәјә хидмәт едир. Башга сөзлә, милли-тарихи зәмини әсас көтүрдүјүндәндир ки, М.Ә.Рәсулзадә устад Шәһријардан Азәрбајчан шаири кими дејил, Азәрбајчан түрк дилинин шаири кими бәһс етмишдир. Лакин әсәрин әһәмијјәтини јалныз ана дилиндә јазылмасы илә мәһдудлашдырмајан тәдгигатчы онун мәзмунча да тәкрарсызлығыны, "әдәби бахымдан бөјүк бир һадисәнин әсасыны гојдуғуну" гејд етмишдир.

М.Ә.Рәсулзадә јазыр: "Шаир халгын данышдығы дили елә ахы[illegible] бир ше'р дили һалына кәтирир ки, буну охумаг - јазмаг билмә[illegible] кәндли анлаја билдији кими, әдәби зөвгү инчә олан һәр һансы зијалы да бөјүк һәзз илә охујур вә әсл сәнәт әсәриндә[illegible] дујачағы һәјәчаны дујур".[4] Шәһријар ше'ринин бакирәлијини, дәрин мә'налар ифадә етдијини, шаирин кәлмәләри, сөзләри сечмәкдәки мәһарәтини, классик әнә'нәни кор-коранә тәглиддән узаглығыны онун исте'дадынын тәкрарсызлығы кими сәчијјәләндирән тәнгидчи мәгаләнин сонунда фикирләрини белә јекунлашдырыр: "Зәнкин Азәрбајчан

1 M.E.Resulzade. Ricali-Azerbaycan der asri-meşrutiyet, "Azerbaycan", yıl 4, sayı 34-35, ocak-şubat, 1955
2 "Türk yurdu", 1954, № 10
3 M.E.Resulzade. Edebi bir hadise, 1, "Azerbaycan", temmuz-ağustos, 1955, yıl 4, sayı 40-41: II, Eylul -ekim, 1955, yıl 4, sayı 42-43;
4 Јенә орада.

әдәбијјаты ән'әнәләриндә һадисә вә мәрһәлә тәшкил едән әсәрләр аз дејилдир. Фәгәт бунлардан билаваситә сон иллəрдәки әдәби һәјатда көрүнәнләр арасында һеч бири "Һејдәрбаба" гәдәр чанлы, ганлы вә бир бахышда, һәтта дејә биләрик ки, милли дејилдир".[1]

СОН СӨЗ ЈЕРИНӘ

Азәрбајчан ичтимаи-сијаси вә әдәби-мәдәни фикир тарихинин ән бөјүк нүмајәндәләриндән бири олан Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә сон дәрәчә мүрәккәб, чәтин вә кешмәкешли бир һәјат јолу кечмиш вә зәнкин јарадычылыг ирси гојуб кетмишдир. Әлли илдән артыг олан бу јарадычылыг јолунун үмуми тәһлил сүзкәчиндән кечирилмәси көстәрир ки, о, руһән әдәбијјата бағлы олмуш, сијаси һәјатын гојнуна әдәби мүһитдән атылмыш, ичтимаи-сијаси фәалијјәтинин ән көркин мәгамларында белә әдәбијјаты өзүнә доғма билмишдир. Мәһәммәд Әмин бәј әдәбијјатын мүхтәлиф жанр вә формаларына мүрачиәт етмиш, чешидли мөвзулара үз тутмуш, лакин һеч бир заман јазмаг хатиринә гәләм чалмамыш, бәдии јарадычылығы өзү үчүн мәгсәд вә мәрама чевирмәмиш,әксинә ондан сијаси идеалларынын әкси вә тәрәннүмү үчүн бәһрәләнмишдир. Әдибин ше'рләри, драмлары, нәср әсәрләри, тәрчүмәләри ваһид бир идеала -- истиглал мәфкурәсинин әдәби-бәдии вә ичтимаи-сијаси зәминдә јаранмасы, јајылмасы вә кәрчәкләшмәси ишинә јөнәлдилмишдир. Бу анламда онун јарадычылығы XX јүзиллијин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәбијјатында азадлыг, һүрријјәт вә истиглалчылыг идејаларынын ојанышы вә формалашмасынын башланғычы вә тәканверичи амили кими дәјәрләндирилмәлидир.

Бәдии әсәрләр јазмагла јанашы, әдәби-тәнгиди вә елми-нәзәри истигамәтдә ахтарышлар апаран М.Ә.Рәсулзадәнин јарадычылығынын мүһүм бир голуну маариф, мәдәнијјәт, фолклор, классик вә мүасир әдәбијјатымызла бағлы арашдырмалар тәшкил едир.

Онун "Азәрбајчан күлтүр кәләнәкләри", "Азәрбајчан шаири Низами", "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" кими мараглы тәдгигатлары, сијаси арашдырмаларынын әдәби-културоложи мәгамлары, чохлу сајда әдәби-тәнгиди мәгаләләри бу фикри тәсдиг етмәкдәдир. О, мәдәни ирсимизә милли дүшүнүш вә милли идеолокија руһунда јанашараг әдәби фактлары вә шәхсијјәтләри бу зәминдә дәјәрләндирдијиндән јарадычылығынын елми-методоложи аспекти, мәдәнијјәт консепсијасынын өрнәк олараг ачыгланмасы илә мараглы вә әһәмијјәтлидир. М.Ә.Рәсулзадәнин әдәби-тәнгиди вә әдәбијјатшүнаслыг ирси чағдаш Азәрбајчан әдәбијјатынын бир чох

нәзәри мәсәләләринин милли зәминдә јенидән өјрәнилмәси бахымындан да актуаллыг кәсб етмәкдәдир.

Мә'лум олдуғу кими, М.Ә.Рәсулзадәнин Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин мүхтәлиф мәрһәлә, проблем вә шәхсијјәтләринә мурачиәти башлыча олараг ики аспект вә истигамәти илә сечилир. О бир тәрәфдән милли әдәби-мәдәни ирсимизи тәдгиг етмәк, арашдырмаг мәгсәдини изләмиш, дикәр тәрәфдән онун тәблиғи, јајылмасы илә мәшғул олмушдур. Она көрә дә әдибин бу мүхтәлиф аспектләрин муштәрәк мәһсулу кими реаллашан әсәрләри өзүнәмәхсус мәзмун, форма вә жанр хүсусијјәтләри кәсб етмишдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин чохшахәли фәалијјәтиндә әдәбијјат, һәр шејдән әввәл сијаси мүчадиләнин ајрылмаз үзви тәркиби кими чыхыш едир. Бөјүк мүтәфәккирин елә бир сијаси әсәри јохдур ки, һәр һансы шәкилдәсә әдәбијјатла бағланмасын вә буна гаршылыг елә бир әдәби әсәри јохдур ки, орада сијаси руһ һаким олмасын. Әдәби вә сијаси мәгамларын белә говушуғу, вәһдәти вә ортаглығы онун јарадычылығынын мәхсуси кејфијјәти кими реаллашыр.

Азәрбајчан әдәби-ичтимаи фикир тарихиндә икинчи бир сәнәткар тапмаг мүмкүн дејилдир ки, онун јарадычылығында әдәбијјат вә сијасәт проблеми М.Ә.Рәсулзадәдә олдуғу кими ачыг, ајдын вә глобал шәкилдә гојулмуш олсун.

Азәрбајчан мүһачирәтини ваһид тәшкилатда бирләшдирмиш, мүһачирәт мәтбуатынын әсасыны гојмуш, мүһачир сәнәткарларымызын јарадычылығыны тәдгиг етмиш вә өзү дә онун орижинал, марағлы нүмунәләрини јаратмыш олан М.Ә.Рәсулзадәнин јарадычылыг јолунун өјрәнилмәси үмумиликдә Азәрбајчан мүһачирәт әдәбијјаты вә әдәбијјатшүнаслығынын тәдгиги, онун башлыча проблемләринин арашдырылмасы бахымындан да әһәмијјәтлидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, М.Ә.Рәсулзадә ирсинин тәдгиги истигамәтиндә бу арашдырма да дахил олмагла индијәдәк көрүлән ишләр башланғыч вә тәчрүбә кими гијмәтләндирилмәлидир. Бу мә'нада китабда М.Ә.Рәсулзадәнин әдәби-бәдии вә елми-нәзәри јарадычылығынын бүтүн проблемләринин күлл һалында әһатә олундуғуну иддиа етмәк јанлыш оларды. Әслиндә тәдгигат ишиндә үмумиләшдирилмәләр апарылмыш, бу чохсајлы проблемләрин јалныз ән мүһүм вә башлычалары нәзәрдән кечирилмишдир.

Һеч шүбһәсиз ки, М.Ә.Рәсулзадәнин һәјатынын, ичтимаи-сијаси фәалијјәтинин, әдәби-бәдии, елми-нәзәри вә публисистик јарадычылығынын өјрәнилмәси истигамәтиндә јени-јени тәдгигатлара еһтијач вардыр. Һәр шејдән әввәл, әдибин әсәрләринин елми библиографијасынын тәртиб олунмасы кими актуал тәдгигатын онун јарадычылығыјла бағлы јени-јени арашдырмалара тәкан олачағы унудулмамалыдыр.

Кәләчәк тәдгигатлар үчүн перспектив ролуну ојнајан бу әсәрдә галдырылан проблемләрин бөјүк әксәријјәтинин ајрыча, мүстәгил арашдырма објектинә чевриләрәк даһа кениш контекстдә өјрәнилмәсинә зәрурәт дујулмагдадыр. Хүсусилә әдибин классикләримизлә бағлы тәдгигатларынын, милли мәдәнијјәт консепсијасынын, әдәбијјат вә сијасәт мәсәләләринә даир көрүшләринин даһа кениш шәкилдә өјрәнилмәси вачибдир.

Бундан әлавә, Азәрбајчанда вә мүһачирәтдә ондан артыг мүхтәлиф сечијјәли мәтбуат органына редакторлуг етмиш, сајсыз-һесабсыз мәгаләләр јазмыш вә мүһәррир кими хүсуси мәктәб гојуб кетмиш олан Мәһәммәд Әмин бәјин публисистик јарадычылығынын да арашдырылмасы, мөвзу вә мәзмунча тәсниф олунмасы, имзаларынын дәгигләшдирилмәси елми һәллини көзләјән тәдгигатлардандыр.

Әдибин елми вә бәдии үслубун чаларларыны мәһарәтлә өзүндә бирләшдирән, сон дәрәчә чанлы, образлы, тә'сирли вә һәјечанландырычы олан дилинин вә үслубунун өјрәнилмәси, әдәби вә милли дил проблемләринин онун јозум-тәфсириндә тәһлил едилмәси, јарадычылығынын поетикасынын чөзүлмәси дә дил тарихи вә әдәбијјатшүнаслыг үчүн ортаг актуаллыг кәсб етмәкдәдир.

М.Ә.Рәсулзадә ирсинин өјрәнилмәси истигамәтиндә апарылачаг тәдгигатлар вә ахтарышлар дилетантлыгдан профессионаллыға јөнәлдилмәли, бу ишдә гәти олараг өзфәалијјәтә вә конјуктурачылыға сон гојулмалы, бөјүк мүтәфәккир әдәби-елми ичтимаијјәтә бүтүн јөнләрилә (јазычы, тәнгидчи, әдәбијјатшүнас, мәдәнијјәтшүнас, публисист вә с. кими) објектив вә һәгигәтә ујғун шәкилдә чатдырылмалыдыр.

Лакин бүтүн бу садалананлардан да вачиб вә тәхирәсалынмаз оланы М.Ә.Рәсулзадә ирсинин топланыб нәшр олунмасы, әсәрләринин тәнгиди мәтнинин һазырланмасыдыр. Јалныз бундан сонра Мәһәммәд Әмин бәјин јарадычылыг ирсинин (әдәби-нәзәри, кул-турожи вә дикәр аспектләрдә) арашдырылмасынын рәсулзадәшүнаслыг сәвијјәсиндән данышмаг олар.

Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин өмүр јолу рәгәмләрдә

1884, *31 јанвар* - Бакынын Новханы кәндиндә анадан олмушдур.

1902- "Мүсәлман кәнчләр тәшкилаты"ны јаратмышдыр.

1903 - М.А.Шаһтахтлынын редакторлуғу илә Тифлисдә чап олунан "Шәрги-Рус" гәзетиндә илк мәтбу јазысы дәрч едилмишдир.

1904 - Мәһәммәд Әмин бәјин фәал иштиракы илә Бакыда Мүсәлман сосиал-демократ "Һүммәт" тәшкилаты јарадылмышдыр.

1904-1908 - Бакыда нәшр едилән гәзет вә дәркиләрдә вахташыры чыхыш етмиш, бә`зиләринин исә редактору олмушдур.

1908, *5 декабр* - Бакыда "Ничат" маариф чәмијјәти тәрәфиндән "Гаранлыгда ишыглар" пјеси тамашаја гојулмушдур.

1909, *феврал* - Ирана мүһачирәт етмишдир.

1909 - Теһранда "Ирани-ноу" гәзетинин әсасыны гојмушдур.

1910 - Иран Демократ фиргәсинин јарадылмасында фәал иштирак етмиш, фиргәнин МК-нә үзв сечилмишдир. Теһранда фарсча "Тәнгиди-фиргеји-е`тидалијјун" адлы китабыны нәшр етдирмишдир.

1911, *мај* - Рус сәфарәти вә Иран истибдад режиминин тәзјиги илә Теһраны тәрк едәрәк Истанбула мүһачирәт етмишдир.

1911, *октјабр* - Мәһәммәд Әмин бәјин Түркијәдән кәстәриши илә Бакыда Тағы Нағыјев, Мәһәммәд Әли Рәсулоғлу вә Аббасгулу Казымзадәнин иштиракы илә "Мүсәлман демократик "Мүсават" партијасы" јаранмышдыр.

1912 - Истанбулда "Рус әдәбијјаты нүмунәләри" тәрчүмә китабы нәшр олунмушдур.

1913 - Романовлар сүлаләсинин 300 иллији илә әлагәдар олараг е`лан едилән әфв-үмумидән сонра Бакыја гајытмышдыр.

1914 - Максим Горкидән тәрчүмәләри ("Арвад-ана", "Хан илә оғлу") ајрыча китабча кими нәшр олунмушдур.

1915, *2 октјабр* - "Ачыг сөз" гәзетини тә`сис етмишдир.

1917, *апрел* - Бакыда Гафгаз мүсәлманларынын гурултајында иштирак етмишдир. Гурултај М.Ә.Рәсулзадәнин тәклифи илә Русијаны федератив шәкилдә тәшкил етмәк һаггында гәрар чыхармышдыр.

1917, *мај* - Москвада Русија мүсәлманларынын гурултајында Русијаны федератив шәкилдә гурмаг һаггында мә`рузә илә чыхыш етмишдир.

1917 - "Чәмаәт идарәси" вә "Бизә һансы һөкумәт фајдалыдыр?" китабларыны нәшр етдирмишдир. Русија парламентинә Азәрбајчан вә Түркмәнистандан милләт вәкили сечилмишдир.

1917, *ијун* - М.Ә.Рәсулзадәнин тәклифи вә тәшәббүсү илә "Мүсават" партијасы илә "Түрк әдәми-мәркәзијјәт партијасы" бирләшиб "Түрк әдәми-мәркәзијјәт партијасы "Мүсават" ады алтында фәалијјәтә башламышдыр.

1917, 26-31 *октјабр* - Бакыда кечирилән "Түрк әдәми-мәркәзијјәт партијасы" "Мүсават"ын I гурултајында иштирак етмиш, Мәркәзи Комитәнин сәдри сечилмишдир.

1918, *28 мај* - Азәрбајчанын истиглалијјәти е`лан олунмушдур. Сәс чохлуғу илә Милли Шуранын сәдри сечилмишдир.

1918, *ијун* - Османлы дөвләтинин башчылары илә көрүшмәк вә Авропа дөвләтләринин иштиракы илә Гафгаз мәсәләси мүзакирә олуначаг конфрансда Азәрбајчаны тәмсил етмәк мәгсәдилә Истанбула кетмишдир.

1918, *27 ијул* - Милли Шура түрк дилини Азәрбајчан чүмһуријјәтинин дөвләт дили е`лан етмишдир.

1918, *9 нојабр* - Милли Шура үчрәнкли, ајлы-улдузлу бајрағы Азәрбајчан чүмһуријјәтинин бајрағы кими тәсдиг етмишдир.

1918, *7 декабр* - Азәрбајчан парламентинин ачылышында тарихи нитг сөјләмишдир.

1919 - Бакы Дөвләт Университети тә`сис олунмуш, орада Османлы әдәбијјаты тарихиндән мүһазирәләр охумушдур.

1920, *27 апрел* - Азәрбајчан чүмһуријјәти деврилмишдир. Һәмин ахшам онун кәстәриши илә Ч.Чаббарлынын шәһәр кәнарындакы бағында кизли "Мүсават" тәшкилаты јарадылмышдыр.

1920, *мај-ијул* - Лаһычда кизләнмиш, "Әсримизин Сијавушу" әсәрини јазмышдыр.

1920, *август* - Һәбс олунуб Бајыл һәбсханасына салынмышдыр.

1920-1922 - Сталинин көмәјилә һәбсдән азад олунараг Москваја

апарылмыш вә орада јашамышдыр. Москвада Милләтләр Комиссарлығында мәтбуат мүвәккили ишләмиш, һабелә комиссарлыға табе олан Москва Шәргшүнаслыг Институтунда фарс дилиндән дәрс демишдир.

1922 - Фин көрфәзини кечәрәк Финландијаја, орадан исә Истанбула кетмишдир. Истанбулда "Јени Гафгазја" дәркисинин әсасыны гојмуш, "Азәрбајчан чүмһуријјәти", "Әсримизин Сијавушу" китабларыны нәшр етдирмишдир.

1924 - Истанбулда Азәрбајчан Милли Мәркәзинин әсасыны гојмушдур. "Истиглал мәфкурәси вә кәнчлик", "Русијада сијаси вәзијјәт" китаблары нәшр олунмушдур.

1928 - "Азәри-түрк" дәркисинин нәшринә башламышдыр. "Ихтилалчы сосиализмин ифласы вә демокрасинин кәләчәји", "Миллијјәт вә болшевизм", "Гафгазја түркләри" китаблары чап едилмишдир.

1929 - "Одлу јурд" дәркисинин вә "Билдириш" гәзетинин нәшринә башламышдыр.

1930 - Парисдә франсызча "Азәрбајчан вә истиглалијјәти", русча "Пантуранизм һаггында" китаблары нәшр олунмушдур.

1931 - Совет дөвләтинин тәзјигилә дикәр мүсаватчыларла бирликдә Түркијәни тәрк едәрәк Полшаја кетмишдир.

1932 - Берлиндә "Истиглал" гәзетинин нәшринә башламышдыр.

1934 - Берлиндә "Гуртулуш" дәркисинин нәшринә башламышдыр. Парисдә Күрчүстан вә Шимали Гафгаз республикаларынын нүмајәндәләри илә биркә Гафгаз Мисаги-миллисини имзаламышдыр.

1936 - Варшавада "Мүсават" фиргәсинин гурултајы чағырылмышдыр. Гурултај онун редактәсилә фиргәнин "Јени програм әсаслары"ны гәбул етмишдир. Берлиндә "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" китабы нәшр едилмишдир.

1938 - Берлиндә алманча "Азәрбајчан проблеми", Парисдә русча "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты, Варшавада полјакча "Азәрбајчан һүрријјәт савашы" китаблары нәшр олунмушдур.

1939 - Полшанын алманлар тәрәфиндән әлә кечирилмәси илә әлагәдар олараг Румынијанын пајтахты Бухарестә көчмүшдүр.

1941 - "Азәрбајчан шаири Низами" монографијасыны јазыб тамамламышдыр.

1942 - Алманијанын харичи ишләр назирлијинин нүмајәндәси Фон Шуленбергин дә`вәти илә Берлинә кетмиш вә орада Совет һөкумәти мәғлуб олачағы тәгдирдә Азәрбајчанын истиглалијјәти илә бағлы данышыглар апармышдыр.

1943 - Бухарестдә "Азәрбајчанын тарихи көлиши" әсәрини тамамламышдыр.

1947 - Түркијәнин пајтахты Анкара шәһәринә гајытмышдыр.

1949 - Анкарада "Азәрбајчан күлтүр дәрнәји"ни јаратмышдыр. "Азәрбајчан күлтүр көләнәкләри" китабы нәшр олунмушдур.

1951 - Анкарада "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты", "Чағдаш Азәрбајчан тарихи", "Азәрбајчан шаири Низами" китабларыны нәшр етдирмишдир.

1952 - Анкарада "Азәрбајчан" дәркисинин әсасыны гојмушдур. Гыса бир мүддәтә Авропаны сәјаһәтә чыхмыш, Гафгаз Истиглал Комитәсини јаратмышдыр.

1954 - "Бир түрк милләтчисинин Сталинә ихтилал хатирәләри" мемуары "Дүнја" гәзетиндә дәрч едилмишдир.

1955, *6 март* - Анкарада 71 јашында вәфат етмишдир.

1955, *8 март* - Анкаранын Әсри гәбиристанлығында дәфн олунмушдур.

Мүндәричат

Уғурлу ахтарышларын бәһрәси (Ирфан Мурад Јылдырым) 3

Өн сөз јеринә 5

I фәсил

М.Ә.Рәсулзадә елми-нәзәри фикирдә 9

II фәсил

Һәјаты вә мүһити 41

III фәсил

Бәдии дүнјасы 75

а/ поезијасы 76

б/ драматуркијасы 87

в/ нәсри 98

г/ тәрчүмәләри 108

IY фәсил

Әдәби тәнгиди вә елми-нәзәри јарадычылығы 117

а/ Үмуми културоложи көрүшләри. Милли мәдәнијјәт консепсијасы 119

б/ Әдәбијјат вә сијасәт мәсәләсинә даир көрүшләри 129

в/ Фолклоршүнаслыг ахтарышлары 139

г/ Классик ирсин тәдгиги 143

д/ Чағдаш әдәбијјат мәсәләләри 168

Сон сөз јеринә 183

Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин өмүр јолу рәгәмләрдә 186

Вагиф Султанлы
(Вердијев Вагиф Солтан оғлу)
Ағыр јолун јолчусу
Азәрнәшр, Бакы, 1996
ИБ№6234

Јығылмаға верилмиш 4.01.96.Чапа имзаланмыш 7.02.96. Әдәби гарнитур. Офсет үсулу илә. Форматы 60x84 1/16. Мәтбәә кағызы №1. Шәрти чап вәрәги 11,50. Учот нәшр вәрәги 12,0. Сајы 1000 нүсхә. Мүгавилә гијмәти илә.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы-370005, Һүсү Һачыјев күчәси №4
Китаб "Азадлыг" гәзетинин компүтер мәркәзиндә јығылыб сәһифәләнмишдир.

1996
819

690